

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Абдулла Қодирий номидаги Тошкент давлат маданият институти

**Ахборот-кутубхона хизмати:
Назарияси ва методикаси
Дарслик**

Тошкент- 2007

Муаллифлар: Махмудов Мирали Хайдарович, педагогика
фанлари номзоди, доцент.

Шокиров Тохир Шокирович, катта ўқитувчи.

Ниёзова Элвира Нусратуллаевна, катта
ўқитувчи

Такризчилар: Шамсиев Ш.М. педагогика фанлари номзоди, доцент

Расулов М.М. педагогика фанлари номзоди, доцент

Дарслик А.Қодирий номидаги Тошкент Давлат Маданият институти Илмий
Кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган
“ ” _____ 2007 й. _____ сонли мажлис баёни

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўртамахсус таълим вазирлигининг
мувофиқлаштирувчи кенгашнинг _____
кайдномаси билан нашр этишга тавсия этилган.

Дарслик кутубхона – ахборот фаолиятида ахборот-кутубхона хизмати, ўқиш
психологияси ва кутубхона- ахборот ташкилотларида ўтказиладиган оммавий
тадбирлар сценарияси асосларининг назарий ва методикаси масалаларини
ёритишга қаратилган. Дарсликнинг асосий мақсади талабаларда ахборот-
кутубхона хизмати тизими, усуллари, шакллари ҳамда ўқиш психологияси
ҳамда оммави тадбирлар сценариясининг назарий ва амалиёти ҳақида билим
ва кўникмалар ҳосил қилишдир.

Мундарижа

Кириш

1-боб. Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишнинг мақсади, мазмуни ва асосий вазифалари.

- 1.1. Ахборот-кутубхона хизматини инсонни ҳар томонлама баркамол ривожланишига кўрсатадиган таъсири.
- 1.2. Ахборот-кутубхона хизматини истеъмолчиларни илмий ва умуммаданий дунёқарашини шакллантиришдаги ўрни.
- 1.3. Ахборот-кутубхона хизматини умумтаълим ва касбий махоратни такомиллаштиришдаги ўрни.
- 1.4. Ахборот-кутубхона хизматини истеъмолчиларни ахлоқий, меҳнат, ҳуқуқий, эстетик руҳда тарбиялашдаги ҳаракатлари.

2-боб. Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишда истеъмолчилар қизиқишини ўрганиш тарихи, назарияси ва усуллари.

- 2.1. Истеъмолчилар қизиқишини ўрганишнинг мақсади ва вазифалари.
- 2.2. Истеъмолчилар қизиқишини ўрганиш тарихи ва назариясини тараққиёти.
- 2.3. Истеъмолчилар қизиқишини ўрганиш усуллари.

3-боб. Ахборот-кутубхона хизмати тизими.

- 3.1. Ахборот-кутубхона хизмати тизимининг мазмуни ва шакллари.
- 3.2. Ўқув зали ва абонементда хизмат кўрсатиш усуллари.
- 3.3. Кутубхонадан ташқарида хизмат кўрсатишнинг замонавий шакллари.
- 3.4. Кутубхоналараро ва халқаро абонемент: ҳозирги ҳолати, муаммолари ва ривожлантириш йўллари.

4-боб. Ахборот-кутубхона хизматида истеъмолчиларга яқка тартибда хизмат кўрсатишнинг шакл ва усуллари.

- 4.1. Истеъмолчиларга яқка тартибда хизмат кўрсатишнинг мақсади, мазмуни ва вазифалари.

4.2. Якка тартибда хизмат кўрсатиш усуллари.

5-боб. Ахборот-кутубхона хизматида истеъмолчиларга оммавий хизмат кўрсатишнинг шакл ва усуллари.

5.1. Оммавий хизмат кўрсатишнинг мақсади, мазмуни ва вазифалари.

5.2. Оммавий хизмат кўрсатишнинг шакл ва усуллари.

6-боб. Ахборот-кутубхона хизматида этика, мухит ва самарадорлик.

6.1. Ахборот-кутубхона хизматида этика ва мулоқат.

6.2. Ахборот-кутубхона хизматида мухит.

6.3. Ахборот-кутубхона хизмати самарадорлиги.

7-боб. Ахборот-кутубхона хизматида истеъмолчилар ва ўқиш психологияси: назарияси ва усуллари.

7.1. Ахборот-кутубхона фаолияти истеъмолчилари: назарий аспекти.

7.2. Истеъмолчиларни ўқишга бўлган эҳтиёжлари ва мотивлари.

8-боб. Китоб ўқиш ва уни ўзлаштириш психологияси.

8.1. Алохида турдаги адабиётларни ўқиш ва ўзлаштириш психологияси.

8.2. Бадиий адабиётларни ўқиш ва уларни ўзлаштириш психологияси.

9-боб. Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишда бадиий-оммавий ишлар сценарияларини тузиш услуби.

9.1. Бадиий-оммавий ишлар сценариясини тузиш услублари.

9.2. Сценарияда кўргазмали материаллардан, театрлаштириш усулларида ва техника воситаларидан фойдаланиш.

Хулоса

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Кириш

Ахборот-кутубхона хизмати ҳар қандай кутубхона, ахборот-ресурс маркази (АРМ) ва ахборот-кутубхона маркази (АКМ)лари фаолиятининг асосий қисми ҳисобланиб, бу ишлар қай даражада йўлга қўйилганлиги, сифати ушбу муассасаларнинг жамиятда тутган ўрнини белгилашга асос бўлади. Кутубхона ва ахборот муассасаларининг бошқа фаолиятлари ҳам асосан ахборот-кутубхона хизматини амалга ошириш учун шарт-шароит сифатида хизмат қилади.

Кутубхона-ахборот муассасалари учун кадрлар тайёрлаш ишларида ҳам ахборот-кутубхона хизматининг назарий ва амалий масалалари етакчи маслалардан ҳисобланиб, бунга алоҳида эътибор қаратилади.

Ушбу дарслик кутубхона – ахборот фаолиятида ахборот-кутубхона хизматининг назарий ва методик масаларини ёритишга қаратилган. Шу билан бирга ҳозирда алоҳида предмет сифатида ўрганилаётган ўқиш психологияси ва кутубхона-ахборот ташкилотларида ўтказиладиган оммавий тадбирлар сценарияси асослари курсларининг назарий ва амалий масалалари ҳам қайд этилган.

Дарсликнинг асосий мақсади талабаларда ахборот-кутубхона хизмати тизими, усуллари, шакллари ҳамда ўқиш психологияси ҳамда оммавий тадбирлар сценариясининг назарий ва амалиёти ҳақида билим ва кўникмалар ҳосил қилишдир.

Дарслик кириш, 9 та боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлардан иборат.

1-боб. Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишнинг мақсади, мазмуни ва асосий вазифалари деб номланади ва унда, ахборот-кутубхона хизматининг истеъмолчиларни ҳар томонлама ривожланишига, илмий ва умуммаданий дунёқарашини шаклланишига, умумтаълим, касбий, ахлоқий, меҳнат, ҳуқуқий, эстетик ҳолатларига таъсир кўрсатиши ёритилган.

2-боб. Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишда истеъмолчилар кизиқишини ўрганиш тарихи, назарияси ва усуллари ёритишга қаратилган.

3-боб. Ахборот-кутубхона хизмати тизими деб номланади ва унда ахборот-кутубхона хизмати тизимини мазмуни ва шакллари, ўқув зали ва абонемент хизмати кўрсатиш усуллари баён қилинган.

4-боб. Ахборот-кутубхона хизматида истеъмолчиларга яқка тартибда хизмат кўрсатишнинг шакл ва усуллари баён қилинади.

5-бобда Ахборот-кутубхона хизматида истеъмолчиларга оммавий хизмат кўрсатишнинг шакл ва усуллари тўхталиб ўтилган.

6-боб Ахборот-кутубхона хизматида этика, муҳит ва самарадорлик масалаларига баён қилинган.

7-боб. Ахборот-кутубхона хизматида истеъмолчилар ва ўқиш психологияси: назарияси ва усуллари деб номланиб унда истеъмолчиларни ўқишга бўлган эҳтиёжлари ва мотивлари баён этилган.

8-боб. Китоб ўқиш ва уни ўзлаштириш психологияси деб номланиб, унда алоҳида турдаги адабиётларни, бадий адабиётларни ўқиш ва ўзлаштириш масалалари баён этилган.

9-боб. Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишда бадий-оммавий ишлар сценарияларини тузиш услуги деб номланиб, унда ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишда сценария тузиш, кўрғазмалари материаллардан ватехника воситаларидан фойдаланиш ҳақида сўз юритилади.

1-боб. Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишнинг мақсади, мазмуни ва асосий вазифалари.

1.1. Ахборот-кутубхона хизматини инсонни ҳар томонлама баркамол ривожланишига кўрсатадиган таъсири.

1.2. Ахборот-кутубхона хизматини истеъмолчиларни илмий ва умуммаданий дунёқарашини шакллантиришдаги ўрни.

1.3. Ахборот-кутубхона хизматини умумтаълим ва касбий маҳоратни такомиллаштиришдаги ўрни.

1.4. Ахборот-кутубхона хизматини истеъмолчиларни ахлоқий, меҳнат, ҳуқуқий, эстетик руҳда тарбиялашдаги ҳаракатлари.

1.1. Ахборот-кутубхона хизматини инсонни ҳар томонлама баркамол ривожланишига кўрсатадиган таъсири.

Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишнинг мақсади ва мазмуни аниқлаш- кутубхонашунослик фанидаги энг муҳим муаммолардан бири ҳисобланади. Мақсад сари интилиш ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш жараёнининг ҳаракатга келтирувчи омил бўлиб, у бошқа таркибий компонентларни (воситалар, усуллар, шакллар ва уларни жорий этиш даражаларини) бир-бирига боғлайди, кутубхоналар, АРМ ва АКМ лар фаолиятининг аниқ мақсади ва йўналишини ҳамда йўллари ва характерини белгилайди.

Ахборот-кутубхона хизматининг мақсади жамият мақсадларига боғлиқдир. Агар жамиятни аниқ мақсад ва йўналишларида ноаниқликлар бўлса, ҳеч бир кутубхона, АРМ, АКМлар ўз мақсадлари ва йўналишларини аниқ белгилай олмайдилар. Жамият қандай мақсадлар сари илгари бораётганлигини аниқ билган тақдирда, ахборот- кутубхона хизматида ҳам мақсад ва йўналишлар белгиланади.

Истеъмолчиларга ахборот-кутубхона хизмат кўрсатишнинг ўзига хос мақсади ва вазифалари истеъмолчилар эътиборини қозонишга имконият яратди. Истеъмолчиларга ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишнинг

вазифалари қанчалик мақсадга мувофиқ, тўғри шакллантирилса хизмат кўрсатиш даражаси камол топиб кутубхоналарнинг тараққиёти учун асосий омил бўлади.

Истеъмолчиларга ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишнинг мақсади ва вазифаларини мақсадга мувофиқ қўллаш, ҳар бир кутубхоначининг бурчи ҳисобланади. Кутубхоначи томонидан истеъмолчиларга хизмат кўрсатишнинг вазифалари тўғри танланиши ва унга амал қилиш, шунингдек бу ишга ижодий ёндошиш етакчи аҳамият касб этади.

Кутубхоначилар истеъмолчиларни ҳар томонлама баркомол инсон бўлиб ривожланишларига ёрдам кўрсатиш мақсадида адабиётлар тарғиботини йўлга қўядилар. Уларни қизиқишни қондиришни ўзларининг асосий вазифаларидан бири деб ҳисоблашлари керак. Бунинг учун ҳар бир китобхонни ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб баркамолликка асос бўлишига ҳисса қўшадиган энг зарур адабиётларни тавсия этиш йўлларини белгилайдилар.

Кутубхоначилар ўз олдига қўйган вазифаларни яхши тасаввур этиб, ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш вазифаларига ўзларининг кундалик фаолиятларида қатъий амал қилишлари шарт. Истеъмолчиларга хизмат кўрсатиш вазифалари Республикаимизнинг бугунги ижтимоий- иқтисодий, сиёсий, маданий- маърифий ҳаёти талабаларидан келиб чиқади. Ҳозирги кунда кутубхоналар, АРМ, АКМларнинг асосий вазифаси ҳар томонлама етук, давр талабига жавоб берадиган ақлий ва жисмоний ривожланган шахсни шакллантиришдир.

Ақлий камолот юксак илмийликни, маданиятлиликни ва нафосатни ўзида ифодаласа, жисмоний камолот китобхонни ҳар томонлама жисмоний соғлигини ифодалайди. Ақлий ва жисмоний камолотни китобхонда уйғунлашуви баркамоллик нишонасидир. Китобхонни ҳар томонлама камол топиши уни маънавий жиҳатдан ҳам тараққий этишига таъсир кўрсатади. Уни замонавий билим эгаси бўлишига, маърифатлий, маданиятли шахс бўлишига олиб келади.

Шахсни ҳар томонлама камолотини чегараси йўқ, унга бўлган талаба янги туғилган орзулар сингари кўпайиб бораверади. Шахсни ҳар томонлама камолоти китобхонни барча фан соҳаларини тўлиқ ўзлаштириши шарт деган ғояни қўймайди Бетакрор интилишда истеъмолчининг касб-кори, мутахассислиги асосий омил бўлиб хизмат қилмоғи зарур. Шахсни ҳар томонлама камолотига кутубхона ҳамкорлик қилади ва таъсир кўрсатади, аммо китобхонга тазйиқ ўтказмасдан китобхонни ҳуқуқини ҳимоя қилган ҳолда адабиётни эркин танлаш ва баҳолашга имкон яратиши керак.

Истеъмолчиларга хизмат кўрсатишнинг асосий мақсади шахсни ҳар томонлама тараққий этириш, кутубхона, АРМ, АКМларининг барча ахборот-кутубхона хизмати ишларини ташкил этишнинг метадологик асоси бўлиб хизмат қилади. Кутубхона, АРМ, АКМлари истеъмолчиларини янги қизиқишларини шаклланишига, қизиқишини чуқурлашига ва тараққий этишига яқиндан кўмаклашадилар. Истеъмолчиларни ўқиш доирасини кенгайтишига маълум миқдорда таъсир кўрсатадилар. Ушбу ишларни

натижалари истеъмолчиларни китоб танлашида, фикрлашини ривожланишида, қизиқишини шаклланишида намоён бўлади.

1.2. Ахборот-кутубхона хизматини истеъмолчиларни илмий ва умуммаданий дунёқарашини шакллантиришдаги ўрни.

Истеъмолчини умуммаданий дунёқарашини тараққиёти алоҳида аҳамиятга эга. Истеъмолчи жамиятда ўзи яшаб турган муҳитда бўлаётган барча воқеа -ҳодисаларни фикрлай олиши шарт. Ҳар бир шахсни ўзига ҳос дунёқараш мавжуд. Кутубхона ходимлари буни яхши хис қилган тақдирдагина истеъмолчиларни дунё қарашини камолотига таъсир кўрсатади.

Дунёқараш- инсонни умумлашган, тартибга келтирилган жамият, шахсни билиши ва тараққиётни дунёда тутган ўрнига қарашини тафаккурлаш. Дунёқараш инсонда босқичма-босқич аста-секинлик билан шаклланадиган хусусият, шахс ўзини шахсий тажрибасига, фикрлашига ҳаётни, маданиятни, билим соҳаларини ўзлаштиришда мустақил фикрлашга эга бўлишидир.

Кутубхоналар ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш орқали китобхонларнинг дунёқарашини такомиллаштириши, уларни ҳаётни тўғри тасаввур этишга, сиёсатда, фан-техникада, бадиий ижодиётда, барча амалий фаолиятда ишончли йўл кўрсатувчи, маслаҳат берувчилик вазифасини бажариши керак. Инсонни дунёқарашини шаклланишида турли билим соҳаларини ўзлаштирганлик алоҳида аҳамиятга эга.

Турли билим соҳаларидан хабардор бўлиши китобхонни табиатга ва атроф – муҳитга, ўзи яшаётган жамиятга. одамларга ва бошқаларга ижобий муносабатни шакллантиради.

.Ҳозирда планетамизда экология масаласи муҳим масалалар қаторидан жой олди. Экология масаласи тобора инсон дунёқарашини шаклланишига сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Инсон ва табиат масаласи абадий мунозарага сабаб бўладиган масалага айланган.

Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш жараёнида кутубхоналар фаолияти уларда шундай экологик тасаввурни шакллантириши керакки, инсон табиатдан устун деган ғоядан уларни аста-секин қайтармоқ керак. Табиатга алоҳида муносабатда бўлиш руҳида ва уни кўриқлаш ва асраш зарурлиги ҳақида фикр шакллансин. Бунинг учун табиатшуносликка оид адабиётлар тарғиботини ривожлантириш зарур.

Буни ўз навбатида техникадан ажратилган ҳолда амалга ошириб бўлмайди. Кутубхоналар техника тараққиётини сўнгги ютуқларини ҳам тарғиб қиладилар. Жамиятга илмий техника тараққиёти ҳам таъсир кўрсатмоқда.

Дунёқарашни шаклланишида шундай қийин масалалар борки, бунга инсонни илмий ва диний дунёқарашини айта оламиз. Энди жамиятни ўзгариши динга эскича қараш имконини бермайди. Ҳозирги кунда

диндорларга ўтмишдагидан бошқачароқ эҳтиёткорлик ва шахсий ҳурматини жойига қўйган ҳолда хизмат кўрсатишни талаб қилади. Дунёқарашни шаклланишига фақатгина билим олиш эмас, аксинча билимларни ишончга айланиб бориши таъсир кўрсатади. Бу йўл мураккаб, узоқ вақт ва катта куч талаб қилади.

Истеъмолчиларни умуммаданий дунёқарашини шакллантиришда кутубхоналар ўзига хос муҳим аҳамият касб этади. Ахборот-кутубхона хизмати истеъмолчига фанда, маданий ҳаётда мақсадга мувофиқ бўлган янги йўлларни топиш имкониятини яратсин. Китобхонга хизмат кўрсатишнинг мазмуни маданият тизимида акс этиб, инсонни ўрганадиган фан билимлари яъни фалсафа, тарих, психология, иқтисод назарияси, сиёсат, жаҳон ва мамлакатимиз маданиятини, ҳуқуқни ва бошқа мавзулардаги адабиётларни қамраб олган бўлиши керак. Айниқса фалсафа ва иқтисод назариясига алоҳида эътибор бериши керак. Бу фанларда акс этган гоялар илмий дунёқарашни устуни ҳисобланади. Бу адабиётларни таркиби истеъмолчининг фаолияти ва қизиқишига боғлиқ ҳолда ташкил этилади.

Бизни ўраб турган дунёни хилма-хиллиги инсонни бу дунёга муносабати асосий ғояни аниқлаш заруриятини келтириб чиқаради. Истеъмолчилар билан ишлашда сиёсий ғоялар тарғиботи билан фалсафий ғоялар тарғиботи асосий омиллардан бири саналади. Фалсафага оид адабиётлар илмий дунёқарашни шаклланишига хисса қўшса, сиёсий адабиётлар жамият ва уни йўналиши ҳақида тасаввурларни шакллантиради. Натижада ҳар бир истеъмолчида сиёсий маданият юзага келади. Бу ўз навбатида илмий дунёқарашни шакллантиришда кутубхоналар олдига қўйилган асосий вазифага айланади.

Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишнинг муҳим жиҳатларидан яна бири истеъмолчида демократия тушунчасини шакллантириш, ҳуқуқ соҳасидан тўлиқ хабардор қилишдир. Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш ишларини жамиятни иқтисодий ва маданий –маърифий қурилишидан ажратиб бўлмайди. Шу сабабли истеъмолчинини янгича, бозор иқтисодиёти бўйича фикрлашига кўмаклашиш зарур. Яъни истеъмолчи иқтисодий ўзгаришларни туб моҳиятини англаб етиш даражасига эришсин ва тасаввур этсин.

1.3. Ахборот-кутубхона хизматини умумтаълим ва касбий маҳоратни такомиллаштиришдаги ўрни.

Ҳозирги кунда жамиятни ҳар бир аъзосини ҳар томонлама камол топишини шакллантириш, унинг умумтаълим ва мустақил билим олишга бўлган талабини тараққий этиришдан келиб чиқади. Таълимда - умуминсоният тарихида тўпланган илмий ахборотлар, жамият фаолиятининг барча турлари ўз аксини топади. Инсонни ҳаётий фаолияти, ўқиш ва ишлаш асосида шаклланади. Бу жараён унинг бутун ҳаёти давомида, касби, мутахассислиги билан боғланган ҳолда мавжуд бўлади. Билим олиш

уни доимо тўлдириб, янгилаб боришни таққозо қилади. Бунинг учун янги ахборотдан фойдаланиш, мақсадга мувофиқ маълумотни ўзлаштириб, амалиётда қўлламоқ зарур.

Кутубхона, АРМ, АКМларини ахборот-кутубхона хизматидаги асосий вазифаларидан яна бири мамлакатда амалга оширилаётган узлуксиз таълим тизимини ривожлантириш ишларига ўз хиссаларини қўшишдир. Бунда истеъмолчиларни фақат мутахассисликлари бўйича эмас, балки умумтаълим билим олишларига ҳам катта эътибор бериш ҳам зарур. Мақсад атрофимизда содир бўлаётган ижтимоий- сиёсий, иқтисодий ва маданий воқеа ва ходисаларни тўғри англаш ва баҳолаш бўйича маълум билим доирасига эга бўлишлари, умумий ва махсус билим ўртасида ўзаро боғланиш мавжудлигини англантиришдир.

Умумтаълим инсонга кенг маълумот беради. Инсон умумтаълимсиз зарур билимга эга бўлмайди, яхши мутахассис бўлиши ҳам мумкин эмас. Ҳозирги фан- техника тараққиёти даврида кутубхоналар китобхонлар талабини мунтазам асосда ўрганмоғи, адабиётларни кетма-кетлигига асосланган ҳолда тарғибот ишларини амалга оширмоғи зарур. Бунда китобхонни қизиқтирган соҳа тарихига оид адабиётлардан ахборот бериш мақсадга мувофиқдир. Истеъмолчининг у умумтаълим билимларини ривожланишига қўмаклашишда фақат уни қизиқтирган фанга эмас, аксинча қайси масалага доир адабиётлар тавсиясини ташкил этишни аниқлаш зарур.

Кутубхона, АРМ, АКМларида китобхонни ўқишини шундай ташкил этиш керакки, масалан, гуманитар фанларни ўқувчи китобхон аста-секин табиат ва техника фанларини боғлиқлигини ҳис қилиб уларга мурожаат этсин ёки аксинча. Билим олишни бундай уйғунлигини шакллантириш умумтаълимни такомиллаштиришда муҳим аҳамият касб этади. Бунда оддийдан мураккабга яъни босқичма-босқич ривожлантириш асос бўлади.

Бугунги кунда фан-техника тараққиёти турли касби ва мутахассисликларга оид билимлар мазмунини тез суръатда ўзгартириб юбормоқда. Бир неча йиллар олдин маълум бир мутахассислик бўйича олинган билимлар эскириб қолмоқда. Давр доимо ҳар бир инсондан ўз соҳаси бўйича янги билимлардан хабардор бўлишни талаб қилмоқда. Шунга кўра кутубхона, АРМ, АКМлари фаолиятида, шу жумладан ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишда истеъмолчиларни касбий маҳоратларини оширишга қўмаклашиш ишларини амалга ошириш муҳим вазифалардан бирига айланмоқда.

Касбга оид ўқишга кутубхоналарни қўмаклашуви фан-техника тараққиётини сўнгги ютуқлари ҳақидаги ахборотларни кенг тарғиботини илгари суради. Китобхонни касбини яхши ўзлаштириши учун, ёшларга касб-хунар, мутахассисликлар бўйича ахборот бериш, касбга йўналтириш ишлари шу куннинг долзарб вазифасидир.

Кутубхона, АРМ, АКМлари ёш китобхонларни барча фаолиятларида, шу жумладан, касбга йўналтириш ишларида ҳам китобхонларни ўзига хослигига асосланиб қўмаклашадилар. Турли касблардан хабардор қилиб

колмасдан уларга нисбатан китобхонларни қизиқишни шакллантиришлари зарур.

1.4. Ахборот-кутубхона хизматини истеъмолчиларни ахлоқий, меҳнат, ҳуқуқий, эстетик руҳда тарбиялашдаги ҳаракатлари.

Шахсни ҳар томонлама камол топиши унинг маънавий камолотга бориб тақалади. Инсонни турли соҳалардан: техника, сиёсат, табиатшунослик, санъат ва бошқа соҳалардан маълум бир билимларга эга бўлиши уни маънавий тараққий этишига асос бўлади. Инсонни ҳар томонлама камол топиши бу -китоб ўқиш жараёнида ахборотни ўзлаштириши асосида шаклланади. Инсонни турли соҳаларни эгаллаганлиги, бир сўз билан айтганда маълумотли бўлиши, жамият талабларига тўлиқ жавоб беради дегани эмас. Инсон қанчалик билимдон бўлмасин унда юксак ахлоқ, эстетик дид, меҳнатсеварлик, инсонийлик, меҳрибонлик ва бошқа хусусиятлар бўлмаса, у баркамол инсон бўла олмайди.

Билим ёки ахборот бериш билан ҳамда бевосита кутубхоначини китобхон билан ўзаро муносабати асосида истеъмолчида бирданига ижобий фикрлашни шакллантириб бўлмайди. Чунки, у шахс даврлар жараёнида мустақил шаклланиб боради, тайёрини қабул қилмайди шу сабабли ақлий камолотни шакллантириш оғир, мураккаб ўтадиган жараёнлардан биридир.

Ҳозирда кутубхоналарнинг асосий вазифаларидан яна бири истеъмолчиларга, инсонни ўзаро муносабатлари умуминсонийлик туйғулари ўзаро ёрдам, тўғрилиқ, ҳалоллик, камтарлик, меҳрибонлини тарғиб этувчи адабиётлар тарғиботини амалга оширишдир.

Кутубхоналарни ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш фаолиятлари, инсонларни онгидаги ахлоқий тарбиясига оид фаолиятининг салбий томонларини тугатишга қаратилган бўлмаса, у самарасиз бефойда тадбирдир. Унга қатор жараён ва ҳолатларни мисол қилиб келтириш мумкин: қонунларга, жамоат ишига бефарқлик, меҳнатни аҳамиятини камситиш, ичкиликбозлик, тартиббузарлик, қаттиққўллик ва бошқ. Бундай салбий қарашларга қарши курашишнинг турли омиллари мавжуд.

Ахлоқий маданият ҳам шахснинг меҳнат тарзи билан боғлиқ. Меҳнатга тўғри муносабатда бўлиш ҳам инсон фаолиятини асосий мезони бўлиб ҳисобланади. Шу сабабли истеъмолчиларга ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишда меҳнатга бўлган муносабатни шакллантириш кутубхоналар фаолиятининг ўзига хос хусусиятларидан бири.

Юксак касб эгаси бўлиш шахсни юксак маданиятидан дарак бермайди. Шу сабабли меҳнатни улуғлайдиган унинг самарасини акс эттирадиган, меҳнат бахт-шодлик калити эканлигини англатадиган манбаларни тавсия этиш орқали кутубхоналар бу ишларга ўз хиссаларини қўшадилар.

Тараққиётнинг ҳозирги босқичини ўзига ҳос хусусияти ҳар бир шахсда жавобгарлик хиссини таркиб топтириш, жамиятни ҳуқуқий маданиятини ривожлантириш билан узвий боғлиқ.

Ҳуқуқий маданиятда ҳар бир китобхон тўқнаш келадиган аниқ белгиланган ҳуқуқларни тарғибот этиш муҳим ўрин эгаллайди. Ҳуқуқий билимлар тарғиботида истеъмолчилар билан қарама-қаршиликлар чиқиб туради. Бунга сабаб ҳуқуқий маданиятни заиф шаклланганлиги, ҳуқуқий маълумотни ва ахборони ҳар бир истеъмолчига етиб бормаслигидир.

Истеъмолчиларни эстетик руҳда камол топишида матбуот асарлари алоҳида аҳамиятга эга. Истеъмолчилар бу соҳага оид адабиётларни ўқиши асосида ўзларини маънавий баркамоллигини ривожланишига ҳисса қўшадилар.

Истеъмолчиларни эстетик руҳида тарбиялаш мураккаб жараёнлардан ҳисобланади. Бунда кутубхоналарнинг асосий вазифаси ҳозирги ва ўтмишдаги энг яхши бадий асарларни, ватанимиз ва чет эл санъат асарларини, санъатшунослик, адабиётшунослик ва бошқа адабиётларни тарғибот этишдир. Бу ишлар орқали улар китобхонни эстетик йўналишга ҳисса қўшадилар.

Китобхон ўз қараши, баҳолаш ва гўзалликни хис қила олиш хусусиятига эга бўлмоғи керак. Яъни адабиётни, санъатни, театрни, мусиқани, кино ва бошқа санъат турларини чуқур эгалламасдан, улар тараққиётини билмасдан туриб унга эришиб бўлмайди. Фақат эстетикага оид билим билан ҳам чегараланиб бўлмайди. Юксак бадийликка эга бўлиш санъат, бадий асарларни ўз дидига қараб баҳолай олиш маҳоратини шакллантиради. Эстетик дид баҳолай олиш хусусиятига эга. Инсонда қанчалик катта билим соҳаси бўлса шу даражада тўғри баҳолай олиш қобилиятига эга бўлади.

Истеъмолчиларни эстетик руҳда тарбиялаш ва уларда юксак бадий дидни шакллантиришда кутубхоналар четда туrolмайди. Эстетик камолотни шакллантиришда, кутубхоналар, санъатни турли соҳалари: мусиқа, бадий адабиётлар, кино, театр санъати, рассомчилик ва бошқаларга оид турли адабиётларни кенг қамровли тарғиботини амалга оширишлари натижасида, ушбу соҳага оид адабиётларни ўқишга ижобий таъсир кўрсатади. Турли санъат соҳаларига шу жумладан маданий ва ахлоқий соҳаларга оид асарларини ўқишгина, истеъмолчинини юксак эстетик руҳда тарбиялашга ҳисса қўшади.

2-боб. Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишда истеъмолчилар қизиқишини ўрганиш тарихи, назарияси ва усуллари.

2.1. Истеъмолчилар қизиқишини ўрганишнинг мақсади ва вазифалари.

2.2. Истеъмолчилар қизиқишини ўрганиш тарихи ва назариясини тараққиёти.

2.3. Истеъмолчилар қизиқишини ўрганиш усуллари.

2.1. Истеъмолчилар қизиқишини ўрганишнинг мақсади ва вазифалари.

Истеъмолчилар қизиқишини ўрганиш ахборот- кутубхона хизматини амалга оширишда муҳим аҳамияти эга бўлиб, китобхонни ахборот ва адабиётларга бўлган талабларини аниқлашда асосий манба бўлиб хизмат қилади. Истеъмолчилар талабини ўрганмасдан туриб, улар учун зарур бўлган ижтимоий, иқтисодий, касб-корига оид ҳамда бадиий- фалсафий адабиётлар туркумини илмий жихатдан аниқ белгилаш қийин иш.

Нашрдан чиққан ҳар бир адабиёт ёки турли ахборотлар истеъмолчилар талабига тўлиқ жавоб беролмайди. Истеъмолчилар ахборотлар ва чоп этилган адабиётлар ичида ўзларига зарурини излайди. Ана шундай ахборот ва адабиётларни билиш ва улар билан ўз фондларини тўлдириб бориш кутубхоначилар олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

Шу билан бирга, шоирлари ва ёзувчилар, олимлар ва давлат арбоблари, доимо истеъмолчилар билан узвий алоқада бўлиш, ўз асарлари ҳақида уларни фикрини билишга ҳаракат қиладилар. Шунингдек, истеъмолчилар қизиқишларини билишга бир қанча ташкилот ва муассасалар ҳам доимо ҳаракат қиладилар. Булар жумласига ёзувчилар уюшмаси, нашриётлар, таҳририятлар, китоб савдоси муассасалари, матбуот, радио ва телевидение ва бошқалар киради. Албатта бу муассаса ва ташкилотларни истеъмолчиларни ахборот ва адабиётга бўлган қизиқишлари ўзлари бажарадиган вазифаларига кўра бўлади.

Китобхонлар қизиқишини ўрганиш соҳаси келгусида мустақил тармоқ бўлиши табиий. Чунки бу соҳа билан тарбиячилар, ўқитувчилар, тадқиқотчилар, социологлар, психологлар ва ахборот берувчи барча соҳа мутахассислари қизиқаётганлиги бунга далилдир.

Кейинги йилларда ўтказилган социологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики ахборот-китобхон хизмати кўрсатишни назарий ва амалий тараққиёти китобхонлар талабини ўрганиш билан чамбарчас боғланган. Шуни эътиборга олиб барча кутубхоналар китобхонлар талабини синчиклаб ўрганишини кенг кўламда ташкил этишлари зарур.

Китобхонлар талабини ўрганишнинг мақсади уларни илмий ва умуммаданий дунёқарашини шакллантириш, умумтаълим ва касбий маҳоратини такомиллаштириш, истеъмолчиларни ўз-ўзини ахлоқий, меҳнат, ҳуқуқий, эстетик тарбиялаш учун зарур ахборотлар ва асарларни танлаш ва улардан маънавий камолотларини шакллантириш йўлида фойдаланишларида яқиндан ёрдам беришдир.

Кутубхоначи зарур ахборот ва китобни танлашда китобхонга энг яқин ёрдамчи, маслаҳатчидир. Демак, кутубхоначининг, айниқса хизмат кўрсатиш бўлими ходимларини фаолияти, китобхонларга керакли ахборот ва асарларни тавсия этишда энг фаол ташкилотчи сифатида муҳим аҳамиятга эга.

Шунинг учун ҳар бир кутубхоначи китобхонларга керакли ахборот ва асарларни танлаш ва улардан фойдаланишда амалий ёрдам кўрсатиб, уларнинг қизиқиши, маънавий эҳтиёжини қондиришга ҳаракат қилиши керак. Буни амалга ошириш учун эса кутубхоначи китобхонларнинг ижтимоий, ишлаб чиқаришдаги ўрнини, савиясини, уларнинг маънавий талабларини, касби, билимга қизиқиш даражасини, эстетик диди ва қатор бошқа омилларни мукамал ўрганиши зарур. Бу мураккаб жараённи ташкил этишга эса китобхонлар қизиқишини мунтазам ўрганиб боришни йўлга қўйиш орқали эришилади.

Китобхонлар қизиқиши шароитга қараб шахсий, бирор гуруҳни ёки жамиятни қизиқиши бўлиши мумкин. Улар мантиқий ўзаро боғланган. Жамият қизиқишидан гуруҳ қизиқиши орқали шахс қизиқиши аниқланади. Шахслар қизиқиш, гуруҳлар қизиқишнинг, улар ўз навбатида жамият қизиқишини шакллантиришини кутубхоначи ҳисобга олиши керак.

Гуруҳнинг қизиқиши заминада гуруҳнинг ўқишга бўлган талаби ётади. Масалан; бирор олий ўқув юрти факультети талабалари гуруҳининг ахборотга бўлган талаби шу гуруҳнинг барчаси учун мутахассислигига оид ўқиш учун зарур бўлган талаб ҳисобланади.

Гуруҳнинг қизиқиши китобхонларнинг ўз олдига қўйган вазифаларидан келиб чиқади. Бунга таъсир этувчи омиллар ҳам мавжуд: китобхоннинг маълумоти, касби, ижтимоий тузум талаби, асарларга берилган баҳолар, айрим маросимлар, кайфиятлар ва бошқалар.

Босма асарларга ва ахборотларга бўлган қизиқиш ҳақиқий ёки вақтинчалик бўлиши мумкин. Буларни фарқини аниқлай билиш аҳамиятлидир.

Вақтинчалик яъни шаклланмаган қизиқишни ҳақиқий қизиқишга айлантириш кутубхоналар фаолиятидаги муҳим тадбирлардан биридир.

Вақтинчалик қизиқишни тугатишда китобхонлик дидини камол топтириш зарур шартлардан бири. Китобхонлик диди ўзига зарур адабиётни танлаш қобилитини шаклланишида акс этади.

Умуман илмий асосланган ҳолда китобхонлик қизиқишини шакллантириш жуда мураккаб масалалардан биридир. Инсонни қизиқиши ягоналикни ташкил этмайди. Шунинг ҳисобга олиб ҳаётини талабни тўғри ҳис қилган ҳолда бир неча соҳага оид қизиқишлар мустаҳкам бўлиши мумкин. Ўз навбатида қизиқишлар ўзаро бир бири билан ўрин алмашмаслиги мумкин эмас. Қизиқишни адабиёт ва ахборот билан мунтазам таъминлаш уни сўндирмайди, аксинча янада юксалишга асос бўлади.

2.2. Ўзбекистонда истеъмолчилар қизиқишини ўрганиш тарихи ва назариясининг тараққиёти.

Истеъмолчиларга кутубхона-ахборот хизмати кўрсатишда уларни қизиқишларини ўрганиш тарихи, қадимги даврларга бориб тақалади. Инсоният тарихига назар ташлар эканмиз ҳар бир даврда инсонларни

адабиётга ва ахборотга қизиқишиш доираси ўзига хос ва серқирралигини, қизиқишни доимо мавжуд бўлганлигини ва бу эса кўплаб маданий тарихий ёдгорликларни яратилишига ва бизгача сақланишига сабаб бўлганлигини кўрамиз.

Ажойиб санъат асарларининг, илмий асарларни, моддий бойликларни бизгача етиб келиши ва келгуси авлодга авайлаб асралиши қизиқиш маҳсулидир.

Ўзбекистон кутубхоналарида китобхонлар қизиқишини ўрганиш ХХ асрнинг 20-30 йилларидан бошланган. Шу йилларда ижод қилган илғор ўзбек зиёлиларини ўша замон китобхонлари ҳақидаги маълумотлари бу соҳа мутахассислари учун қимматли манбадир.

1930 йиллардан бошлаб вилоятлардаги оммавий кутубхоналар китобхонлар қизиқишини ўрганишга эътибор қарата бошлади. Тез орада илмий, касаба уюшма кутубхоналари ҳам ўз китобхонлари қизиқишини ўрганишга киришдилар. Дастлаб, марказлашган тартибда айрим гуруҳ китобхонларини қизиқишини ўрганиш амалга оширила бошланди.

Бу йилларда китобхонлик қизиқишини ўрганишда суҳбат, кузатиш, китобхон мулоҳазасини йиғиш, формулярни таҳлил қилиш усулларидан фойдаланилди. Китобхонларни кутубхонадан ташқарида ўрганишга алоҳида эътибор берилди. Кутубхоналар турли муассаса ва ташкилотларнинг қизил бурчакларида, клуб ва чойхоналарда китоб бериш пунктлари, оммавий тадбирлар ташкил қилдилар, халқни адабиёт ва ахборотга бўлган талабини ўргана бошладилар.

Турли соҳага оид адабиётларни, газета ва журнал мақолаларини овозли ўқишлар ташкил этилди. Китобхонларни ўқилган адабиётлар ва мақолаларга муносабатлари, саволлари, фикрлари тўпланди. Йиғилган манбаларга асосланиб қандай адабиётларни босмадан чиқариш зарурлиги ҳақида маълумотлар тўпланди.

Иккинчи жаҳон уруши тўғрисида китобхонлар қизиқишини ўрганиш ишлари тўхтаб қолди.

Кутубхонларнинг бу соҳадаги ишларини қайта тикланиши 1960 йилларга тўғри келади. Бу даврдан бошлаб республикамизнинг йирик кутубхоналари, вилоят кутубхоналари билан ҳамкорликда турли соҳалар адабиётлари тарғиботи бўйича илмий изланишларни ташкил этдилар. Бу ўз навбатида китобхонлар қизиқишини ўрганишни тараққиёти янги паллага кадам қўйганлигидан дарак беради.

А.Навоий номидаги Ўзбекистон Республика Давлат кутубхонаси (Ҳозирги А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси) 1960 йиллардан бошлаб вилоят кутубхоналари билан ҳамкорликда китобхонлар қизиқишини ўрганиш бўйича дастлабки изланишларни бошлаб юборди. Китобхонлар қизиқиши Тошкент вилоятининг Зангиота, Юқори Чирчиқ, Сирдарё вилоятининг Гулистон, Самарқанд вилоятининг Каттакўрғон, Бухоро вилоятининг Ғиждувон, Қорақўл туман ва бошқа қатор кутубхоналарда қишлоқ хўжалиги мутахассисларини касбига оид адабиётларни ўқишлари формулярни таҳлили асосида ўрганилди. Олинган

натижалар, кўпчилик мутахассислар ўз касбига оид адабиётлар билан мунтазам танишиб туришлари аниқланди.

1973 йилдан бошлаб А. Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат кутубхонаси “Қишлоқ хаётида китоб ўқишни ўрни” (1972-1977 йиллар) номли тадқиқотда иштирок этди. Бу тадқиқот махсус тузилган сўров варақасига асосланиб ўтказилди. Тадқиқотни биринчи босқичи 1973 йилнинг февраль ва март ойларида Республикамиз қишлоқларида ўтказилди. А.Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат кутубхонасининг илмий-услубий бўлим ходимлари, Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институти (Хозирги педагогика унверситети) Кутубхонашунослик факультети профессор- ўқитувчилари ҳам унда иштирок этдилар. Бу изланиш сўровнома (анкета) – оғзаки сўраш (интерью) услубига асосланиб ўтказилди. Қишлоқ хаётида китоб ва ўқиш тадқиқотининг натижалари ранг – барангдир. Изланиш бу даврда китоб ўқиш, газета ва журналлар билан мунтазам танишиб бориш қишлоқ аҳолисини хаётида одат тусига кириб бораётганлигини кўрсатди.

Ўтказилган тадқиқотларни ўрганар эканмиз республикмиз қишлоқларида оммавий ахборот воситалари ҳам халқ орасига кенг кириб бораётганлиги маълум бўлди. Тадқиқот ишининг иккинчи босқичида китоб ва ўқиш жараёнининг янада чуқурроқ ўрганишга ёрдам берувчи маълумотлар тўпланади.

Тадқиқотнинг иккинчи босқичида китобхонлик фаолиятининг айрим белгилари, китобхон талабининг доираси, ўқилган нашрларни турлари, ўқиш маданияти, ўқиш қоидалари ўрганилди.

Китобхонлар қизиқишини ўрганиш соҳасидаги кейинги йирик тадқиқот А.Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат кутубхонаси томонидан “Қардош халқлар адабиётини ўқилиши” мавзусида Фарғона вилоятининг Қувасой шаҳри ва Қува тумани кутубхоналарида, Тошкент вилоятининг Чирчиқ шаҳри, Сирдарё вилоятларининг Янгиер шаҳри кутубхоналарида ўтказилган изланишлар китобхонларни талабини ўрганишда ўзига хос манбаларни олиш имкониятини яратди. Тадқиқотлар халқимизни қардош халқлар адабиётига бўлган қизиқишни ниҳоятда катта эканлигини кўрсатди. Ҳар бир китобхон формулярида бир неча қардош халқлар ёзувчиларини асари акс этгани қувончли маълумотдир. Буларга, қирғиз ёзувчиси Чингиз Айтматов, тожик ёзувчи Икромий Ж, Миршакар М, туркман шоири Маҳтумқули, козоқ ёзувчи Муқонов С. ва бошқалар кирди.

Кейинги йилларда А.Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Миллий кутубхонаси ўз китобхонлари талабига ҳам эътибор қаратгани ижобий ҳолдир. Кутубхона бир неча йил мобайнида, муҳим ахамият касб этувчи усуллардан бири талаб варақаларини таҳлил қилиш усулидан самарали фойдаланиши натижасида китобхонларни рад жавобларини камайтиришга эришди.

Республикамизда китобхонлар қизиқишини ўрганишда вилоят илмий универсал кутубхоналари (хозирда улар ахборот-кутубхона марказлари деб аталмоқда) фаолияти ҳам алоҳида ажралиб туради..

Фарғона вилоятининг бу соҳадаги фаолиятин ўрганар эканмиз, 1990 йилларда бошлаб бу ерда китобхонларнинг техникага доир адабиётлар ўқиши бир неча маротаба анкета, статистик усуллар ёрдамида ўрганилганлигини кўрамиз. 2000 йилдан бошлаб бир неча маротаба Марғилон, Кўқон шаҳар кутубхоналарида китобхонлар формулярини тахлили асосида китобхонлар қизиқишини ўрганиш ташкил этилди.

2000 йилдан бошлаб Андижон ва Наманган вилоят кутубхоналари ҳам ўз китобхонларини ижтимоий - сиёсий адабиётларга бўлган қизиқишини талабнома варақаларига асосланиб ўрганишди. 2002 йиллар бошига келиб бундай тадбирлар Хоразм, Сурхандарё, Навоий вилоятларида ҳам ўз самарасининг кўрсата бошлади.

2002 йилдан бошлаб Тошкент вилоятининг Ангрен, Олмалик, Охангарон шаҳар кутубхоналарида ишчи ёшларини қизиқишлари ўрганилди. Бу изланиш ишчи ёшларни касбига, иқтисодий билимларга, техника ва бошқа соҳаларга бўлган талабларини ўрганишга қаратилган эди. Тахлил натижалари бир хил китобхонлар гуруҳининг ўқишлари ҳақида турли хулосалар чиқариш имконини берди. Ибн Сино номидаги Бухоро вилоят кутубхонаси кўп йиллардан бери шаҳардаги мусиқа билим юрти ўқувчиларининг қизиқишларини ўрганишни ташкил этган.

Кейинги йиллардаги А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси ва бошқа йирик кутубхоналар мутахассислари, ҳамда А.Қодирий номидаги Тошкент Давлат маданият институтининг “Кутубхонашунослик” ва “Библиография” кафедрасининг ўқитувчилари иштирокида махсус сўровномага асосланиб Тошкент шаҳар олий ўқув юртлари талабаларининг кутубхона ва ахборот бўлган эҳтиёжларини ўрганиш бўйича социологик тадқиқот ўтказилди. Бундан кўзатишга мақсад талабаларни кутубхона ва ахборотга бўлган эҳтиёжларини ўрганиш эди. Унинг натижалари ниҳоятда қизиқарли бўлиб, талабалар ўз фаолиятларида кутубхонадан кенг кўламда фойдаланишлари, ахборот олишда кутубхоналар асосий манба эканлигини такидлаганликлари диққатга сазовордир.

Китобхонлар қизиқишини ўрганиш назарияси нафақат Ўзбекистон кутубхонашунослигида, шунингдек бошқа мамлакатлар кутубхонашунослигида ҳам кам ўрганилган соҳалардан бири. Китобхонлар қизиқишини ўрганиш мунозарали соҳалардан ҳисобланади. Шу сабабли кўплаб тадқиқотлар ўтказиш асосида унинг назариясини такомиллаштириш келгусидаги вазифалардан бири.

.Истеъмолчилар қизиқишини ўрганишнинг методологик тамойиллари жамият ривожланишининг умумий кониятларидан келиб чиқади. Методологик тамойилларни инкор этиш ёки билмаслик кўр-кўрона манбаларни тўplash услуби истеъмолчи ҳақида бир томонлама нотўғри хулоса чиқаришга сабабчи бўлади. Мавзуни тўғри танлаш, вазифани аниқлаш, услубларни танлаш ва тадқиқотда тўғри қўллаш онгли равишда тамойиллардан фойдаланишга асос бўлади. Истеъмолчилар қизиқишини ўрганишда бир қанча тамойилларга амал қилинади. Жумладан: илмийлик,

тарихийлик, шахсий, ижтимоий-психологик ёндашиш, ҳар томонлама ёндошиш тамойилари ва бошқалар.

Методологик тамойиллар ҳақиқатни билишни, борлиқни ўзгаришини билиш қуроли. Истеъмолчиларни маънавий йўналиши ва илмийликни ўзаро боғлиқлиги асосий омил. Ҳақиқий ҳолатни билиш учун истеъмолчини ҳар томонлама ўрганиш талаб этилади. Бирор предметни ҳақиқий ҳолатини билиш учун уни ҳар томонлама ўрганиш зарур бўлади. Хеч вақт бирон бир усул орқали предметни ёки ходисани тўлиқ ўрганишга эришиш мумкин эмас. Масалан: Истеъмолчини формуляридаги берилган адабиётлар ҳақидаги ёзувлар уни ўқиши ҳақида кутубхоначига тўлиқ маълумот бермайди. Шунинг учун биз уни турли фан тармоқларига оид адабиётларга бўлган муносабатини ва рад этилган талабларини ҳам билишимиз керак бўлади. Шунингдек, очиқ китоб фонди шароитида китобхонни кузатишдан ҳосил бўлган мулоҳазалар ҳар доим ҳам тўғри бўлавермайди. Бу маълумотларни бошқа усуллар ёрдамида аниқлаш мақсадга мувофиқдир.

Қизиқишни ўрганишда илмийлик тамойили китобхон сўровини ўзига хос хусусиятларини, истеъмолчини руҳиятини ва уларга таъсир кўрсатувчи омилларни эътиборга олишни талаб қилади. Шу билан бирга ҳар қандай услуб ҳам чегараланганлигини эътиборга олган ҳолда уларни уйғунлашга ҳолда қўллаш энг тўғри йўллигини, айниқса ҳақиқатни билишда статистик маълумотларни таҳлил қилиш хулосаларни объектив бўлишини таъминлайди.

Тарихийлик тамойили истеъмолчилар қизиқишини аниқ тарихий тараққиёт шароитида ўрганишдир.

Истеъмолчилар психологияси тарихий шароит билан сўзсиз боғлиқ, жамият муаммолари унга ўз таъсирини кўрсатади. Истеъмолчиларни маълум бир тарихий даврларда матбуот асарларига бефарқлиги ёки уларни иштиёк билан ўқиши жамиятни кайфиятини акс эттирувчи ажойиб кўрсаткичдир.

1960 йилларда ўтказилган тадқиқотлар билан 2000 йиллардаги тадқиқотлар таққосланса истеъмолчилар қизиқишлари қанчалик ўсганлигини яққол намоён бўлади. Тарихийлик тамойили китобхон психологиясини ҳар бир даврда ўзига хос ўзгаришини ҳисобга олишни тақозо этади. Бир неча йиллар оралиғида қайта ўтказилган тадқиқотлар ҳам китобхонларни психологиясидаги маълум бир ўзгаришлар ҳақида маълумот беради.

Истеъмолчиларни ўрганишга шахсий, ижтимоий -психологик ёндашиш. Истеъмолчилик психологияси бир вақтнинг ўзида яққа, гуруҳли ва жамоатчилик фикри шаклида кўринади. Шу тўғрисида уни ўрганишга шахсий, ижтимоий - психологик ёндашиш зарурияти туғилади.

Шахсий ёндашиш шундан иборатки ўқиш жараёни китобхон психологиясининг ўзига хос хусусиятларидан ажратилган ҳолда ўрганилмайди, аксинча шахсни кўпқиррали хусусиятлари ҳисобга олинади.

Ўқиш учун китобни танлашини, адабиётларга баҳо беришини, шахсий қабул қилиш хусусиятини, китобхонни ўрганмасдан туриб тушунтириб бўлмайди. Шахсни ўқишга бўлган ўзига хос талаби, китобхонлик қизиқиши

мавжуд. Уни китобхонлик тажрибаси, китобхонлик диди ва бошқа хусусиятлари ҳар бир шахсга хос хусусиятдир.

Ижтимоий психологик ёндошиш ўқишни жамоатчилик ва жамиятни маънавий ҳаётини бир қирраси, бунда мулоқот қилиш жараёнлари ва инсонларни бир-бирига таъсири истеъмолчиларни психологиясини ўзгаришига таъсир кўрсатувчи омилдир.

Ўқишда ва адабиёт танлашда ўзаро мулоқот етакчи ўрин эгаллайди. Адабиётлар танлашда дўстларни, ўқиш ва ишдаги ўртоқларни, оила аъзоларини маслаҳати фақат маслаҳат эмас, балки китоб ҳақида ўзаро фикр алмашиш, шу билан бирга адабиётлар тавсияси ҳамдир.

Истеъмолчини қизиқишини ўрганишга ҳар томонлама ёндошиш. Истеъмолчи фаннинг турли соҳалари ва ишлаб чиқариш тармоғи учун ўрганиш манбаидир. Кутубхона фондларидан фойдаланувчиларнинг қизиқиши, жамиятда ахборот, матбуот асарларини пайдо бўлиши тарихи, назарияси, методологияси ва амалиёти, шунингдек уларни тарқатиш ва тарғиб этиш билан чамбарчас боғланган. Ҳар бир фан соҳаси ёки ишлаб чиқариш тармоғи истеъмолчилар қизиқишига ўзига хос махсус ёндашишга ҳаракат қилади. Масалан, ёзувчилар ва адабиётшуносларни истеъмолчиларни бадиий асарларга бўлган қизиқишлари ва асарларга бўлган муносабатлари қизиқтирса, журналистлар- истеъмолчилар аудиториясининг матбуот саҳифаларидаги мавзуларга бўлган қизиқишларини ўрганишга ҳаракат қиладилар.

Ҳар хил типдаги кутубхоналарда истеъмолчиларни ўрганишнинг ўзига хос хусусияти мавжуд бўлиб, уларга ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш турлари ва китоб фонди ҳам бир-биридан фарқланади. Масалан, ўқув кутубхоналари биринчи навбатда ўз истеъмолчиларини ўқув дастурига ва дастурдан ташқари маълумот берувчи ўқув қўлланмаларга, мустақил билим олишга, тафаккурини ривожлантиришга, маданий хордиқ чиқаришга оид қизиқишларини ўрганишга қаратади. Илмий техника кутубхоналари эса истеъмолчиларни аниқ бир тор доирадаги мавзуга, касбий ахборотга бўлган қизиқишларини ўрганишга ҳаракат қилади.

Бир томонлама ёндошиш асосида истеъмолчилар қизиқишини ўрганиш улар ҳақида бир томонлама маълумот беради. Истеъмолчилар ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлиш учун фақат олинган маълумотларни турли кутубхоналар томонидан тўпланган маълумотларгагина эмас, бошқа муассасалар томонидан, яъни ёзувчилар уюшмаси, газета ва журналлар таҳририяти, нашриётлар, китоб магазинлари ва бошқаларда, тўплаган манбаларга ҳам таққослаш асосида ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Кутубхоначилар ўзлари тўплаган маълумотларгагина асосланиб қолмасдан ўқиш ҳақидаги босмадан чиққан илмий тадқиқотларга, социологлар ва психологлар хулосаларига яқиндан таянмоғи зарур.

Истеъмолчилар қизиқишини ўрганиш соҳасида қилиниши зарур бўлган йирик тадқиқотлар ўз ечимини кутмоқда. Йирик тадқиқотлар ўтказиш фақат йирик кутубхоналарни, ахборот- кутубхона марказлари ва ахборот-ресурс марказлари томонидангина амалга ошириладиган фаолият бўлмай,

балки унга нашриётлар, китоб савдоси муассасалари, ахборот органлари, ёзувчилар уюшмасин ва бошқа тегишли ташкилот ва муассасаларни ҳам жалб этиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Албатта бу ишларни мувофиқлаштурувчи марказ Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси бўлиши керак.

2.3. Истеъмолчилар қизиқишини ўрганиш усуллари

Истеъмолчилар қизиқишини мақсадга мувофиқ ўрганишни ташкил этишни асоси уни ўрганиш услубини яхши билишдир. Зарур маълумотни олиш учун истеъмолчилар қизиқишини ўрганиш усулини ҳам тўғри танлай олиш мақсадга мувофиқдир.

Китобхонлар қизиқишини ўрганиш усулларига асосан бевосита ўқиш жараёнида рўй берадиган кўринишларни билиш усули киради.

Услуб муайян аниқ жараёнда қўлга киритилган маълумотларни умумлаштириш, қайта ишлашнинг мунтазам тартибидир. Кутубхоначилар китобхон ҳақидаги маълумотни олиш усулини кўр-кўрона қабул қилмасликлари керак. Зеро, услубни танлаш ҳамма вақт қўйилган вазифаларнинг мақсадига ҳамда унинг хусусияти, йўналиши мазмунига боғлиқ бўлади.

Китобхонлар қизиқишини ўрганишда қуйидаги усуллар қўлланилади: мантиқий усуллар, статистик, кузатиш, суҳбат, жамоа бўлиб муҳокама қилиш, сўровнома, оғзаки сўраш, тажриба, ҳужжатлар таҳлили, китобхон таржимаи холи, китобхон мулоҳазаси ва бошқалар. Кутубхона шароитида улар ўзига хос қатор хусусиятга эга бўлиши билан бир-биридан ажралиб туради.

Истеъмолчилар қизиқишини ўрганишда услублар асосан икки қисмга бўлиб ўрганилади. Истеъмолчилар қизиқишини ўрганишнинг умумилмий услублари ва махсус усуллари.

Истеъмолчилар қизиқишини ўрганишнинг умумилмий усуллари. Турли фан сохаларида қўллаш имконини берувчи усуллар жамламасига умумилмий усуллар деб таъриф берилган. Истеъмолчилар қизиқишини ўрганишнинг кенг тарқалган умумилмий усуллари асосан қуйидагилардан ташкил топган: статистик, кузатиш, суҳбат, сўровнома, интервью, ҳужжатлар таҳлили, тажриба ва бошқа усулларни киритиш мумкин. Махсус усулларга китобхон ва китоб формулярини, бажарилган библиографик маълумотларни ва талаб варақаларини таҳлили усулини киритиш мумкин.

Истеъмолчилар қизиқишини ўрганишнинг муҳим усулларида бири бу статистик усулдир. Уни асосий қонуниятлари аниқ маълумотни зарурий муносабат билан таққослаш учун имконияти яратишдир. Бу усул ёрдамида китобхонлар миқдори ва уларга берилган адабиётлар, китобхонларни

кутубхонага қатнаши, китобхон талабидаги ўзгаришларнинг характери кузатилади.

Бу усул асосида кутубхоначи китобхонлар қизиқиши ҳақида умумий хулоса чиқариш имкониятига эга бўлади.

Статистик усул ҳисобот маълумотларига асосланиб таҳлил қилинади. Бу усул ўзига хос манбани кутубхона кундалигидан ва йиллик статистик ҳисоботдан олади. Иккиланишлар туғилса уни аниқлаш мақсадида ёзма ҳисоботдан ҳам фойдаланади.

Статистик тадқиқот ва таҳлил этиш кутубхона ва китобхонлар талабига тавсифнома бериш унинг ўзига хос хусусиятидир. Бу усулни тадбиқ этиш асосига олинган маълумотлар келгусида қайси тармоқ адабиётларини тарғиботига кўпроқ эътибор бериш зарурлигини аниқлайди.

Кузатиш усули. Китобхонлар қизиқишини ўрганишда кузатиш усули ўзига хос аҳамият касб этади. Бу усул мураккаб, машаққатли бўлишидан қатъий назар, сермахсул, кутубхоначидан китобхонлар билан ишлашни ва сезгирликни, ҳар бир жараёнга ижодий ёндошишни талаб қилади. Кузатиш асосига кутубхоначи китобхон ҳақида ишончли маълумотларни қўлга киритади.

Кузатиш аниқ мақсад асосида ташкил этилган бўлиб, маълум белгиланган вазифани аниқлашга қаратилган бўлади. Шу сабабли кутубхоначи илгаридан нимани режалаштирган бўлса, керакли маълумотни тўплашга имкон берадиган режани тузади. Режа ва услуб қандай маълумотларни кузатиш асосида ҳисобга олиш зарурлигини белгилаб беради, яъни кузатиш доирасини аниқлайди.

Кузатиш услубидан фойдаланиш кутубхоначининг кундалик фаолияти жараёнида рўй бериб боради. Кутубхоначи маълум жараёнлар босқичида китобхонлар билан бевосита боғланади, яъни мулоқот асосида шаклланган фикрларни дастлабки маълумот сифатида ҳисобга олиб боради. Ҳақиқаттан ҳам ҳаётий тажриба шуни маълум қиладики, кузатишни аҳамияти юксак, аммо уни шундай ташкил этиш керакки таҳлил учун зарурий манбани олиш имконияти яратилсин.

Бу жараёнлар табиий кечади. Китобхонга тазйиқ ўтказилмайди. Бу усул қўлланилганда кутубхоначи китобхон ҳақида ҳаққоний маълумот олади.

Кузатишни яна бир хусусияти шундан иборатки китобхонлар учун адабиётлар тарғиботини самарадорлигини аниқлаш имкониятини яратади. Кузатиш усули асосида ўтказилган оммавий тадбирлар самарадорлигини ҳам аниқлаш мумкин.

Кузатиш катта имкониятларга эга. Китобхонни кутубхонага аъзо этишда, китобхонни фонддан адабиёт танлашда, каталог ва картотекалардан фойдаланишда, китоб олиш ва китобни қайтариш даврида кузатиш амалга оширилади. Шу билан бирга библиографик қўлланмалардан фойдаланиш жараёнида ҳам шу босқичдаги ҳаракат ва муносабат кузатиш объекти бўлади. Бу билан чекланиб қолмасдан китобхон ўқув залидан фойдаланганда, турли хил библиографик сўровлар билан мурожаат этганда китобхонни ўзига хос хусусиятлари ўрганилади, ўқиш маданияти аниқланади. Кузатиш усулини

қўллаганда китобхон кузатиш манбаи эканлигини сезмаганлиги мақсадга мувофиқдир. Кузатиш узоқ муддатга мўлжалланган ҳам бўлиши мумкин. Кузатишни бир неча бор қайта қайта такрорлаш имконияти мавжуд. Бундан мақсад олинган маълумотларни қай даражада тўғрилигини аниқлаш..

Кузатиш муддати у олти ойдан бир йилга мўлжалланган бўлиши ҳам мумкин. Кузатишни зарур шарти уни доимо ёзиб борилиши, кузатиш асосида чиққан хулосалар алоҳида кундаликда акс эттирилиб борилади. Кузатиш муддатида тўпланган маълумотлар ниҳоясида тахлил этилиб назарий хулоса чиқарилади.

Сухбат усули. Китобхонлар қизиқишини ўрганишда сухбат усули ҳам кутубхоначилар учун зарур манбани тўплаш ва ўрганиш, уни тахлил этиш имкониятини беради. Кутубхоначи ва китобхон ўртасида сухбатнинг турли усуллари такрорланиб туради. Кутубхоначининг китобхонни кутубхонага аъзо этишидаги, адабиётни тавсия этиш, ўқилган адабиётларни қайтариб олиш босқичидаги сухбатлари шулар жумласидандир.

Кутубхоначи китобхонни кутубхонага аъзо этар экан у ҳақидаги дастлабки маълумотларни қўлга киритади. Бу унинг келгусида олиб борадиган ишларини йўналишини белгилайди. Сухбат кейинчалик унга адабиётлар тавсия этиш, ахборот бериш ҳамда унинг қизиқишини ўрганиш усули сифатида амалга оширилади.

Сухбатнинг муваффақиятли кечиши асосан кутубхоначининг маҳоратига боғлиқдир. Сухбат учун аввалдан режа тузилади. Лекин унинг йўналиши сухбат давомида ўзгариб туриши мумкин. Сухбатнинг муваффақиятли чиқиши унинг қанчалик қизгин ва жонли ўтишига боғлиқ.

Тажриба шуни кўрсатмоқдаки, кутубхоначининг иши биргина сухбат ўтказиш билан тугамайди, у китобхон билан сухбат ўтказар экан, китобхоннинг ўз касбига бўлган қизиқишини, ижтимоий ва бошқа интилиши, иштиёқи, билим даражасини, қайси мавзусидаги китобларни ўқишни ёқтиришини, китоб ҳақида фикр юритиши қай даражада эканлиги, кутубхонаси борми, сингари бир қор маълумотларни олишга интилади.

Ана шуларга асосланиб китобхонни қизиқишини ривожлантириш йўллари белгиланади ва муайян хулосага келинади.

Сухбатни мақсадга мувофиқ ташкил этиш, китобхонда ўқиган китоби ҳақидаги мулоҳазалари билан фикрлашиш, китобнинг унга таъсири, муаллифнинг қайси фикрларига қўшилади ёки қўшилмайди кабилари ҳақидаги мулоҳаза юритиш истагини юзага келтиради.

Сўровнома усули. Китобхонлар қизиқишини ўрганишда сўров усули кенг тарқалган усуллардан ҳисобланади. Сўровнома усули китобхонни ҳар томонлама ўрганиш, ички дунёсини билиш усулидир. Сўровнома усули китобхонлар қизиқишини ёзма сўраш тарзига асосланади. Шу сабабли китобхонлар берилган саволларга асосланиб ўз фикрларини баён қиладилар

Ёзма равишда китобхонлар сўралар экан улардан тўпланган маълумотларга асосланиб хулосалар чиқарилади. Тўпланган маълумотга

асосланиб жамоатчиликни фикри адабиётга муносабати ва қизиқиши ҳақида назарий хулосалар илгари сурилади.

Сўровлар содда, равон, аниқ жумлалар билан ёзилиши ва жавоб беришга қийинчилик туғдирмайдиган бўлиши керак. Шу билан бирга маълумотларни ўрганишга ҳам қулай бўлмоғи зарур шартлардан биридир. Саволларни яширин усулидан кенгроқ фойдаланиш, яъни ҳа ёки йўқ деб жавоб бериладиган саволларни кўпроқ қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Очиқ саволлар бўлса уларни тагига чизиш билан ҳам чегаралаш мумкин. Сўров усули орқали китобхон ҳақида ҳам маълумот тўплаш ижобий. Китобхон тўғрисида маълумот бўлмаса уни тартибга келтиришда кейинчалик қийинчилик юзага келади.

Сўров усули асосида ўрганилаётган воқеа ёки ходиса ҳақиқат ёки ҳақиқатга яқин деб қаралмоғи мақсадга мувофиқдир. Шу сабабли тадқиқотчи саволларни шундай тузмоғи керакки саволлар бир-бири билан чамбарчас боғланган бўлиши шарт. Шундагина тадқиқотчига аниқ фикрни билиш учун шароит яратилади.

Ҳар бир сўров варақасида ягона китобхонни фикри акс этади, фақатгина кўплаб сўров варақаларининг ўрганиш, аниқ хулоса чиқариш учун асос бўлади.

Сўровнома усулини иккинчи тури оғзаки сўраш. Бу усулда икки шахсни ўзаро мулоқоти мақсадга мувофиқ бўлган тақдирда ижобий бўлади. Оғзаки сўраш икки шахсни бевосита жонли суҳбати асосида шаклланади. Изланувчи савол беради, китобхон жавоб беради. Оғзаки сўров ёзма сўрашга нисбатан бир мунча устунликка эга, чунончи тадқиқотчи бевосита китобхон билан мулоқотда бўлади ва уни кузатади. Оғзаки сўраш ўзига хос суҳбатга ўхшайди, лекин бунда фақат сўралаётган китобхон фаол бўлади, тадқиқотчи савол берувчига айланади. Оғзаки сўраш ва кузатиш ўзига хос услубда бирлашиб кетади. Савол берувчи сўралаётганнинг жавобини тинглаб қолмасдан ундаги ўзгаришларни ҳам кузатади. У саволларни ойдинлаштради, зарур бўлса аниқлик киритади. Буларни барчаси китобхоннинг ўрганишга қаратилган муҳим омиллардир.

Тажриба усули. Бу усул кутубхонашунослик изланишда ахборот характериға эга. Тажриба усули мураккаб амалиёт ва ҳисоблашлар асосида турли гуруҳ китобхонлари қизиқишлари ҳақида маълумот беради. Тажриба усули китобхонларни талабини ўзгариши, адабиётларга муносабати, уларни ривожланиши, келгусида китобхонлар билан ишлаш йўллари ҳақида фикрлаш имкониятини беради. Тажриба ўтказувчи келгусида китобхонлар ўқишини ривожланишини барча имкониятларини айтмасида, аммо айрим қонуниятларга амал қилиш зарурлиги ғоясини илгари суради.

Китобхон таржимаи холи. Бу усул сўнгги йиллар тажрибаси бўлиб ҳисобланади. Китобхон таржимаи холи мураккаб усуллардан бири бўлиб китобхонни қизиқишини камолотини акс эттиради. Кейинги уч йилликда китобхонлардан тушган хатлар, адабиётлар ҳақидаги фикр мулоҳазалар китобхон таржимаи холиға асосланиб ўрганишга асос бўлади.

Китобхон таржимаи холи - бу китобхон хаёти ва фаолиятида матбуот асарларини ва кутубхонани ахамияти ҳақидаги ахборот.

Оммавий кутубхона кутубхоначилари узоқ йиллардан бери кутубхонадан фойдаланадиган, фаол китобхонлардан бундай маълумотларни олиш имкониятига эга. Китобхонни таржимаи холи уни шахсий ривожланишида китобни ролини аниқлаш имкониятини беради. Китобхондан аниқ, зарур, таҳлил этиш учун яроқли манбани олиш учун зарур маълумотларни акс эттирадиган тайёр таржимаи хол жадвалини ҳам таклиф қилиши мумкин.

Китобхон таржимаи холини ёзилиши нуқтаи назаридан эркин тузилган саволлар асосида, китобхонни ўзи ёки кутубхоначи томонидан сўзма-сўз ёзиб олинган бўлиши мумкин. Берилган саволлар

Китобхон мулоҳазаси. Бу усул бошқа усуллардан ўзини оммавийлиги билан ажралиб туради. Китобхонлар мулоҳазаси билан маданий-маърифий муассасалар, ёзувчилар уюшмаси, китоб савдоси, нашриётлар, радио-телевидения, газета ва журналлар тахририятигина эмас балки бошқа касб эгалари ҳам қизиқадилар.

Китобхон мулоҳазаси жамоатчилик фикрини баён қилади. Бирор мавзу ҳақида оммани фикрини билиш имкониятини юзага келтиради. Барча китобхонлар адабиётлар ҳақидаги мулоҳазаларини тўплашга ҳаракат қиладилар.

Китобхон мулоҳазаси ёзма ёки оғзаки бўлиши мумкин. Аммо кутубхоначилар учун мақбул варианти китобхонларни ёзма мулоҳазаларидир. Китобхонлар томонидан берилган мулоҳазаларни сони эмас аксинча асослаб берилган фикрлари зарур.

Берилган мулоҳазани ижобий ва салбийга ажратиш билан умумлаштириш мумкин. Бир йўла кўплаб китобхонлардан тўпланган мулоҳаза асосига гуруҳни асарга ёки бирор мавзуга муносабатини билиш мумкин.

Мулоҳаза натижаларидан адабиётлар тарғиботида фойдаланиш мумкин. Назарий хулоса чиқариш учун кўплаб китобхонларни мулоҳазасини тўплаш мақсадга мувофиқдир. Китобхонлар мулоҳазаларини матбуот саҳифаларида ёритиш мақсадга мувофиқ.

Республикамизнинг барча кутубхоналари бу усулдан фойдаланадилар. Ўтган даврлар мобайнида Мирмуҳсиннинг “Умид”, Ўткир Хошимовнинг “Икки эшик орасида”, Саид Ахмадни “Уфқ”, Ў.Усмоновнинг “Гирдоб” ва бошқа асарлари ҳақида китобхонлар мулоҳазаси тўпланган бўлса ўтган йиллар давомида “Темурнома”, О.Ёқубовнинг “Кўхна дунё”, “Улуғбек хазинаси”, Юсуф Хос Хожибнинг “Қутадғу билиг”, Кайковусни “Қобуснома”, Саъдийнинг “Гулистон” ва бошқа асар ҳақида мулоҳазалар тўпланади..

Китобхонлар қизиқишини ўрганишнинг махсус кутубхонашунослик усуллари. Китобхонлар қизиқишини ўрганишнинг махсус усули у ёки бу умумилмий усуллардан кутубхонанинг ўзига хос хусусиятига қараб маълумотларни ҳисобга олиш, йиғиш ва таҳлил қилиши билан фарқланади.

Махсус кутубхонашунослик усулларига китобхон ва китоб формулярини, бажарилган библиографик маълумотларни ва талаб варақаларини таҳлилини киритиш мумкин.

Китобхон формулярини тахлил қилиш усули. Китобхон формулярини тахлил қилиш махсус усуллар турига киради. Формулярга асосланиб китобхонларни турли фан тармоқларига оид адабиётларни ўқишларини ўрганиш мумкин. Бу усул асосан китобхон формуляридан фойдаланадиган кутубхоналарда қўлланилади.

Тажриба шуни кўрсатдики барча формулярни тахлил қилиш мумкин эмас, шу сабабли кутубхона китобхонларини қизиқишини ўрганишда бирор бир гурҳини танлаб олиши мақсадга мувофиқдир. Кўпгина кутубхоналарда формуляр китобхон ҳақида маълумот тўпловчи асосий манба ҳисобланади. Формулярда китобхон ҳақида маълумот бўлиши билан бир қаторда, берилган адабиётлар фан соҳалари бўйича ҳисобга олинади. Шу билан бирга баъзи маълумотлар формулярда ҳисобга олинмайди, масалан, қандай адабиётларни китобхонни ўзи танлаганлиги ёки кутубхоначини тавсияси билан кўргазмадан олганлиги ва бошқалар.

Формулярдаги маълумотлар китобхонни ўқишини мазмунини билдиради. У орқали китобхон талаби, ўқиш натижаларини, ўқилган адабиётга муносабатини билиш мумкин эмас.

Бундай муаммоларни ҳал этиш учун тадбирлар қўллаш мумкин, масалан: кутубхоначи тавсияси билан олинган адабиётни инвентарь рақами тагига чизикча тортиш, китобхон билан суҳбат, кузатиш натижаси ва бошқа маълумотларни ёзиб бориш мумкин.

Баъзи кутубхоналарда айрим гуруҳ китобхонлар формулярига уни ўқишини ўрганиш мақсадида махсус белги қўйилади.

Китобхон формуляри якка тартибда ёки гуруҳли тахлил қилинади. Формулярнинг якка тартибдаги тахлили айрим китобхонларни ўрганишга қаратилган бўлиб, келгусида унга ахборот беришга замин ҳозирлайди.

Формулярнинг гуруҳли тахлили маълум гуруҳ китобхонларни ўрганишга қаратилган бўлади. Гуруҳли тахлилнинг вазифаси мавзу бўйича айрим асарни гуруҳ томонидан ўқилиши ҳамда бир йўла турли фан тармоқларига доир ва бошқалар ҳақида маълумот олишдан иборатдир. Шу билан бир вақтда у якка тартибдаги тахлилни муайян тўлдиради. Формулярни гуруҳли тахлили тадқиқот қилинаётган жамоанинг қизиқишини тасаввур этиш имкониятини беради.

Китоб формулярининг тахлили. Китоб формулярининг тахлили – китобхонлар орасида китоб ўқилишини ўрганадиган махсус усулдир. Китоб формуляри оммавий кутубхонларда китобнинг берилишини ҳисобга олади. Ўз навбатида бир қатор кутубхоналар бу усулни китобни ўқилишини тадқиқ қилишда фойдаланадилар.

Китоб формулярининг тахлили кутубхоначига ўзига хос маълумот беради. Маълум муддатда кутубхоначи бирор бир муаллифнинг ёки мавзуга оид асарларнинг қандай ўқиладиганини бу усуллар ёрдамида тез ва осон аниқлаб олади. Асарни ўқилиш даражасини, ижтимоий қийматини ўрганади.

Китоб формуляридан йил давомида мазкур китоб олингандан бери неча марта ўқилганлигини ҳам аниқлаб олиш мумкин. Агар китоб тоқчада

ҳаракатсиз ётган бўлса, сабабини аниқлаш ва чораларни кўриш керак бўлади..

Кутубхона учун зарур бўлмаган, ҳаракатсиз ётган асарларни депозитар кутубхоналарга ўтказиш яхши натижа беради. Кўп ўқиладиган асарлар аниқланганда кутубхона фондини келгусида шунга ўхшаш адабиётлар билан тўлдиришни режалаштириш ишлари амалга оширилади.

Китобхонларнинг талабнома варақаларини таҳлил қилиш. Китобхонларнинг талабнома варақаларини таҳлил қилиш- бу китобхон сўровини кузатиб боришнинг махсус усули ҳисобланади. У мустақил усул сифатида талабнома варақларидан фойдаланиладиган кутубхоналардагина фойдаланилади.

Талабнома варақасини таҳлил учун иккига ажратилади: Сўралган адабиётни бажарилиши яъни бажарилган талабнома варақаси ва сўралган адабиётга рад жавоби берилган варақага. Уларнинг бири иккинчисини тўлдиради ҳамда китобхоннинг адабиётга бўлган талабини йўналишини белгилайди. Бажарилган талабнома варақаси китобхонларни қайси адабиётлардан кўпроқ фойдаланганлигини аниқлайди – келгусида фондни қандай адабиётлар билан тўлдириш зарурлиги ҳақида тасаввур қилишга замин яратади. Энг кўп сўралаётган асарларини аниқлаш имкониятини яратади. Иккинчиси қандай сабабларга биноан китобхон адабиётни ололмаганлигини акс эттиради. Бундан маълум бўлган сабабларни ўрганиш асосида йўл қўйилган камчиликлар аниқланади. Таҳлил натижаларига қараб муаммони бартараф этиш йўллари белгиланади.

Маълумот-библиографик ишларни таҳлил қилиш усули.

Бу китобхонлар қизиқишини ўрганишда муҳим усуллардан бири бўлиб, унинг асосида китобхонларнинг библиографик сўровлари, китобхонларни матбуот асарларга қизиқиши, айрим манбаларни излаши, бирор мавзу ёки айрим фан соҳасига оид адабиётлардан хабардор бўлиш истаги аниқланади.

Маълумот – библиография ишларининг ҳажми ва уни ҳисобга олиш ишлари турлича. Масалан, оммавий кутубхоналарда маълумот-библиография ишлари кутубхона кундалигининг махсус бўлимида ҳисобга олинса, йирик кутубхоналарнинг библиографик бўлимида ва каталог залларида махсус маслаҳатчи кутубхоначилар томонидан ҳисобга олиниб, бажариш йўллари белгиланади. Библиографик сўровлар махсус бланкаларда ҳисобга олиб борилади ҳамда уларнинг бажарилиши назорат қилинади.

3-боб. Ахборот-кутубхона хизмати тизими.

3.1. Ахборот-кутубхона хизмати тизимининг мазмуни ва шакллари.

3.2. Ўқув зали ва абонементда хизмат кўрсатиш усуллари.

3.3. Кутубхонадан ташқарида хизмат кўрсатишнинг замонавий шакллари.

3.4. Кутубхоналараро ва халқаро абонемент: ҳозирги ҳолати, муаммолари ва ривожланиш йўллари.

3.1. Ахборот-кутубхона хизмати тизимининг мазмуни ва шакллари.

Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш тизимининг мазмуни ва шакллари кутубхоначилик ишини ривожланиши, ижтимоий ҳаётдаги туб ўзгаришлар ва бозор иқтисодиёти шароитида кутубхоналари фаолиятига янгича ёндашиш билан бевосита боғлиқ. Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш даражаси кутубхоналарнинг ҳар бир китобхон учун очиқлиги хизмат турларининг кўлами, китобхонлар талаб ва сўровларининг тўлиқ бажарилиши, ҳамда ўз фаолиятида замонавий техникадан фойдаланиш даражасида кўринади. Китобхонларга ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш тизимини тараққиёт ва истиқболни аниқлашда шуни ҳисобга олиш керакки, ушбу хизматининг анъанавий шакллари янги, ихтисослаштирилган хизмат турлари билан тўлдириб борилади ва доимо рақобатда бўлади.

Ахборот-кутубхона хизматининг асосий вазифаларидан бири аҳолининг барча қатламини кенг қамраб олишидан иборат. Шунингдек кутубхоналарда турли хил китобхонларга ахборот-кутубхона хизмат кўрсатиш тизимини такомиллаштириш муаммоси ҳам асосий вазифалардан бири ҳисобланади. Китобхонларни ўқишга, кутубхонага жалб этишнинг унумли, самарали йўллари ишлаб чиқиш вазифаси ҳам ахборот-кутубхона хизматининг муҳим ишларидан биридир.

Бундан ташқари кутубхоналар, ахборот-ресурс марказларини ҳамда ахборот-кутубхона марказларининг китобхонларни илмий ва умуммаданий дунёқарашини шакллантириш, таълим ва тарбиялаш, билим бериш, ахборотлар билан таъминлаш, бўш вақтини тўғри ташкил қилишдек мураккаб вазифаси - ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишни аниқ, пухта ташкил этишни талаб қилади.

Китобхонларга ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш ўзига хос жараён бўлиб – бу кутубхонада китобхонлар талабини бевосита бажаришдир. Қолган барча жараёнлар китобхонлар сўроғини тўла бажариш, китобхонлар қизиқишини шакллантириш ва такомиллаштиришга қаратилган бўлади.

“Ахборот-кутубхона хизмати” тушунчаси истеъмолчиларнинг адабиётларга ва ахборотга бўлган талабларини тўла ва ҳар томонлама бажариш мақсадида ташкил этилган ўзаро боғлиқ ва мувофиқлашган усулларнинг йиғиндисини англатади. Бунинг асосида китобхонларни кутубхонага жалб этиш, қизиқишларини ҳар томонлама ўрганиш, ахборот бериш тизимини ривожлантириш, китобхонлар билан яқка тартибда ишлаш ва адабиётларни тарғиб қилиш амалга оширилади.

Ахборот-кутубхона хизмати тизими турли хилдаги кутубхоналарини китобхонлар таркибига, китоб фондининг мазмунига, кутубхоналарнинг моддий-техника базасига боғлиқ ҳолда ташкил этилади. Бу тизим кутубхоналар тармоғи ташкил этилган дастлабки йилларданок шаклланади ва ривожланиб боради.

Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш тизими стационар, ностационар ва мустақил хизмат кўрсатиш шаклларида иборат. Стационар хизмат кўрсатиш шаклларида бевосита кутубхонанинг ўзида хизмат кўрсатувчи усуллар киради: абонамент, ўқув заллари. Абонамент ва ўқув заллари иш кўламига кўра, китобхонлар сони, уларга хизмат кўрсатиш мазмуни, китоб берилишига кўра асосий хизмат кўрсатиш ҳисобланади.

Стационар шаклларга кутубхоналар тажрибасида қўлланилаётган ихтисослаштирилган хизмат кўрсатиш бўлимлари ҳам киради. Нота-музыка бўлими, чет эл адабиётлар бўлими, қишлоқ хўжалиги ходимларига хизмат кўрсатиш бўлими, илмий-техника ахбороти бўлими ва бошқалар. Бу бўлимлар тор мутахассислик бўйича китобхонларга ҳар томонлама хизмат кўрсатишга мўлжалланган. Стационар шаклларда хизмат кўрсатиш кутубхонанинг асосий китоб фондига асосланади ва китобхонларга уйга китоб бериш билан ва бевосита кутубхонанинг ўзида ўқув залларида хизмат кўрсатиш билан шуғулланади. Бу ерда китобхонлар ўқиш маданиятини тарбиялаш, китобхонда адабиёт танлаш кўникмасини шакллантириш, китобхонлар билан ҳар томонлама ва мазмунли иш олиб бориш имкони яратилган..

Абонамент- уйга китоб беришни ташкил қилувчи кутубхонанинг асосий бўлими, китоб фондининг ҳажми ва таркибига кўра, китобхонлар сони ва улар билан ишлашнинг мазмунига кўра хизмат кўрсатишнинг асосий бош бўғини.

Ўқув зали ёрдамчи китоб фондига эга бўлган ва китоб ўқиш учун алоҳида бино (хонага) эга кутубхонанинг бўлими. Бу ерда китобхонларга уйга берилмайдиган ноёб ва қимматбаҳо матбуот асарлари, кутубхона оладиган барча вақтли матбуот нашрлари, маълумот нашрлари ва умумий кутубхона фондиси билан хизмат кўрсатилади. Китобхон ўқув залида китоб мутолаа қилиш билан бирга библиографик маълумот ва барча маслаҳат турларидан фойдаланиши мумкин. Ўқув залида китоб билан ишлаш учун китобхонга катта имконият яратилади: хоналар ёруғ, қулай, тинч ва зарур техника воситалари билан жиҳозланган бўлади.

Китобхонларга хизмат кўрсатишнинг ташкилий таркибига ностационар хизмат кўрсатиш шакллари ҳам киради: Булар кутубхона пунктлари, кўчма кутубхоналардир. Бу шакллар стационар кутубхонага қатнай олмайдиган (иш жойи, маҳнат шароити, оилавий шароити, яшаш жойига кўра) китобхонларга ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш ташкил этилади. Масалан: қишлоқ хўжалиги ходимларига мавсумий иш пайтида.

Кутубхона пункти - кутубхона ташкилот ёки муассасага, маълум миқдордаги адабиётларни вақтинча фойдаланишга бериб турадиган хизмат кўрсатиш шакли.

Кўчма кутубхона –турли транспорт воситаларидан фойдаланган ҳолда аҳолига харакатланувчи хизмат кўрсатиш шакли: масалан вагон-кутубхона, кема-кутубхона, библиобус.

Мустақил шаклларга сиртки абонемент, кутубхоналараро абонемент, халқаро абонемент киради.

Сиртки абонемент - китобхон алоқа бўлими орқали китоб талаб қилиб, китоб оладиган хизмат кўрсатиш шакли. Сиртки абонемент вилоятларда яшовчи, стационар кутубхонадан узоқ жойдаги кишиларга хизмат кўрсатилади. Масалан: сиртки бўлим талабаларига, ўқитувчиларга, соғлиқни сақлаш ходимларига, темир йўл ишчиларига, кўзи ожизлар ва бошқа ногирон китобхонларга, сиртки абонемент орқали хизмат кўрсатилади.

Сиртки абонементга аъзо бўлиш учун китобхон ариза-мажбурият ёзади, уни у ишлайдиган ташкилот раҳбари тасдиқлаб, кафилик бериши керак.

Кутубхоналараро абонемент –китобхонга ўзи аъзо бўлган кутубхона фондида мавжуд бўлмаган адабиётларга бўлган талабини бошқа кутубхоналар фонди ёрдамида бажаришга қаратилган хизмат шакли.

Халқаро абонемент бир мамлакат кутубхоналари фондида бўлмаган адабиётларни бошқа мамлакат кутубхоналари фондидан олиб беришга асосланган, асосан илмий ходимлар ва мутахассисларга хизмат кўрсатиш шакли.

Китобхонларга ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш тизимини тўғри ташкил қилиш ҳамма бўлимларнинг биргаликда иш олиб боришини, асосий хизмат кўрсатиш шакллариинг ўзаро алоқасини талаб қилади.

Илмий-универсал кутубхоналарда (Республика соҳа кутубхоналари, ахборот-кутубхона марказлари) китобхонларга ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш тизими алоҳида хусусиятларга эга. У стационар шакллари ва кутубхоналараро абонементни бирлаштиради. Тизимнинг ташкилий тузилиши китоб фондиниинг хажмига, китобхонларнинг миқдорий ва сифат белгиларига, кутубхона биносининг ахволи ва режалаштиришга боғлиқ холда ташкил қилинади. Лекин бир хил шароит, бир хил хусиятига эга хизмат кўрсатиш тузилмасини ташкил қилиш дегани эмас.

Илмий-универсал кутубхоналарнинг ривожланиши китобхонларнинг адабиётга ва ахборотга бўлган шаклланган талабларини тўла қондириш, хизмат кўрсатишнинг ўзига хос шакллариини талаб қилади. Бу эса китобхонларга хизмат кўрсатишнинг тармоқ тизимини тараққий эттиришга олиб келади. Булар тармоқ ўқув заллари ва бўлимларни ташкил этиш билан амалга оширилади.

Илмий кутубхоналарда китобхонларга хизмат кўрсатишнинг яна бир анъанавий томони китобхонларга хизмат кўрсатишни ихтисослаштиришдан иборат: ўқув залларини кўпроқ ривожлантириш, яъни нашр турлари, китобхонлар гуруҳларига кўра ва бошқа хусусиятларга кўра ўқув залларини ташкил қилиш, ихтисослаштирилган хизмат кўрсатиш, янада табақалаштирилган холда хизмат кўрсатиш, нашр турларининг айримлари билан чуқурроқ танишиш имконини беради. Айрим кутубхоналарда китобхонларнинг гуруҳларига тармоқ хизмати кўрсатилади. Масалан; бир тармоқ бўлимида иккита ўқув зали мавжуд бўлиши мумкин. Илмий ходимлар ва мутахассислар ўқув зали, иккинчиси – бошқа китобхонлар

гурухлари умумий ўқув зали. Бундай имкониятга эга бўлмаган кутубхоналарда хизмат кўрсатишнинг кафедралари ташкил этилади.

Ўқув залларининг ривожланиши билан уларнинг иш ҳажми ошиб боради, бу абонементнинг ишига таъсир қилади, яъни тармоқ ва ихтисослаштирилган бўлимлардан уйга китоб берилиши ортади. Кўпгина кутубхоналар абонементда ҳамма китобхонлар гурухига китоб беради, айримлари эса фақат илмий ходимларга ва мутахассисларга китоб беради.

Илмий кутубхоналарнинг универсал китоб фонди китобхонларнинг махсус сўровларига жавоб бера оладиган даражада ташкил қилиниши лозим.

3.2. Ўқув зали ва абонементда хизмат кўрсатиш усуллари

Истеъмолчиларга ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш тизимида абонемент ва ўқув зали асосий ўрин тутаяди. Китобхонларга кутубхоналардан ташқарида хизмат кўрсатиш тизими ҳам кейинги йилларида бир қадар ривожланган бўлишидан қатъий назар, абонемент ва ўқув зали уларга қараганда кўп истеъмолчиларга хизмат кўрсатади. Стационар кутубхонада истеъмолчи тажрибали кутубхоначи билан учрашади, шунингдек кутубхонанинг барча адабиётларидан ва ахборот ишларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлади.

Ўқув зали ва абонементда истеъмолчилар билан ишлаш фаоллик ва аниқ мақсадга қаратилган жараён бўлиб, баркамол шахсни камол топтиришга, уларни турли фан тармоқларига оид янгиликлардан мунтазам хабардор этишга, билимларини орттиришга кўмаклашишга қаратилган. Истеъмолчилар ишлаш мақсадига қараб ўқув зали ва абонементнинг бирор туридан фойдаланадилар.

Ўқув зали ва абонемент доимо ҳамкорликда ишлаб бир-бирини тўлдириши мақсадга мувофиқ. Агар ўқув залида бирор адабиёт бўлмаган тақдирда уни кутубхона абонементидан ёки бошқа кутубхоналардан фойдаланишга олиш мумкин. Ўқув залидаги айрим адабиётларга талаб катта бўлмаса уни абонемент орқали истеъмолчига ўқиши учун уйга бериш мумкин. Ўз навбатида Ўқув зали ва абонемент оммавий тадбирларни ўтказишни, истеъмолчилар қизиқишини, талабини ўрганишни ҳамкорликда ташкил этадилар. Уларни ҳар бири учун хизмат кўрсатиш жойи алоҳида бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Ўқув залида истеъмолчиларга хизмат кўрсатиш. Китобхонларга хизмат кўрсатиш шакллари орасида китобхонларнинг талабларини ва қизиқишларини тўла бажаришда ўқув зали ўзига хос хусусиятларга эга. Ўқув зали - бу кутубхонанинг алоҳида бинога ёки хонага эга бўлган, шу жойнинг ўзида китобхонларга китоблар ва бошқа ҳужжатлар билан хизмат кўрсатишга мўлжалланган бўлими. Ўқув зали ўзининг ёрдамчи китоб фондига эга бўлади. Ўқув залида хизмат кўрсатишда ҳам абонементда хизмат кўрсатиш хусусиятларига амал қилинади. Китоб тарғиботи, китобхонларга яқка тартибда ёндошиш, ўқув залини ишининг асосини ташкил қилади.

Ўқув зали китобхонларнинг илмий, ўқув, жамоатчилик ишида ва мустақил билим олишида муҳим аҳамиятга эга. Ўқув залида адабиётга ва ахборотга мурожаат қиладиган китобхонларнинг маълум бир мақсади: ўқув машғулотларини бажариш, жамоатчилик ишини амалга ошириш, касб малакасини ошириш ва хоқозо. Ўқув зали бу вазифаларни бажариш учун ҳамма имкониятларни яратади. Унинг китоб фондида барча соҳаларни камраб олган, турли мазмунга эга адабиётлар, нодир асарлар, ноёб нашрлар, вақтли матбуот нашрлари, маълумот нашрлари, энциклопедиялар, библиографик қўлланмалар мавжуд бўлиб, китобхонларга шулар билан хизмат кўрсатилади. Китобхон кутубхонанинг барча бўлимларидаги адабиётларидан, зарур бўлса фойдаланиш имкониятига эга бўлади.

Ўқув залида китобхонлар учун энг қулай хизмат турларидан бири маълумот-библиография аппарати, маълумот нашрларининг тўпланганлиги, мутахассис-библиограф ёрдамининг айнан ўқув залида ташкил қилинганлиги, китоб билан ишлашда кутубхоначи маслаҳатлар бериш имкониятига эга эканлигидир. Ўқув зали китобхонга адабиётлар билан ишлаш учун жуда катта имконият беради. Машғулотларни бажариш учун кенг, ёруғ, тинч жой, микрофильмлар, овозли материаллар ва бошқа манбалардан фойдаланишни тавсия этадилар.

Ўқув залида китобхонларга хизмат кўрсатиш ўзига хос хусусиятларига эга:

- Китобхон кутубхонанинг барча фондидан фойдаланиш ҳуқуқига эга;
- Китобхон бир вақтнинг ўзида бир қанча нашрлардан фойдаланиши мумкин;

Ўқув зали ишида унинг ёрдамчи захираси катта аҳамиятга эга. Бунда энг кўп сўраладиган адабиётлар ўқув зали фондида ёки унга яқин бўлимлар фондида Ўқув зали фонди китобхонлар таркибига кўра, хизмат кўрсатаётган регион ёки соҳа китобхонлари қизиқиши ва талабига мос адабиётлар тўпланади. Ўқув зали фондининг асосий мақсади - китобхонлар талабини тўла ва тез қондиришдан иборат. Ўқув зали фондида давлат ҳужжатлари, жамоат ва хоқимият муассасаларининг нашрлари, маълумот нашрлари, барча турдаги энциклопедиялар, машҳур ёзувчи ва шоирларнинг асарлари, мактаб, коллеж ва олий ўқув юрти дастурларига мос ҳолда янги бадиий асарлар, кутубхона обуна бўлган газета ва журналлар тўпланади. Ёрдамчи фонд мунтазам равишда янгилашиб, тўлдирилиб борилиши керак.

Китобхонлар талабини тез қондириш учун ўқув зали фонди қисман бўлса ҳам очик бўлиши, айниқса маълумот нашрларидан фойдаланиш эркин бўлиши керак.

Ёрдамчи фондни тўғри ташкил этилганлиги у билан мунтазам иш олиб бориш, унинг таркиби ва жойлашиши билан китобхонларни мунтазам таништириб бориш ҳамма турдаги кутубхоналарда китобхонларга хизмат кўрсатишни яхши йўлга қўйишга олиб келади.

Иш мазмуни: ўқув зали ишининг асосини китобхонлар билан яқка тартибда иш олиб бориш ва маълумот-библиографик, ахборот иши ташкил

қилади. Ўқув зали ишининг асосий қисмини оммавий тадбирлар: библиографик обзорлар, китобхонлар конференцияси, адабий кечалар, турли учрашувлар, оғзаки журналлар ўтказиш ташкил этади.

Китобхонлар билан ишлаш, уларнинг қизиқишини ўрганишда китобхонларнинг ўқув залига мунтазам қатновини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Ўқув зали китобхонларининг асосий қисмини мактаб ўқувчилари, олий ва урта махсус таълим муассасалари талабалари, мутахассислар ташкил этади. Кутубхоначи китобхонни китоб фондидан, айниқса маълумот нашрларидан фойдаланаётганда, адабиёт танланаётганда уни кузатиши орқали илмий-маданий савияси ҳақида баъзи фикрларга эга бўлади. Шуларга асосланиб кутубхоначи китобхонга тегишли ёрдам, маслаҳат бериши, зарур адабиётларни танлашда ёрдам бериши мумкин бўлади. Кутубхонанинг барча маълумот-библиографик аппарати: каталог ва картотекалар, матбуот солномалари, тавсия кўрсаткичлари китобхон кўли остида бўлиши керак. Ўқув залида мунтазам янги адабиётларнинг очик кўрик- кўргазмалари ташкил қилинади, янги адабиётлар ҳақида ахборот бериш учун барча оммавий ахборот воситаларидан фойдаланилади. Ўқув заллари ишининг асосий йўналишлари:

- Китобхонга китоб билан ишлашда ёрдам;
- Вақтли матбуот билан ишлаш;
- Маълумот-библиографик ишларни такомиллаштириш;
- Якка ва гурухли ахборот;
- Янги адабиётларни тарғиб қилиш;

Китобхонларга табақалаштирилган хизмат кўрсатиш абонементдаги каби ўқув залида ҳам китобхонларнинг асосий гурухларини аниқлаш ва ажратиш асосида олиб борилади. Кутубхоначининг ёрдамига мухтож китобхонларга: мактаб ўқувчилар, сиртки бўлим талабалари, ишчи ёшлар, ва саноат корхоналарининг мутахассислари ва бошқалар қиради.

Кўпгина кутубхоналар биргина умумий ўқув залига эга бўладилар. Унда барча китобхонлар гурухининг турли-туман талаблари бажарилади, баъзан китоб беришнинг тармоқ бўлинмалари ҳам ташкил қилинади. Кўпгина кутубхоналарнинг ўқув залларида гурухли хизмат кўрсатилади. Ҳар бир кутубхоначи айрим китобхон гурухига хизмат қилади. Бу кутубхоначи хизмат кўрсатишнинг ҳамма жараёнини ўзи бажаради. Бу усул универсал кутубхоналарнинг ўқув заллари тизимида мавжуд.

Йирик кутубхоналарда китобхонларга табақалашган хизмат кўрсатиш учун умумий ва ихтисослаштирилган ўқув заллари ташкил қилинади.

Ихтисослаштирилган ўқув заллари - кутубхона фондидан фаол фойдаланган ҳолда мутахассисларни талабларини тўла қондириш мақсадида ташкил этилади. Ихтисослаштирилган ўқув заллари:

- Тармоқ ёки билим соҳалари,(ижтимоий-сиёсий табиий-илмий, техника ва бошқ) бўйича.

- Нашрларнинг турлари ва характериға кўра (янги адабиётлар кўргазма зали, вақтли матбуот, микрофильмлар, нотали нашрлар, овозли ёзувлар).
- Китобхонларнинг тайёргарлик даражасига кўра ёки гурухли (умумий ўқув зали, илмий ходимлар ўқув зали, академиклар ўқув зали, профессорлар ўқув зали ва бошқалар) бўлиши мумкин.

Тармоқ ўқув заллари – китобхонларға бир билим соҳасига оид адабиётлар билан хизмат кўрсатишға мўлжалланган. Бундай заллар кўпроқ илмий кутубхоналарда тарқалган. Уларда шу тармоқ бўйича ёрдамчи фонд ташкил қилинади, айрим турдаги мутахассисларға ёки бир-бириға боғлиқ тармоқ мутахассисларига хизмат кўрсатилади. Лекин бошқа китобхонлар ҳам шу залдан фойдаланишлари мумкин. Китобхонлар эътиборига шу тармоқ бўйича барча адабиётлар, маълумот нашрлари, вақтли матбуот нашрлари, маълумот-библиографик аппарати, мутахассис маслаҳати хавола қилинади. Бундай залларнинг камчилиги шундаки, бошқа билим соҳасига оид адабиёт зарур бўлиб қолса, китобхон бошқа залға мурожаат қилишға мажбур бўлади.

Гурухли ўқув заллари - ҳам илмий кутубхоналарда, универсал ва махсус кутубхоналарда кенг тарқалган. Масалан; А.Навоий номли Ўзбекистон Миллий кутубхонасида илмий ходимлар ўқув зали, ўсмирлар ўқув зали бор. Республика болалар кутубхонасида китобхонларнинг ёшига кўра катталар, кичик ёшдаги болалар ўқув зали хизмат кўрсатади. Бир гурухға мўлжалланган ўқув залларининг вазифаси – шу гурухға адабиёт танлашда ёрдам бериш, уларнинг талабини бажариш, жамоат ишига, касб малакасининг ошишига, эстетик, политехник, умумий билим олишига ёрдам беришдан иборат.

Нашр турларига кўра ўқув заллари – вақтли матбуот, диссертациялар, микрофильмлар, маълумот-библиографик нашрлари, чел эл адабиётлари, қўлёзмалар ўқув зали ва бошқалар бўлиши мумкин. Уларда махсус нашр турлари тўпланadi. Масалан янги адабиётлар кўргазма зали китобхонларни янги адабиётлар билан таништириш ва ахборот бериш мақсадида ташкил қилинади. А.Навоий номли Ўзбекистон Миллий кутубхонасида янги адабиётлар кўргазма зали мавжуд бўлиб унда янги олинган нашрлар намойиш қилинади. Вақтли матбуот ўқув заллари китобхонларға янги газета ва журналлар ҳамда сўнгги 3-5 йилдаги газета ва журналлар билан таништиради.

Ўқув зали фаолиятини кўриб чиқишда ҳар бир ўқув зали учун муҳим бўлган қуйидаги масалаларни ҳал қилиш лозим:

- Ёрдамчи фонд таркиби,
- Маълумот-библиографик аппарати,
- Китобхонларға хизмат кўрсатиш ва китоб тарғиб қилиш,
- Ўқув залининг бошқа бўлимлар билан боғлиқлиги,
- Бошқа ташкилот ва муассасалар билан алоқаси.

Ўқув зали иши қондаси –ўқув залида китобхонга берилган китоб ва журналларнинг формуляри китобхон формуляри ичига солиб қўйилади. Йирик кутубхоналарнинг ўқув залларида талаб варақалари ишлатилади. Ўзига керакли адабиётни олиш учун китобхон талаб варақасини тўлдиради ва уни ўқув зали кутубхоначисига топширади. Адабиётни олишда китобхон китобхонлик билетини беради ва назорат қоғозини топширади. Китобхон ўқилган адабиётни топширгандан сўнг талаб варақаларидаги ёзув бекор қилинади.

Очиқ фондли ўқув залида адабиётларнинг берилиши китобларни санаб чиқиш асосида олиб борилади. Китобхонни ўзи китобларни тоқчага қайтиб қўймайди.

Истеъмолчиларга абонементда хизмат кўрсатиш. Кутубхонанинг фондидаги адабиётлар ва бошқа хужжатлардан кенгроқ фойдаланишга истеъмолчиларга имконият яратиш учун абонемент бўлими ташкил этилади. Абонемент сўзининг луғавий маъноси- бирор бир нарсадан вақтинча фойдаланишга имкон бериш.

Абонемент- кутубхоначилик иш тажрибасида уйга вақтинча фойдаланиш учун кутубхонада мавжуд китоблар ва бошқа хужжатларни бериш билан шуғулланадиган йирик бўлим. Адабиётлар китобхон томонидан қайтариш муддати аниқ белгиланган ва сақланишига тўла қафолат бўлган тақдирдагина берилади.

Китобхонларга ахборот-кутубхона хизмат кўрсатиш жараёнида абонемент бўлимини ўрни катта бўлиб, аввало у турли мазмундаги адабиётлар фондига, маълумот-библиографик аппарати ва тажрибали ходимларга эга бўлади. Бу эса ҳар бир китобхон билан алоҳида ишлаш имконини беради. Китобхонларни китоб танлашида, уларга адабиётларни тарғиб қилишда ўзига хос имкониятларга эга. Абонементда ўқиш маданиятини шакллантириш ва тарбиялаш, мустақил билим олишга ёрдам бериш, ахборот ишлари амалга оширилади. Абонементда яна кутубхоначи китобхон билан доимий, мунтазам иш олиб бориши мумкин. Бу ерда китобхон ва кутубхоначи мулоқоти ривожланади, китобхон қизиқиши, талаб ва эҳтиёжлари, ўқиш мақсадини аниқлаш ва уни мунтазам равишда ўрганиш имконияти яратилади. Абонемент орқали уйга китоб бериш кутубхонанинг ижтимоий ташкилот сифатида жамиятдаги ўрнини оширади. Китобхон уйга китоб олар экан, уни нафақат ўзи балки оила аъзолари, дўстлари ҳам ўқиши мумкин. Шу маънода кутубхонага аъзо бўлмаган жуда кўплаб фуқаролар кутубхона китобидан фойдаланадилар.

Одатда, абонемент алоҳида бинода ёки хонада жойлашади. Катта бўлмаган ёки имконияти йўқ кутубхоналарда абонемент ва ўқув заллари битта хонада ташкил қилинади, кутубхоначи ҳам абонементда ҳам ўқув залида хизмат кўрсатади.

Абонемент якка тартибда ва жамоа абонементи бўлиши мумкин. Якка тартибда абонементда айрим фуқароларга китоб берилса, жамоа абонементида ўз кутубхонасига эга бўлмаган муассаса ва ташкилотларнинг

ишчи ва мутахассисларига китоб ва бошқа материаллар билан хизмат кўрсатилади. Кейинги йилларда барча оммавий кутубхоналарида оилавий абонемент ташкил этилиб ундан ундан кенг фойдаланилмоқда.

Абонемент бўлими ишининг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

1. Китобхонлар қизиқишини ва сўровини ўрганиш.
2. Айрим китобхонлар гуруҳига ҳар томонлама хизмат кўрсатиш.
3. Китобхонлар билан яқка тартибда ишлаш.
4. Китоб тарғиботи ва кутубхона тарғиботи бўйича оммавий ишларини олиб бориш.
5. Оммавий ахборот бериш.

Оммавий кутубхоналарда абонемент бўлими китобхонларга хизмат кўрсатишнинг асосий бўғини сифатида фаолият юритса. илмий кутубхоналарда у ўзига хос хусусиятларга эга. Чунки илмий кутубхоналарда адабиётлар нусхаси чекланганлиги ҳамда улардан фойдаланиш муддати ҳар хил бўлиши сабабли абонементдан фойдаланиш айрим китобхонларга, махсус рухсатнома асосида амалга оширилади.

Таълим тизими муассасалари кутубхоналарида абонемент иши бироз бошқачароқ. Чунки абонемент хизматидан минглаб китобхонлар – талабалар, олий ўқув юрти профессор-ўқитувчиларилари, хизматчилар фойдаланади. Йирик олий ўқув юртларида факультетлар бўйича алоҳида абонементлар ташкил қилинади ёки фан тармоқлари, кафедралар бўйича иш олиб борилади. Айрим факультетларда профессор-ўқитувчиларга ва талабаларга алоҳида абонементлар хизмат кўрсатса, баъзиларида кичик ва катта курсларга алоҳида хизмат кўрсатилади.

Абонемент турлари. Китобхонлар билан ишлашнинг мазмуни ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда кутубхоналарда абонементнинг у ёки бу шакли қўлланилади. Абонемент турларининг белгилашга кутубхона тури ҳам таъсир қилади.

Ҳамма вазифани бир ёки иккита кутубхоначи бажарадиган кичик кутубхоналарда умумий абонементи ташкил қилинади. Кутубхоначи китобхонни кутубхонага аъзо қилади, китоб тавсия қилади ва ўқиган китобни қабул қилади ва ва х.к. Шунингдек умумий абонементда китобхонлардан етакчи гуруҳлар танлаб олинади. Танланган гуруҳга хизмат кўрсатишга алоҳида эътибор берилади. Бу гуруҳларга: ўқувчилар, талаба-ёшлар, турли соҳа мутахассислар кириши мумкин. Уларнинг формуляри алоҳида ёки бирор бир белги билан ажратиб қўйилади..

Бир абонементда бир неча киши ишлайдиган кутубхонада китобхонларга хизмат кўрсатишни ташкил қилиш бироз мураккаброқ. Хизмат кўрсатишнинг вазифалари улар ўртасида тақсимланади. Бундай ҳолда функционал, тармоқ ва гуруҳли абонемент ташкил қилинади.

Функционал абонементда китобхонларга хизмат кўрсатишнинг маълум бир қисми бир кутубхоначига бirkитирилади. Масалан: кутубхонага аъзо қилиш, ўқилган китобни қабул қилиш, токчалар ёнида ёрдам бериш,

олинаётган адабиётларни расмийлаштириш ва х.к. ишлар. Абонементнинг бу тури йирик кутубхоналарда кенг тарқалган. Бунда китобни қабул қилиб олиш, китоб бериш ишалари алоҳида кутубхоначи томонидан бажаради. Бундай хизмат кўрсатиш кутубхоначининг меҳнатини енгиллаштиради, аммо бунда китобхон бир вақтнинг ўзида бир қанча кутубхоначи билан муносабатда бўлади. Бундай ҳолатда фонд билан ишловчи кутубхоначи ҳар бир китобхон билан китоб ҳақида суҳбатлаша олмайди, китоб беришни расмийлаштираётган кутубхоначи эса китобхонга адабиёт тавсия қила олмайди, натижада техник ходимга айланиб қолади. Шунинг учун кўпгина кутубхона ходимлари бундай ҳолатдан чиқиш учун куннинг маълум соатлари ёки ҳафтанинг маълум кунларида у ёки бу вазифани бажаради. Шундагина ҳар бир кутубхоначи китобхонларга хизмат кўрсатишнинг ҳамма жараёнида қатнашиш имконига эга бўлади.

Гуруҳли абонемент- абонементнинг бу турида китобхонлар формуляр бўйича тақсимланган бўлади. Бу усул илмий ва оммавий кутубхоналарда қўлланилади. Бу абонементда китобхонлар ёшига, маълумотига, касбига кўра айрим гуруҳларга ажратилиб хизмат кўрсатилади, қизиқиши ўрганилади ва шуларга асосланиб адабиётлар тавсия қилинади. Китобхонлар гуруҳининг сонини белгилаш кутубхоначи ходимлар сонига боғлиқ. Болаларга хизмат кўрсатувчи кутубхоналарда китобхонлар кўпроқ ёшига кўра гуруҳлаштирилади.

Гуруҳли абонемент орқали хизмат кўрсатиш китобхонларга ҳар томонлама хизмат кўрсатиш имконини беради. Кутубхоначи у ёки бу гуруҳни чуқурроқ ўрганади, унинг китобхонлик даражасининг ўсиб боришини кузатади, у билан ишлаш йўллариини белгилаб боради. Шунга қарамай гуруҳли абонемент хизмати айрим камчиликларга ҳам эга. Гуруҳларга ажратиш биргина умумий белгига кўра олиб борилади. Масалан, ишчи ёшлар гуруҳига турли ёшдаги, турлича маълумотга эга бўлган, мутахассислиги турлича бўлган китобхонлар кириши мумкин. Китобхонлар мустақил равишда адабиёт танлайдилар, шунинг учун улар билан иш олиб бориш бироз қийинчилик туғдиради. Шунга қарамай, очиқ фондли хизмат кўрсатиш шароитида кўпгина кутубхоналар бу абонемент туридан фойдаланмоқдалар.

Тармоқ абонементи – йирик илмий-универсал кутубхоналарда ташкил қилинади. Кутубхона фонди фан тармоқлари бўйича алоҳида ажратилади. Ҳар бир кутубхоначи бир фан тармоғи бўйича хизмат кўрсатади. Китобхонларга шу фан тармоғи бўйича юқори малакали хизмат кўрсатиш имконига эга бўлади, китобхонларга китоб танлашда кўпроқ ёрдам беради. Адабиётларнинг мазмунан бир-бирига яқинлиги, фан тармоғини маълум бир қисми билан ишлаш, ўз бўлимининг адабиётларини мукамал билиши ва китобхонларга умумий абонементдаги кутубхоначига нисбатан малакалироқ хизмат кўрсатиш имконини беради. Тармоқ абонементнинг салбий томонлари шундаки, китобхонни ҳар хил адабиётларга бўлган қизиқишларини қондириш имкони йўқ. Кутубхоначи фақат ўз бўлимининг китобларини тавсия қила олади холос.

Тармоқ абонементи фақат йирик илмий универсал кутубхоналарда ташкил қилиниши мумкин. Чунки у илмий адабиётларга мунтазам талаб билан келувчи тажрибали китобхонлар талабини тўла қондиришга мўлжалланган бўлади.

Абонемент бўлими ишининг қоидаси. Абонементда китобхонларга хизмат кўрсатишни ташкил қилиш бир қатор техник жараёнлардан иборат: китобхонни аъзо қилиш, адабиёт бериш ишини ҳисобга олиш, қизиқишини ўрганиш, адабиётларни тавсия этиш, адабиётлар ҳақида суҳбатлар ва бошқалар.

Китобхонларни кутубхонага аъзо қилиш ва китоб бериш ишлари кутубхоналардан фойдаланишнинг мавжуд қоидалари асосида амалга оширилади. Илмий ва оммавий кутубхоналарга китобхонни аъзо қилиш пайтида китобхонлик билети тўлдирилади. Марказлашган кутубхоналар тизими китобхонлари учун ягона китобхонлик билети берилади ва у тизимдаги барча кутубхоналар фондидан фойдаланиш имконини беради.

Ягона китобхонлик билетини қўллашга бўлган асосий талаб кутубхонанинг ҳамма таркибий бўлимларида китобхонни аъзо қилиш ва унга хизмат кўрсатишни ташкил қилишдан иборат. Ягона билетда китобхон ва кутубхона таркибий қисмлари ҳақида асосий маълумотлар берилади уларнинг иш вақти, телефонлари, манзили, кутубхонадан фойдаланишнинг қисқача қоидаси ҳам берилади. Китобхонга ягона китобхонлик билети бериш билан китобхонга иккита ҳисоб карточкаси ҳам тўлдирилади. Унда китобхон ҳақидаги барча маълумотлари: турар жойи, иш жойи, кутубхонага аъзо бўлган вақти ва китобхон имзоси акс эттирилади. Илмий кутубхоналар китобхони учун ҳисоб варақасида кўпроқ маълумотлар берилади: миллати, иш жойи, олий ўқув юрти номи, китобхон фойдаланаётган бошқа кутубхоналар, турар жойи, паспорт маълумотлари.

Китобхонни ҳисоб варақаси алоҳида картотекада исми шарифининг алифбоси тартибида жойлаштирилади бу эса китобхон ҳақида тезда маълумот топишда, уни назорат қилиб боришда керак бўлади Ҳар бир карточкага алоҳида тартиб рақам кўйилади. Ҳисоб карточкалари ёрдамида китобхонларнинг сонини аниқлаш мумкин.

Оммавий ва ўқув кутубхоналарида ҳар бир китобхон учун алоҳида хужжати - китобхон формуляри тўлдирилади. Китобхон формуляри икки хил шаклда катталар ва болалар учун бўлади. У китобхонлар сонини, берилган адабиётларни ҳисобга олишда, китобхонлар қизиқишини ўрганишда, ахборот ишларида ва кутубхонани ҳисобот ишларида асосий манба ҳисобланади.

Формулярнинг юза қисмида китобхон ҳақида асосий маълумотлар берилади: ёши, маълумоти, касби, ўқув юрти, турар жойи, иш жойи, аъзо бўлган вақти, ҳамда китобхонни кутубхонадан фойдаланиш қоидалари билан танишганлиги ва уларга риоя қилиш мажбуриятини олганлиги ҳақидаги имзо бўлади.

Формулярнинг ички қисмида китобхонга берилган адабиётлар ёзиб борилади: унинг вақти, инвентар номери, бўлим индекси, китоб муаллифи ва

номи, китобхон имзоси. Формуляр ичига китобхонга берилган китобларнинг формуляри кўйилади. Китоб формуляри ёрдамида китобнинг ўқилиши ва қандай китобхонларга берилганлиги аниқланади, китобхон қизиқиши ўрганилади. Формулярининг сўнгги саҳифасида “кутубхоначининг мулоҳазаси” берилади. Бу қисмда китобхоннинг яна қайси кутубхоналардан фойдаланаётгани, севган мавзуси, машғулоти, ва ҳ.к. ёзиб борилади.

Илмий кутубхоналар абонементида берилган китоблар формулярга ёзилмайди. Китоб фондидан талаб қилинган китобни олиш учун талаб варақаси тўлдирилади. Унда китобхон билетининг номери, талаб берилаётган вақти, китоб шифри, китоб ҳақида маълумот- муаллифи, номи, китобхон исми шарифи, имзоси бўлади. Талабнинг иккинчи қисмида кутубхоначининг талабни бажариш вақтидаги имзоси, рад этилганлиги ва унинг сабаби кўрсатилади.

Китобхонларга хизмат кўрсатиш самараси абонементнинг бошқа хизмат кўрсатиш шакллари билан, айниқса ўқув зали билан биргаликда олиб борадиган ишига боғлиқ. Абонемент ва ўқув залининг ҳамкорлиги оммавий тадбирларни тайёрлаш ва ўтказишда, маълумот-библиографик ҳамда ахборот ишларини амалга оширишда ва китобхонлар қизиқишини ўрганишда алоҳида аҳамият касб этади.

3.3. Кутубхонадан ташқарида хизмат кўрсатишнинг замонавий шакллари.

Истеъмолчиларга ахборот-кутубхона хизматини ташкил этишда кутубхоналардан ташқарида хизмат кўрсатиш ўзига хос аҳамият касб этади. Ҳар қандай кутубхона ҳам ўз ҳудудидаги барча аҳолини кутубхона хизмати билан тўлиқ қамраб ололмайди. Ҳатто ривожланган мамлакатлар тажрибасида ҳам бундай имкониятлар мавжуд эмас.

Айрим ривожланган мамлакатлар кутубхоналарини иш тажрибаларини ўргансак улар китобхонларни 15% -20% га яқинини кутубхоналардан ташқарида адабиётлар билан таъминлаш усулларида фойдаланмоқдалар. Шунинг ҳисобга олиб истеъмолчиларни кутубхоналардан ташқари хизмат кўрсатиш усуллари янги усуллари шакллантириб техника воситаларидан самарали фойдаланмоқдалар. Ҳатто бу усуллари айримларини 2 сменада ишлашни таклиф қилмоқдалар. Бунга кўчма кутубхоналар мисол бўла олади.

Китобхонларни кутубхонага кўпроқ жалб қилиш, аҳоли ўртасида ўқишни кенг тарғиб қилиш мақсадида ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишнинг кутубхонадан ташқаридаги хизмат кўрсатиш шаклларида фойдаланилади. Бу ишлар кутубхоналар томонидан турли ишлаб чиқариш корхоналари ва ташкилотларда, дала шийпонлари ва фермаларда, ётоқхоналарда, иш жойларида ташкил қилинади. Мақсад: китоб ва ахборотни

хар бир истеъмолчигага етказиш, стационар кутубхонадан узок жойда яшаётган ёки ишлаётган истеъмолчини китоб ва ахборотдан фойдаланиши учун имкон яратишдан иборат.

Кутубхонадан ташқарида хизмат кўрсатишнинг бир қанча шакллари мавжуд. Уларга асосан китоб бериш пунктлари, кўчма кутубхоналар, ҳамда бригада абонементи киради.

Кутубхона пункти – кутубхонадан ташқарида хизмат кўрсатишнинг кенг тарқалган шакли бўлиб, кутубхонанинг атрофида жойлашган ташкилот ёки муассасада ташкил этилган алоҳида бўлими. Унда кутубхона ходими ёки жамоатчи кутубхоначи иш олиб боради. Бундай пунктлар ўз кутубхонасига эга бўлмаган ётоқхоналарда, дам олиш жойларида, касалхоналарда, ташкил қилинади. Кутубхона пунктининг фонди бир неча юз китобдан, бир неча минггача бўлади. Унинг фонди ташкил этилган жойига кўра доимий ёки вақтинчалик бўлиши мумкин.

Кутубхона пунктини ташкил этиш учун кутубхона ва ташкилот ўртасида шартнома тузилади. Бунда кутубхона ва ташкилотнинг мажбуриятлари- шартлари кўрсатилади. Жумладан, адабиётдар билан билан таъминлаш, услубий ёрдам кўрсатиш, жамоатчи кутубхоначига ёрдам, хонани ва бошқа воситаларни ажратиш, иш учун имкон яратиш ва х.к. Иш вақти ташкилот томонидан белгиланади.

Кутубхона пунктида кутубхона ходими ҳам ишлаши мумкин. Бунинг учун маълум кун ва соатлар белгилаб олинади. Агар махсус хона ёки керакли шароит бўлмаса, кутубхоначи китобларни ўзи етарлича олиб боради ва топширилган китобларни қайтариб олиб келади.. Кутубхона пунктларининг фонди мазмунан универсал ва ихтисослаштирилган бўлади. Фондни тўплашда китобхонлар таркиби, уларнинг қизиқиши, талаблари, ташкил этилган жой хусусиятлари ҳисобга олинади.

Ихтисослаштирилган фондни тўплаш учун, масалан қишлоқ хўжалиги ва ишлаб чиқаришга оид бўлса, асосий долзарб масалалар, ишлаб чиқариш вазифалари ҳисобга олинади. Китоб бериш пункти фондида ҳар бир китобхонга 2-3 тадан китобтўғри келиши мақсадга мувофиқдир. Пунктда берилаётган адабиётлар алоҳида дафтарда ҳисобга олинади. Адабиётлар 2 ойда бир ёки икки марта алмашиб турилади..

Кутубхона пункти ташкил этилаётганда ҳар бир пункт учун “кутубхона пункти формуляри” икки нусхада юритилади. Формулярнинг ички томонида келтирилган китоблар ҳақида, кутубхонага қайтарилган адабиётлар ҳақида маълумот ёзилади. Бу кутубхона пункти ҳақидаги асосий ҳужжат ҳисобланади, у кутубхона пункти паспорти деб ҳам аталади. Формулярда китоб бериш пунктининг фонди ҳақидаги маълумотлардан ташқари, унинг иш вақти, қайси муассасада очилгани, кутубхоначи ҳақида маълумот берилади.

Пунктда китобхонлар билан олиб борилаётган иш асосий кутубхонада белгиланган китобхонларга хизмат кўрсатиш вазифаларига асосланган. Пункт ходими ҳар бир китобхон билан алоҳида иш олиб бориши, унга китоб танлашда ёрдам беради. Ҳар бир китобхон учун китобхон формуляри

тўлдиради, китобхондан адабиётларга талаб олади, пунктда мавжуд бўлмаган адабиётлар учун талабни асосий кутубхонага жўнатади ва бажарилишини назорат қилади. Пунктда янги адабиётлар бюллетени, адабиётлар рўйхати, китоб кўргазмалари, библиографик шархлар, китоб муҳокамалари каби оммавий тадбирлар ўтказилиши лозим.

Ихтисослаштирилган кутубхона пунктлари қоидага кўра мутахассислар учун ташкил қилинади. Бундай китоб бериш пунктларида мутахассисларни ўзлари асосий кутубхона ходими билан бирга китоб фондиди тўлдириш билан шуғулланадилар, уни тарғиб қилиш, тавсиялар ва маслаҳатлари билан ёрдам берадилар. Ихтисослаштирилган кутубхона пунктлари мутахассисларга соҳага оид янги адабиётларни, илғор иш тажрибаларни ҳар бир мутахассисга, ишлаб чиқариш корхонасига тезкорлик билан етказишга имкон беради.

Кутубхона пунктида китобхонлар сони, китоб берилиши, қатнов, оммавий тадбирлар “китоб бериш пункти кундалиги”да ҳисобга олиб борилади. Якуний натижалар “пункт формулярига” кўчирилади.

Кўчма кутубхоналар- асосий кутубхонадан узоқ жойдаги аҳолига кутубхоначилик хизмат кўрсатиш мақсадида ташкил этиладиган кутубхонадир. Унга библиобуслар, кутубхона вагонлар ва бошқалар киради.

Библиобуслар махсус жихозланган автомашинадан иборат кутубхона. Улар яшаш ва меҳнат жойига кўра асосий кутубхонага кела олмайдиган китобхонларга хизмат кўрсатади. Масалан:, яйловлардаги чўпонлар ва уларни оиласига, кичик аҳоли пунктларида яшайдиганларга, асосий кутубхонадан узоқдаги китобхонларга ва х.к.

Библиобус ўз кутубхоначиси ва китоб фондига эга бўлади. Унда справка-библиографик ва ахборот хизмати кўрсатилади, яқка тартибдаги ишлар олиб борилади. Библиобус аввалдан белгиланган, вақти ва бекати аниқ бўлган йўналиш бўйича ҳаракат қилади.

Библиобус фондии универсал характерга эга бўлиб, унда китоблар, вақтли матбуот материаллари, болалар учун адабиётлар бўлиши шарт. Фонд 3-4 ойда янгиланиб турилади. Адабиётларни танлашда китобхонларнинг қизиқиши ва талаблари ҳисобга олинади. Китобхонларнинг талабларини тўла қондириш учун асосий кутубхона фондидан тўла фойдаланилади. Бунинг учун библиобусда кутубхона фондидаги ҳар қандай адабиётга талаб берилиши мумкинлиги ҳақида хабар бўлиши керак. Библиобус шаҳарларда 10 кунда бир марта ҳаракатда бўлади, қишлоқ жойларида бир ойда бир марта хизмат кўрсатади. Ҳар бир “бекат”да эса 3 соатгача тўхташи мумкин. Библиобус кутубхоначиси китобхонларга турли маълумотлар бериш билан шуғулланади.

Библиобуснинг ҳаракат йўналиши ва иш вақти ҳар ойда белгилаб борилади. Иш жадвалида китобхонларга хизмат кўрсатиш, кутубхона пунктларига чиқиш, шахобчаларга янги адабиётларни етказиб бериш, китоб алмашиш ва бошқа эҳтиёжлар вақти кўрсатилади. Бу жадвал кутубхона раҳбари тасдиқланади. Библиобусда китоб берилиши ва китобхонлар сони асосий кутубхона кундалигида ҳисобга олинади.

Бригада абонементи- меҳнат жамоаларига хизмат кўрсатишнинг ўтган асрнинг 80- йилларида кутубхоналар тажрибасига кириб келган илғор шакли. Унинг иш мазмуни куйидагича: ҳар бир меҳнат жамоасига бригада аъзоларининг талаби ва қизиқишига кўра китоб тўпланади ва улар жамоа формулярига ёзилади. Бу ерда бригада ва кутубхона тенглик асосида иш олиб борадилар. Кутубхона ўз имкониятларидан унумли фойдаланган ҳолда бригада аъзоларига зарур адабиётларни, библиографик ахборот манбаларини топиб беради. Бригада эса кутубхона томонидан берилаётган барча матбуот асарларини сақлаш ва ўз вақтида қайтариш масъулиятини олади. Бундай тенглик ва ишонч асосида кутубхонанинг меҳнат жамоаси орасида обрўси ошади. Сурхондарё, Тошкент вилоятлари кутубхоналарининг бу соҳадаги иш тажрибаси шуни кўрсатадики, бригада абонементи таъсирида ишчи китобхонлар сони ортган. Иккинчидан, бригада аъзоларида китобга тўғри муносабатда бўлиш, жамоатчилик масъулияти хисси ривожланган. Учинчидан, китобхонларни қизиқтирган энг яхши адабиётларни тўплаш, ишчиларда кутубхонага ва кутубхоначига ишончни пайдо қилган. Тўртинчидан, бригада абонемент ўқилган адабиётни жамоа ўртасида муҳокама қилиш имконини беради, ўқиш асосида маънавий муносабатда бўлинади.

Бригада абонементи ташкил қилиш учун асосий кутубхона шу иш усулини ташкил мумкин бўлган бригадани танлайди, уларнинг қизиқиш ва талабларини ўрганади, бригада ва кутубхона ўртасида маълум бир муддатга шартнома тузилади. Кутубхоначи бригада аъзоларини кутубхонадан фойдаланиш қоидалари билан таништиради, талаб бериш қоидаларини кўрсатади. Кутубхона бригада талабларига кўра фондни тўплайди ва бир ой муддатга беради. Агар китоблардан бирортаси яна керак бўлса, фойдаланиш муддати узайтирилади. Тўпланган адабиётларни бригада бошлиғи ёки фонд учун жавобгар шахс қабул қилиб олади. Уларга рўйхат тузилади, кўчирмасини ўзи билан олиб кетади. Ҳар бир китобга ҳисобга олиш варақаси ёпиштирилади, унга китобхон ўзи ҳақида маълумотни ёзиб қўяди. Китоб берилишини жамоанинг ўзи ҳисобга олиб боради. Ҳар бир бригада учун бригада формуляри юритилади. Унда бригада ҳақида маълумот, бригадир, аъзолар рўйхати, формуляр тартиби берилади.

Бригада абонементининг асосий вазифаси эса жамоа билан кутубхона ўртасида китоб орқали муносабатни шакллантиришдир.

Кутубхонадан ташқарида хизмат кўрсатиш усул ва шакллари ташкил қилишда айнан шу регионда қайси шакл афзал эканлигини белгилаб олиш зарур. Тажриба шуни кўрсатадики, шаҳар жойларда кўпроқ кутубхона пунктларидан фойдаланиш қулай ва зарур, қишлоқ жойларда эса кўчма библиобуслар кўпроқ қўлланилади.

Кутубхонадан ташқарида хизмат кўрсатиш ишларини марказлаштиришда махсус бўлим- кутубхонадан ташқарида хизмат кўрсатиш бўлими амалга оширади. Бўлимнинг асосий вазифас- кутубхона пунктлари ва кўчма кутубхоналар ташкил қилиш, улардаги адабиётларни ўз вақтида алмаштириш ва янги адабиётлар билан таъминлашдан иборат. Бўлим

китобхонларнинг касб картотекасини ташкил қилади. Уни ёрдамида китобхонлар таркибига асосланиб пунктлар фонддини тўлдириш ишларини амалга оширади. Бўлим ходимлари жамоатчи кутубхоначиларга китобхонларга хизмат кўрсатиш ишларида, оммавий тадбирлар тайёрлаш ва ўтказишда маслахатлар, услубий ва амалий ёрдам берадилар.

Кутубхонадан ташқарида хизмат кўрсатишни ташкил этиш бўлими қуйидагиларга эга бўлиши керак:

1. Кутубхона пунктларнинг жойлашиш тартиби;
2. Кутубхона пунктлари ва кўчма кутубхоналарда китоб алмашиш жадвали;
3. Кутубхона пунктлари ва кўчма кутубхоналар китобхонларининг йиғма касб картотекаси;
4. Жамоатчи кутубхоначиларга услубий ёрдам кўрсатиш режаси, семинарлар, турли амалий машғулотлар, маслахатлар, қатновлар жадвали.

3.4. Кутубхоналараро ва халқаро абонемент: ҳозирги ҳолати, муаммолари ва ривожлантириш йўллари.

Кутубхоналараро абонемент (КАА) – китобхонларнинг талабини ўз вақтида, ҳар томонлама бажаришга қаратилган, мамлакат кутубхоналарининг ўзаро китоб алмашув шакли. КАА китобхонга яшаш ёки ишлаб турган жойидаги кутубхона фондида мавжуд бўлмаган китобни бошқа кутубхоналар фондидан олиб фойдаланиш имконини беради.

КАА хизматига бўлган талабалар шундан келиб чиқадики, биринчидан йирик кутубхоналар ҳам республикада ва ундан ташқарида нашр қилинган асарларни барчасини олиш ва сақлаш имконига эга эмаслиги, иккинчидан, фанларни бирлашиб кетиши ёки табақаланиши натижасида истеъмолчиларнинг адабиёт ва ахборотга бўлган талаб ва қизиқишларини ошиши ва мураккаблашиб бориши, учинчидан, маълум бир региондаги кутубхоналарнинг фондлари ҳақидаги йиғма каталогларнинг, яратилиши, мамлакат кутубхоналари фондлари ҳақидаги ахборотларнинг нашр этилиши, адабиёт ва ахборотга бўлган талабларни етказишда замонавий техника воситаларидан фойдаланишни жадаллашиши, ушбу шаклдан фойдаланишга имкон яратмоқда.

Йирик кутубхоналар фондидан юқори даражада унумли, фойдаланиш КААнинг келгуси тараққиёти учун муҳим аҳамиятга эга. Миллий ва халқаро

миқёсда кутубхоналар фондидан доимий равишда ахборот алмашувисиз фан ва техниканинг тараққиётини тасаввур этиш қийин.

Ўз мохиятига кўра КАА турли муассасага қарашли ва турли даражадаги кутубхоналарнинг, илмий ахборот ташкилотларининг миллий ва халқаро миқёсдаги вазифаларини бирлаштириш, ҳамда кутубхоначилик иши соҳасида келишилган ва кенг тарқалган ҳамкорлик шаклини таъминловчи хизмат кўрсатиш усули ҳисобланади.

Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишнинг бу шакли узоқ тарихий тараққиётга эга. Уни пайдо бўлиши XX аср бошларига тўғри келади. Ўтган асрнинг 30 йилларга қадар КАА асосан йирик илмий кутубхоналардагина қўлланилган. Оммавий кутубхоналарда бу усулдан деярлик фойдаланилмаган..

1955 йилда Ўзбекистон Маданият Вазирлиги “Кутубхоналараро абонемент ҳақида Низом” қабул қилди. Низом қайси муассасага қарашлигидан қатъий назар барча кутубхоналар учун мажбурий ҳужжат эди. Унда нашрларни алмашиш, талабларни бажариш муддати ва КАА ёрдамида адабиётлардан фойдаланишнинг ягона қоидалари кўрсатиб берилди.

КААнинг тараққиётидаги кейинги босқич 1969 йил қабул қилинган “Кутубхоналараро абонементнинг ягона умумдавлат тизими” ҳақидаги Низомдан сўнг бошланди. Низомнинг қабул қилиниши билан КААнинг Ўзбекистон миқёсидаги ягона тизими дунёга келди. КААнинг марказлари, унинг вазифалари, талабларнинг бажаришнинг ягона қоидаси аниқлаб берилди.

Фан ва ишлаб чиқаришнинг ўсиб бориши билан ахборотга бўлган талаблар КААнинг такомиллаштирилишини тақозо қила бошлади. КААда хизмат кўрсатиш жараёнларини, асосий технологик ва функционал жараёнларни бир хиллаштириш, янги иш усулларини жорий қилиш, механизациялаштириш ва автоматлаштириш воситаларидан фойдаланишни йўлга қўйишни талаб қилди. Кутубхоначилик ва ахборот муассасалари учун мажбурий бўлган ягона ҳужжат –“ГОСТ 7.31-81 Кутубхоналараро абонементнинг ягона умумдавлат тизими” - эълон қилинди. 1990 йил 1 январдан бошлаб кутубхоналар тажрибасида янги ҳужжат – “ГОСТ 7.31-89 Кутубхоналараро абонементнинг ягона умумдавлат тизими. Умумий талаблар” ишлатила бошланди. Бу ҳужжат КААда қўлланиладиган талаб қоғозларига янгилик киритди, ҳамма кутубхоналар фаолиятида КААдан фойдаланишдан ўзаро ҳамкорлик ва ўзаро алоқани ташкил қилишни такомиллаштириш ва иш жараёнидаги айрим тартибларни ўзгартирди. Масалан, нусха кўчириш, микрофильмларни қўллаш рад жавобларини сонининг камайишига, кўп сўраладиган адабиётларга бўлган талабларни тўла бажариш имконини берди. КААнинг моддий-техник асоси мустаҳкамланди. КАА марказлари нусха кўчирувчи ва микрофильмлар олувчи аппаратлар, телетайплар, факслар ва компьютерлар билан жиҳозланди.

КААнинг ягона умумдавлат тизими. КААнинг марказлари.

Кутубхоналараро абонементнинг ягона умумдавлат тизими давлатларнинг хўжалик-маъмурий бўлинишига кўра тузилади, бунда кутубхоналар шахобчалари ва илмий ахборот марказларининг жойлашганлиги, шу регион кутубхоналари фондининг хажми ва мазмуни (вилоят, шаҳар, туман) ҳисобга олинади. Ягона умумдавлат тизимига қайси муассасага қарашлигидан ва китоб фондининг ҳажмидан қатъий назар ҳамма кутубхоналар киритилади.

Барча кутубхоналар ва илмий ахборот марказларининг Кутубхоналараро абонемент орқали бажарадиган хизматининг мазмуни қуйидагича бўлади: абонентларнинг талабларини асл ёки кўчирма нусхаларда бажаради, бунда ўз кутубхонаси, илмий ахборот органлари фонди ёрдам беради, келган талаб мазмунига кўра библиографик қидириш ишини олиб бориш, келган талабнинг мазмунига кўра тегишли кутубхоналарга ўз кутубхонасида бажарилмаган талабларни жўнатиш, абонентлар талабининг бажарилишини ва матбуот асарларидан фойдаланиш муддатига риоя қилинишини назорат қилиб бориш, абонентларни талабларнинг қайси кутубхоналарга жўнатилгани ҳақида хабар билан таъминлаш, уларни навбатга қўйиш.

КААнинг ягона умумдавлат тизимининг асосий босқичлари – унинг марказларидир. КААнинг маркази бўлиб, ўз фаолияти доирасида, йўналишида кутубхоналар фондидан КАА орқали фойдланишни мувофиқлаштириб турувчи кутубхона хизмат қилади.

КААнинг маъмурий марказлари - бу аниқ бир вилоят, туман, шаҳарнинг йирик кутубхонаси бўлиб, у маълумот аппарати, малакали кадрлар, нусха кўчирувчи воситалар, КАА маркази вазифасини бажарувчи аниқ асосга эга бўлади.

Улар ўз навбатда қуйидагича бўлинади:

1. универсал
2. тармоқ
3. махсус ёки ихтисослашган.

Универсал марказлар – қоидага кўра давлат оммавий кутубхоналари, туманда туман марказий кутубхонаси, шаҳарда-шаҳар марказий кутубхонаси, вилоят ва Республика миқёсида – Республика ёки соҳа кутубхонаси.

Ўлка тармоқ марказлари бўлиб турли тизим ва муассасага қарашли илмий ва махсус кутубхоналар ҳисобланади. Унинг таркибига тиббиёт, қишлоқ хўжалигига оид республика ва вилоят кутубхоналари, марказий илмий техника кутубхонаси, Фанлар Академиясининг фундаментал кутубхонаси ҳисобланади.

КАА тизимида илмий техника ахбороти муассасалари тармоқлараро маъмурий бўлинмалари фаол иштирок этаётганлиги учун улар ҳужжатларнинг махсус турлари бўйича махсус марказлар деб белгиланди. КААнинг махсус марказларига алоҳида китобхонлар гуруҳига хизмат кўрсатаётган республика ва вилоят кутубхоналари (масалан, кўзи ожизлар кутубхонаси) ҳам киритилган.

КАА марказларининг вазифалари:

- Махсус кутубхоналарнинг ва тамоқ тизимининг КАА фаолиятини мувофиқлаштириб бориш;
- Услубий раҳбарлик ва услубий ёрдам бериш;
- Ўз китоб фондидан абонентлар талабини бажариш ва тегишли йўналиш бўйича талабларни жўнатиш;

Кутубхоналараро абонементнинг тармоқ маркази бўлиб, гуманитар ва техника фанлари бўйича Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, медицинага оид фанлар бўйича Республика медицина кутубхонаси, педагогика фанлари бўйича Республика илмий педагогика кутубхонаси, табиий-илмий фанлар бўйича Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг асосий кутубхонаси марказ ҳисобланади. Миллий кутубхонада КАА масаласи бўйича муассасалараро бўлим ишлаб турибди. Республикада КААнинг келгуси тараққиёти қуйидаги муаммоларни ҳал қилишни талаб этади: йиғма каталоглар тузиш, КАА марказларининг моддий-техник асосини яхшилаш, кадрлар тайёрлаш сифатини ошириш ва бошқалар.

КАА иши қоидаси ва уни ташкил қилиш услублари.

1. Талабларни қабул қилиш ва улар билан ишлаш.

КАА бўйича талаб бевосита абонентдан тушади. “ГОСТ 7.31-89 Кутубхоналараро абонементнинг ягона умумдавлат тизими. Умумий талаблар” га кўра КАА орқали эндиликда фақат илмий ва ишлаб чиқаришга оид адабиётларга эмас, балки ўқув ва бадиий адабиётларга бўлган талаблар ҳам (фақат илмий мақсадлар учун) бажарилади. Кутубхона фондида мавжуд бўлмаган адабиётга талаб қоғози тўлдирилади:

- а) талаб қоғози асл нусха тилида тўлдирилади;
- б) нашр ҳақидаги маълумотлар талаб қоғозининг ҳамма қисмларида бир хил берилиши шарт;
- в) нотўғри тўлдирилган талаб қоғози абонентга тўлдириш ва тўғрилаш учун қайтарилади.

Кўпгина кутубхоналарда талабни аниқлаш, тахлил қилиш КАА бўлими кутубхоначиси томонидан бажарилади. Талаб қоғози 3 қисмдан иборат бўлиб, ҳар бир сўралган асарга алоҳида тўлдирилади. КАА бўйича масъул шахс имзо ва кутубхона мухрини босади.

Талаб қоғозининг 1-қисми абонентга абонемент очиш ва талабни бажариш учун керак бўлади ва талабни жўнатаётган кутубхонада қолади. 2-қисми биринчининг нусхаси бўлиб, абонентга қайтариш муддатини кўрсатиб нашр билан бирга берилади. 3-қисми талабни бажараётган кутубхонада қолади, китоб формуляри сифатида ва талабни навбатга қўйиш мақсадида фойдаланилади.

Талаблар почта, телетайп, телефон орқали бажарилади. Телетайп орқали талаб бериш билан бирга керакли кутубхонанинг турар жойини, адабиётлардан фойдаланиш муддатини узайтиришда алоқа ўрнатиш мумкин.

2. Нашрларни бериш ва қабул қилиш.

Абономентлар талабини бажаришда кутубхонанинг турли бўлимлари қатнашади, аммо талабнинг тўғри бажарилиши ва жўнатилиши, ўз вақтида қайтарилишини КАА бўлими ёки сектор назорат қилади. Талаб қоғозида талабни бажариш жараёни акс этиб боради, нашр шифри, берилган адабиёт сони, талабнинг бажарилган ва берилган вақти кўрсатилади. Талабни бераётган кутубхона талаб қоғозида адабиётни қайтариш муддатини кўрсатади, талабни жўнатаётган кутубхона номини кўрсатади. Талаб почта орқали жўнатилади, йўл хақини шу кутубхона тўлайди, адабиётдан фойдаланиб бўлгандан сўнг яна почта орқали қайтарилади ва шу йўл хақини кутубхона абонент тўлайди. Йўл хақини кўрсатувчи хужжатлар тўпланади ва ҳар ойда бухгалтерияга топширилади.

КАА ишини ташкил қилиш, талабларнинг бажарилишини ҳисобга олиш ва назорат қилиб бориш учун КАА бўлимида иккита картотека юритилади:

1. кутубхона фондидан берилган адабиётларнинг талаб қоғозлари.
2. қайтарилган адабиётларнинг талаб қоғозлари.

3. Талабларни жўнатиш тартиби.

Агар китобхон аъзо бўлган кутубхона фондида керакли нашр бўлмаса, кутубхона ўзига яқин кутубхонага талаб билан мурожаат қилади. Масалан, ахборот- ресурс маркази, ахборот- кутубхона марказига ёки тармоқ кутубхонасига мурожаат қилади. Агар бу ерда ҳам зарур нашр бўлмаса, талаб республика миқёсидаги марказий кутубхоналарга жўнатилади. Бунда шуни ҳисобга олиш керакки, нашр бевосита қайси марказий кутубхоналар соҳасига тегишли эканлиги ёки мавжуд бўлса йиғма каталоглар ёрдамида аниқлаб олинади. Талаблар туманда ва вилоятда йўқ ёеган тегишли белгилар билан таъминлангандан сўнг, республика аҳамиятидаги марказий кутубхоналарга жўнатилади.

Халқаро абонемент.

Халқаро КАА илмий ходимлар ва мутахассисларнинг чет эл адабиётларига бўлган талабларини қондиришга хизмат қилади. Сўралган адабиётлар Ўзбекистон Республикаси кутубхоналарида мавжуд бўлмаган тақдирда ушбу адабиётлар чет эл кутубхоналари фондларидан вақтинча олиб фойдаланиш амалга оширилади.

Республикамизда чет эл кутубхоналари билан бевосита Ўзбекистон Миллий кутубхонаси халқаро абонемент орқали алоқа қилади. Бошқа кутубхоналар ушбу кутубхона орқали ўз абонентларига хизмат кўрсатади. Ўзбекистон миллий кутубхонаси халқаро абонемент орқали китобхонлар талабини бажаради, чет эл нашрларини олади, чет эл кутубхоналарининг бизнинг адабиётга бўлган талабини бажаради, ўзга мамлакат кутубхоналари билан ёзишмалар олиб боради, чет эл кутубхоналари билан шартномалар тузади.

Бундай тизимда хизмат кўрсатиш китобхонларга қулайлик яратади, улар яшаш жойидан қатъий назар чет эл адабиётларидан фойдалана оладилар.

Халқаро КААнинг яна бир ахамияти шундаки, чет эллик китобхонларнинг ватанимиз адабиётларига бўлган талаблари ҳам қондирилади.

Халқаро КАА орқали китоблар, серияли нашрлар, ноталар, техника адабиётларининг махсус турлари берилади. Талабларни жўнатишда дунёнинг йирик кутубхоналари фонди ҳақидаги босма, йиғма каталоглардан, миллий ва тармоқ библиографик кўрсаткичлардан фойдаланилади. Қўлланиладиган талаб қоғозлари ҳамма кутубхоналари учун ягона бўлади.

Кутубхоналар талабни телетайп орқали ёки талаб-қоғозлари орқали олади. Талаб қоғозлари лотин ёзувида ёки асар тилини асл нусхасида тўлдирилади. Халқаро абонемент орқали китоблар, ноталар, вақтли матбуот нашрларининг айрим турлари жўнатилади. Қўлёзмалар, диссертациялар, тасвирий санъат асарлари, хариталар, катта ҳажмдаги ҳужжатлар, ноёб ва қимматбаҳо нашрлар жўнатилмайди.

Ўзбекистон Республикаларининг халқаро абонементдан фойдаланишининг қоидалари тайёрланмоқда. Халқаро абонементни ривожлантириш чет эл китобхонларини Ўзбекистонда босмадан чиққан матбуот асарлари билан таништирса, ўз навбатида чет эл мамлакатларининг фан- техника ва маданият янгиликларидан хабардор бўлишда ўзига хос ахамият касб этади. Халқаро кутубхоналараро абонемент хизматини ташкил этишда замонавий техника воситаларидан кенг фойдаланилмоқда.

Халқаро абонементдан унумли фойдаланишга кутубхоналарда валюта маблағини камлиги ёки деярлик йўқлиги тўсқинлик қилмоқда. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон кутубхоналарини чет эл кутубхоналари билан халқаро абонемент фаолиятини янги, ўзаро ҳамкорлик қилиш йўллариини излаб топиш масалалари юзага келмоқда.

4-боб. Ахборот-кутубхона хизматида истеъмолчиларга якка тартибда хизмат кўрсатишнинг шакл ва усуллари.

4.1. Истеъмолчиларга якка тартибда хизмат кўрсатишнинг мақсади, мазмуни ва вазифалари.

4.2. Якка тартибда хизмат кўрсатиш усуллари.

4.1. Истеъмолчиларга якка тартибда хизмат кўрсатишнинг мақсади, мазмуни ва вазифалари.

Кутубхоналарни китобхонларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Кутубхоналарда ҳар бир китобхон билан маълум даражада иш олиб борилади, китобхон билан кутубхоначи ўртасида бевосита мулоқот бўлади.

Кутубхоначи доимо китобхон билан якка тартибда ишлашга алоҳида аҳамият беради. Якка тартибда ишлашни мақсадга мувофиқ равишда ташкил этиш кутубхоначидан ўзига хос маҳоратни талаб қилади. Кутубхоначи ўз китобхонларини ҳар тарафлама яхши ўрганиб улар билан ишлаш имкониятига эга бўлган тақдирдагина якка тартибда ишлаш услубларини амалда қўллаш имкониятини қўлга киритади.

Бунинг учун ҳар бир китобхонни қизиқишини, китобхонлик диди, адабиётларни қабул қилиш қобилияти, китобхонлик даражасини ўрганиш зарур. Шу сабабли якка тартибда ишлаш ўзига хос аҳамият касб этади.

Якка тартибда хизмат кўрсатишнинг вазифаси:

- китобхонлик қизиқишини ва талабини ҳар томонлама тўлиқ бажариш;
- мустақил равишда китоб танлашга кўмаклашиш;
- адабиётларни якка тартибда тарғиботи ва тавсиясини ташкил этиш, адабиётлар ҳақида ахборот бериш ва каталоглардан фойдаланишга ўргатиш.

Кутубхоначи китобхонни ўқиш маданиятини шакллантиришга кўмаклашади, маслаҳат беради. Очiq китоб фонди шароитида ундан фойдаланишни, талаб варағини тўғри тўлдиришни шакллантиради. Бу ўз навбатида кутубхонашунослик ва библиографик билимлардан фойдаланиш қобилитини тараққиётига кўмаклашиш.

Китобхонга хизмат кўрсатиш ўзига хос фаол жараён кутубхоначини китобхон билан ўзаро ҳамкорлигидир. Тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатадики кутубхоначи китобхонга фақат кўмаклашиш эмас, аксинча уни ўқишини камол топтирувчи ҳамдир.

Якка тартибда китобхонлар билан ишлашнинг самарадорлиги кутубхоначининг ўз иш фаолиятини қай даражада ташкил этишга боғлиқ.

Китобхонларга якка тартибда хизмат кўрсатиш қуйидаги тартибда амалга оширилади. Кутубхоначи китобхонларни матбуот асарларига бўлган талабини қондиради, адабиётлар тарғиботини ташкил қилади, энг яхши адабиётларни танлайди, адабиётлар ҳақида ахборот беради, ўқиш маданиятини шаклланишига кўмаклашади, китобхонларга зарур масалаҳатлар беради.

Бу жараёнларни мақсадга мувофиқ ташкил этилиши китобхонларга хизмат кўрсатишни шу жумладан унинг таркибий қисми бўлган якка тартибда ишлаш усуллари янада камол топишига асос бўлиб хизмат қилади.

Китобхонларга хизмат кўрсатишни янги усуллари шаклланмоқда, янги ахборот бериш тезлик билан тараққий этмоқда. Компьютер ва бошқа техника воситаси орқали ахборот бериш китобхон ва кутубхона фаолиятидан мустаҳкам жой олмоқда.

4.2. Якка тартибда хизмат кўрсатиш усуллари.

Ўзбекистон кутубхоналарида истеъмолчиларга якка тартибда хизмат кўрсатишнинг турли усуллари қўлланилмоқда. Истеъмолчиларга якка

тартибда хизмат кўрсатиш усуллари камол топиши кутубхоналар фаолиятини ривожланишини асоси бўлиб хизмат қилади.

Истеъмолчиларга яқка тартибда хизмат кўрсатиш кутубхоначидан маълум бир тайёргарликларни талаб қилади, жумладан, кутубхоначини китоб беришга тайёрланиши. Кутубхоначининг китобхонларга яқка тартибда хизмат кўрсатиш фаолиятини муваффақиятли бўлиши учун кутубхоначи доимо унга тайёргарлик кўриши керак. Китобхонларни турли хил сўров ва талаблари кутубхоначидан доимий равишда мамлакатдаги ва чет эллардаги ижтимоий- сиёсий, маданий ва илмий- техника янгиликларидан хабардор бўлиши, шунингдек кутубхоначига хос бўлган махсус билимларни: кутубхона фонди ва уни маълумот-библиографик апаратини, маълумотнома адабиётларни, асосий библиографик қўлланмаларни билиши, замонавий техника воситаларидан фойдаланишни эгаллаган бўлиши керак.

Ҳар бир кутубхоначини тайёргарлиги уни даврнинг энг муҳим вазибаларини аниқлашдан бошланади. Китоб беришни бошлашдан олдин кутубхоначи газета ва журналлар билан танишиб чиқади, муҳим мавзуларни танлаб уларга оид адабиётларни тўплайди.

Муҳим мавзуларга оид тўпланган адабиётлар ҳар томонлама ўрганилаб уларни тарғиб этиш йўллари белгиланади. Китоблар китобхонларга қанчалик яқинлаштирилса китобхонларни фонддан фойдаланишлари шунчалик осонлашади. Танланган адабиётларни қандай қилиб китобхонларга ахборот бериш ҳақида фикр юритилади. Кундалик иш фаолиятида кутубхоначи турли китоблар ҳақида суҳбат ташкил этади. Бундай суҳбатларга мунтазам равишда адабиётларни ўқиб тайёрланиш керак. Кўп китобларни ўқишга тўғри келади, мутахассисларга мурожаат этиш, тақризлардан, библиографик қўлланмалардан фойдаланиш фойдадан холи бўлмайди.

Китобхонни кутубхонага аъзо этишдаги суҳбат. Китобхонни ўрганиш, қизиқишини аниқлаш уни кутубхонага аъзо этишдан бошланади. Оммавий кутубхоналар китобхонни кутубхонага аъзо этишда китобхон формуляридан фойдаланадилар. Йирик кутубхоналар эса ҳисобга олиш варақасидан, китобхон билетидан фойдаланадилар.

Китобхонни кутубхоначи билан илк суҳбатига кўп нарса боғлиқ. Суҳбат қанчалик самимий, ўзаро муносабатда шаклланса китобхоннинг келгусидаги фаолияти учун замин яратилган бўлади.

Кутубхоначи китобхонни кутубхонага аъзо этар экан, уни қизиққан мавзусини, соҳасини, ёзувчи ва шоирларни, адабиёт жанрларини аниқлаб олади. Баъзи кутубхоналар бундай маълумотларни китобхонлик қизиқиши варақасида алоҳида рўйхатга олади.

Илмий кутубхоналар китобхонларни кутубхонага аъзо этиш вақтида қайси мавзу билан шуғулланишларини билиши муҳим. Бундан мақсад келгусида уларни соҳаларига оид ахборотлардан хабардор этиш мақсадида ҳисобга олинади. Бу маълумотлар махсус картотекада акс эттирилади. Шунингдек барча турдаги кутубхоналарда кутубхонага аъзо қилиш вақтида кутубхонанинг умумий тузилиши, булимлари, кутубхона фонди, уни

маълумот-библиографик аппарати ва бошқа хизмат кўрсатиш имкониятлари ҳақида маълумотлар берилади.

Китобхонлар сўровини бажариш. Китобхонларни сўрови асосан икки хил бўлади:

1. Аниқ сўровлар.
2. Ноаниқ сўровлар.

Аниқ сўровлар. Кўпинча китобхонлар кутубхоналарга аниқ адабиётларни сўраб мурожаат этадилар. Бунда муаллиф, китобни номи ёки сарлавҳаси, бирор бир мавзуга оидлиги аниқ бўлади.

Кўпгина китобхонлар адабиётларни ўзлари излаб топишга ҳаракат қиладилар. Бунда улар каталог ва картотекалардан ва библиографик қўлланмалардан фойдаланадилар. Шу билан бирга улар кутубхоначига ҳам мурожаат этадилар. Тажрибали китобхонлар кутубхоначини кўмагида каталогдан ўзларига зарур адабиётларни қидириб топадилар.

Аниқ сўровлар бирор мавзуга ёки айрим асарга оид бўлиши мумкин. Аниқ сўров берилганда ҳам кутубхоначи китобхонни хусусиятларини ҳисобга олиши шарт, агар асар эскирган, талаб даражасида бўлмаса шунга ўхшаш янги адабиётни, агар китобхон учун асар мураккаб бўлса, мазмун жиҳатидан ўзлаштиришга соддароқ асарни тавсия этади.

Бундай ҳолда кутубхоначи ўта эҳтиёткор бўлиб сабр тоқат билан сўралган адабиётни алмаштириш сабабларини тушунтиради. Баъзан айрим сўровларда ноаниқликлар бўлади, асарни муаллифида, сарлавҳасида адашиши мумкин.

Бундай вақтда библиографик қидирув муваффақиятли бажарилса китобхон талаби тезлик билан бажарилади. Зарурият туғилган тақдирда айрим сўровлар кутубхонанинг библиография бўлимига берилади.

Китобхонни сўрови баъзан ноаниқ бўлади, аммо кўпинча китобхон ҳақ бўлади, уни талаби ўзида барча аниқликни акс эттирмаса ҳам бир қисми аниқ бўлади. Шу сабабли кутубхоначи китобхонни ҳар бир талабига сезгирлик билан муносабатда бўлиши керак. Сўровни текшириш, аниқлаш учун кутубхонанинг маълумот – библиографик аппаратида, библиографик қўлланмалардан, энциклопедия ва бошқалардан фойдаланилади.

Ноаниқ сўровлар. Китобхонлар томонидан тез-тез ноаниқ сўровлар билан мурожаат этиш учрайди. Улар ўқиш учун бирор қикарли адабиёт беришни илтимос қиладилар. Бундай талабларга ўта эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш керак. Уни қикишини ўрганиш, унга бир неча адабиётларни тавсия қилиш ва бу асарлар ҳақида хикоя қилиш мақсадга мувофиқ бўлади. Китобхон китобни қайтарганда у билан суҳбатлашиб уни фикрини билиш зарур. Китобхонни талаб даражасига тўғри келадиган адабиётни тавсия этиш китобхонни янги-янги адабиётларга келгусида мурожаат этишига сабаб бўлади.

Адабиётлар ҳақида суҳбат мазмунан ва шакл жиҳатидан хилма хил бўлиши мумкин. Суҳбат асосан тавсия этилаётган адабиёт ҳақида ва ўқилган адабиётлар ҳақида бўлади.

Уларни ҳар иккиси ҳам ягона тарбиявий жараён бўлиб уни асосида адабиётлар ҳақида ахборот бериш ва ўқишга даъват этиш ётади.

Тавсия этилаётган адабиётлар ҳақида суҳбат. Оммавий кутубхоналарда кенг тарқалган. Буни ўтказишда китобни мазмуни ва китобхон тайёргарлиги ҳисобга олинади. Китобхон билан суҳбатлашиб, кутубхоначи юксак ғоявий, илмий, яхши бадий асарларни, яъни ишлаб чиқариш маданиятини ривожлантиришга, китобхонни ижтимоий фаолиятини камолотига ҳисса қўшадиган, бадий асарларни баҳолай оладиган даражага етишишига эришиш.

Суҳбат китобхонни тавсия этилаётган адабиёт ҳақида таассуротни шакллантиради. Махсус адабиёт ҳақида суҳбат ахборот характериға эға бўлиб, бу йўл билан китобхонларни янги адабиётлар билан таништиришни кўзда тутуди ва уларни илмий амалий аҳамиятни баҳолашға ўргатади.

Суҳбатни муваффақиятли бўлишини таъминлаш учун, китобхонни бу соҳадаги тайёргарлиги, ўқиш маданиятини эгаллаганлиги аҳамиятлидир. Бунда шуни назарда тутиш керакки суҳбат китобхон психологиясига таъсир этсин, тавсия этилган адабиётларға қизиқиш уйғотсин.

Кутубхоначи суҳбатни шундай ташкил этиши керакки, суҳбатдоши эътиборини тезда ўзига қаратиш имкониятиға эға бўлиши керак. Китобхонни эътиборини тортиш учун суҳбатни қизиқарли бошлаш ёки бир йўла мақсадға ўтиш муваффақиятлироқдир.

Суҳбатни қатъий белгиланган йўли услуби йўқ, шароитдан келиб чиқилади. Лекин, кутубхоначидан китоб ҳақида мазмунли, қизиқарли хикоя қилиш санъати талаб қилинади. Китобни баён қилиш қисқа, шу билан бир қаторда ишончли ва тушунарли бўлиши керак. Баъзан илмий-оммабоп, бадий адабиётлар ҳақида суҳбат ташкил этганда асар муаллифи ҳақида ҳам сўзлаш суҳбатни таъсирчанлигини оширади. Шунингдек китобни яратилиши ҳам баъзан китобхонда қизиқиш уйғотади.

Ўқилган адабиёт ҳақида суҳбат. Китобхонда китобни қайтариб олар экан кутубхоначи суҳбат ўтказиб китобхонни ўқиганлигини, тушунчасини ва адабиётға берган баҳосини ўрганади.

Айниқса бундай суҳбатни кам адабиёт ўқийдиган китобхонлар билан ўтказиш муҳим. Улар бошқалардан кўра кўпроқ ёрдамға муҳтож. Баъзи китобхонлар китобни ўқимасдан қайтарадилар. Китобда баён этилган фикрлар улар учун тушунарли бўлмаслиги мумкин. Бундай ҳолда тушуниши осонроқ адабиёт тавсия этилади.

Тажрибали кутубхоначиларни бу соҳада ўз тажрибалари мавжуд. Суҳбатни бу тури айрим ҳолларда ташкил этилади. Кутубхоначилар бундан суҳбатни фойдали эканлигини эътироф этган ҳолда доимо ташкил этиш имконияти мавжуд эмас деган фикрда. Аммо бундай суҳбат китобхон томонидан адабиётни ўқиган ёки ўқимаганлигини аниқлаш имкониятини беради. Шунингдек китобхонни асарға муносабатини ва уни амалий фаолиятида қандай ёрдам берганлигини аниқлаш мумкин. Суҳбат китобхон билан кутубхоначи ўртасида фикр алмашиши асосида шаклланади. Суҳбат келгусида қандай асар тавсия этиш зарурлиги ҳақида маълумот беради.

Асарга берилган баходан бошқа китобхонлар билан суҳбатлашганда фойдаланиш мумкин. Айниқса мутахассисларни адабиётлар ҳақидаги фикрлари аҳамиятлидир.

Ўқилган адабиёт ҳақидаги суҳбатда китобхонларни етуклиги ҳам ҳисобга олинади. Тайёргарлиги етук бўлмаган китобхонлар билан суҳбатда асарни қандай тушунганлиги ҳақидаги, тажрибали китобхонлар билан эса китоб ҳақида уларнинг фикри сўралади.

Якка тартибдаги ўқиш режаси. Китобхонлар билан якка тартибда ишлаш шаклларида бири. Якка тартибдаги ўқиш режаси китобхон маълум бир мавзуга ёки соҳага оид адабиётларни мунтазам ва чуқур ўрганиш истаги пайдо бўлган вақтда, кутубхоначи ва китобхон ҳамкорлигида тузилади.

Якка тартибда ўқиш режаси китобхоннинг қизиқиши, тайёргарлик даражаси мавзуга ёки соҳага оид адабиёт танлашга асос бўлади. Адабиёт танлашда кутубхоначи каталог ва картотекалар ҳамда тавсия библиографик кўрсаткичлардан фойдаланади.

Якка тартибда ўқиш режасида адабиётларни ўқиш мунтазамликка асосланади. Мавзунини ўрганиш учун дастлаб оммавий адабиётлар ўқиш режалаштирилади. Сўнгра, мавзуга оид илмий асарлар ўқиш режалаштирилади.

Чунки, оммавий адабиётлар китобхонга мавзуга оид асосий масалалар билан танишиш, мураккаб масалаларни ўрганишга тайёрланиш, ўқишда мунтазамликни шакллантиришга кўмаклашади. Ўқиш режасини дастлабки маълумотларни берувчи адабиётларни ўқишдан бошлаш, яъни оддийдан мураккабга қараб ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

Бадиий адабиётларни ўқишда шу асарлар ҳақида фикр ва мулоҳазалар ёритилган асарларни ҳам ўқиш режасига киритиш асарни ёки ёзувчини ижодини чуқурроқ ўрганиш имконини беради. Режани тузиш, кутубхоначи билан китобхонни ҳамкорликдаги ишни бошланишидир. Кутубхоначи томонидан якка ўқиш режаси тузилган китобхоннинг қандай ўқиётганлиги доимо кузатиб борилади. Агар режа асосида ўқишдан воз кечилса сабаби ўрганилади. Агар китобхон ўқиш режаси асосида ўқишдан манфаатдор бўлганлигини ҳис қилса, бир режани яқунлаб иккинчисига тўлиқ ўтиши мумкин. Айрим китобхонлар бошқа мавзуларга оид адабиётларни ҳам ўқиш истагини билдирсалар, демак, бу уларни ўқишини камол топиб боришидан нишондир.

5-боб. Ахборот-кутубхона хизматида истеъмолчиларга гуруҳли ва оммавий хизмат кўрсатишнинг шакл ва усуллари.

5.1. Гуруҳли ва оммавий хизмат кўрсатишнинг мақсади, мазмуни ва вазифалари.

5.2. Гуруҳли ва оммавий хизмат кўрсатишнинг шакл ва усуллари.

5.1. Гурухли ва оммавий хизмат кўрсатишнинг мақсади, мазмуни ва вазифалари

Кутубхоналарнинг асосий вазифаларидан бири кутубхона фондида мавжуд бўлган матбуот асарлари ва бошқа хужжатларни истеъмолчиларга етказиш, улар эътиборини жалб этиб, ундан самарали фойдаланишга ўргатишдир.

Оммавий тадбирни ташкил этмайдиган кутубхона, ахборот-кутубхона маркази, ахборот-ресурс маркази мавжуд эмас. Айрим истеъмолчиларга эмас, бир гуруҳ истеъмолчиларга ташкил этиш имконияти мавжуд.

Бир вақтнинг ўзида кенг истеъмолчилар гуруҳига мўлжалланган матбуот асарларини тарғиботи ва ахбороти оммавий тадбир. Оммавий тадбирлар айрим асарга ёки айрим мавзуга оид манбалар ҳақида истеъмолчиларга ахборот бериб қолмасдан, уларни матбуот асарларга бўлган қизиқишларини шаклланишга ва тараққиётига имконият яратади. Истеъмолчиларни фикрлаш қобилиятларини ривожланишига ҳисса қўшади. Кутубхоналар доимо даврнинг энг долзарб муаммоларини ўзида акс эттирган турли соҳа адабиётларини тарғиб этиш орқали истеъмолчиларга ахборот беради. Шунингдек истеъмолчиларни ўзаро бир-бирлари билан мулоқат қилиши, фикр алмашиши учун шароит яратади. Республикаимизнинг иқтисоди, ишлаб чиқариши ҳамда сиёсий ва маданий ҳаётидаги долзарб вазифаларга уларни эътиборини қаратиш ва уларни хал этишга ёрдам беради.

Оммавий тадбирларни усуллари хилма-хилдир. Улардан фойдаланиш кутубхона, АРМ, АКМлари олдида турган вазифалардан келиб чиқади. Улар томонидан ташкил этиладиган оммавий тадбирлар асосан матбуот асарларини бевосита кўришга асосланган кўرғазмали ҳамда жонли сўз яъни оғзаки ва кенг қамровли тарғиботларга асосланади.

5.2. Гурухли ва оммавий хизмат кўрсатишнинг шакл ва усуллари.

Гурухли ва оммавий хизмат кўрсатишнинг кўрғазмали усуллари.

Бу усул адабиётларни бевосита кўрсатишга асосланади. Янги адабиётлар ва муҳим мавзуга оид адабиётлар кўрғазмасидан иборат. Адабиётларни айнан ўзини намойиш этиш, мазмунини образли очиб бериш истеъмолчиларни энг яхши адабиётларни ўқишга бўлган эътиборини шакллантиради. Ҳозирги замон кутубхона, АРМ, АКМлари фаолиятини кутубхона фондини ёритиб берадиган китоб кўрғазмасисиз тасаввур этиш қийин.

Китоб кўрғазмалари - адабиётлар ҳақида кўрғазмали ахборот беришнинг асосий шакли. Ҳозирги кунда китоб кўрғазмаси кутубхона фондларини ёритишда ва уларни истеъмолчиларга тавсия этишда энг оммалашган воситалар қаторидан жой олган. Китоб кўрғазмаси истеъмолчиларни таништириш ва уларга таъсир кўрсатиши мақсадида

махсус танлаб олинган ва тартиблаштирилган матбуот асарларидир ташкил топади..

Китоб кўргазмалари истеъмолчиларни ўқишига маълум миқдорда таъсир кўрсатувчи восита бўлиб, у адабиётларни кенг танлов асосида мустақил танлашга имконият яратади.

Ҳар бир кўргазма яхши шакллантирилган бўлиши билан бирга, кутубхонага келадиганлар учун қулай жойда жойлаштирилган бўлиши керак. Истеъмолчи кўргазма билан танишмасдан туриб унга эътибор қаратиши керак. Бунинг учун кўргазмани бадиий шакллантириши, уни техника воситалари билан таъминлаш, янги материаллардан фойдаланиш зарур. Истеъмолчини эътиборини кўргазмани сарловҳаси, расмлар, эмблемалар ўзига қаратиши зарур.

Кўргазмага истеъмолчилар эътиборини қаратишда уни мавзуси ҳам катта роль ўйнайди. Агар кўргазмани мавзуси истемолчини қизиқиши ва талабига мос келса, кўргазмага қўйилган манбалар янги бўлса, истеъмолчи кўргазма олдида тўхтайдиган ва у билан танишади. Ҳар бир кўргазма юқори даражада ахборот бериш хусусиятига эга бўлиши керак.

Китоб кўргазмасининг асосий хусусиятларидан бири матбуот асарларини айнан кўрсатиш. Истеъмолчи китобни кўргазмадан олиб кўриши, унинг сўз боши, аннотацияси, кириш сўзи, нашр маълумотлари ва титул варағи, мундарижаси, айрим боблари, қисмлари билан танишиб чиқиши мумкин. Бу истеъмолчини адабиёт билан дастлабки танишишига имконият яратади. Истеъмолчида адабиётлар ҳақида дастлабки ахборот шаклланади. Уни янада такомиллашига хисса қўшадиган манбалар билан кўргазмани тўлдириш зарур.

Мақсадга мувофиқ танланган матнлар, тасвирий санъат асарлари (нодир расмлар) ахборотни кенгайтиради. Кўргазма ўзини ахборот бериш хусусиятини ва тавсиявий аҳамиятини маълум муддатдан кейин йўқота бошлайди. Шу сабабли кўргазмани (15-20 кунда) янгилаш мақсадга мувофиқдир..

Кўргазмадан хоналарни безаш учун фойдаланмасдан ўқиш учун адабиётларни истеъмолчиларга бериш керак. Афсуски, сўнгги йиллада кўпгина кутубхоналарда қулфланган жовонларда кўргазмалар ташкил этмоқда. Бундай кўргазмани тарғибот мақсадга мувофиқ эмас. Чунки бу истеъмолчини китобдан узоқлаштиради..

Кутубхонада ташкил этиладиган барча кўргазмани тарғиботни асосини фойдаланиш учун қулайлик, кўргазмалилик, тезкорлик яъни барча шароитларни муҳайё бўлиши ташкил этади.

Кутубхона томонидан ташкил этиладиган кўргазмалар тизими хилма-хилликни ташкил этади. Мақсадга кўра: тавсия ёки ахборот, мазмунига кўра: универсал, соҳавий ва мавзули, адабиётларни хиллари ва турлари бўйича: китоблар, журналлар, ва х.к. хужжатларни нашр этилишига кўра: янги келган ва турли йилларда нашрдан чиққан, вақтига қараб: доимий ва вақтинчалик кўргазмалар бўлади.

Кўрғазмаларнинг асосий шаклига мавзули ва янги келган адабиётлар кўрғазмаси киради.

Янги келган адабиётлар кўрғазмаси- кутубхонага келган янги адабиётлар ҳақида мунтазам ахборот бериб бориш мўлжалланган бўлади. Кўрғазмадан ёнма-ён жой олган адабиётлар мазмун жиҳатдан хилма-хил муаммоларга таълуқли бўлади.

Кўрғазмани расмийлаштиришда уни доимий сарлавҳаси “Янги адабиётлар”, “Дикқат янги адабиётлар”, “Танишинг янги адабиётлар” каби мавзулар бўлади. Йирик кўрғазмаларда билимни асосий сохаларини ёритувчи бўлимчалари берилади.

Янги адабиётлар кўрғазмаси характерига кўра: нашрларни хили ва шаклига кўра; билим сохаларига оид бўлиши мумкин.

Одатда универсал характердаги янги адабиётлар кўрғазмасида китоблар фан тармоқлари бўйича жойлаштирилади. Катта бўлмаган кутубхоналарда ҳар бир соҳага жовондан бир ёки иккита полка ажратилса, йирик кутубхоналар ҳар бир соҳа учун 1-2 жовон ажратади. Очиқ китоб фонди шароитида катта бўлмаган янги адабиётлар кўрғазмасини бўлим ичида полкаларда ҳам ташкил этиш мумкин.

Янги адабиётлар кўрғазмасидан жой олган ҳар бир китоб учун каталог карточкаси тўлдирилади. Кўрғазмадан адабиёт берилса у жовонда қолади. Бу ўз навбатида истеъмолчиларга кутубхона томонидан олинган янги адабиётлар ҳақида ахборот олиш имкониятини беради ҳамда, ўзига хос тавсия характерига эга бўлади. Карточкалардан кейинчалик янги адабиётлар картотекасида фойдаланиш мумкин.

Янги адабиётлар кўрғазмаси йирик кутубхоналарда доимий равишда ташкил этилади, улар маҳаллий нашрлар билан бир қаторда хорижий мамлакатларда нашр қилинган асарлар ҳам намойиш этилади. Бу ахборот бериш фаолиятини ахамиятини оширади.

Кўрғазмани самараси унинг тўғри ташкил этилганлигига кўп жиҳатдан боғлиқ. Йирик кутубхоналарда кўрғазмалар ҳар бир ўқув залида, махсус кўрғазмалар залида ташкил этилади. Ўрта ва кичик кутубхоналарда фондга келиб тушган ҳамма янги адабиётларни кўрсатиш имконияти йуқ. Кўпинча абонементда бундай кўрғазма ташкил этилади. Аммо бунда фаол китобхонлар учун алоҳида ахборот турлари, ахборот соатлари ташкил этилиши зарур. Адабиётларга берилаётган талабларни ёзиб бориш агар бошқа нусхалари бўлса уларни фойдаланишга бериш мумкин. Йирик кутубхоналарда давомли нашрлар, карталар, ноталар ва бошқа манбаларни кўрғазмаларини ташкил қиладилар.

Янги адабиётлар кўрғазмасини ташкил этиш учун адабиётларни танлашда уларнинг долзарблиги, характери, тили, мазмуни, биринчи маротаба ёки қайта нашр этилганлиги ҳисобга олинади.

Республикамизнинг барча кутубхоналарида, ахборот-ресурс марказлари ва ахборот-кутубхона марказларида янги келган адабиётлар кўрғазмаси ташкил этилади. Бу билан китобхонларга адабиётлар ҳақида дастлабки ахборотларни тавсия этиш имкониятларига эга бўладилар.

Мавзули кўргазмалар. Мавзули кўргазмаларнинг вазифаси бирор мавзуга оид энг зарур адабиётларни истеъмолчиларга намойиш этиш, истеъмолчиларни қизиқтирган соҳа бўйича адабиётлар танлашга имконият яратади. Мавзули кўргазмалар кутубхона фондини мазмунини ёритишга кўмаклашади. Кутубхоначиларга адабиётлар тарғиботини ташкил этишга имконият яратади.

Мавзули кўргазмалар ижтимоий аҳамиятга эга бўлган муҳим муаммолар бўйича адабиётларни тавсия этишга хизмат қилади, истеъмолчига масалани ўрганишга кўмаклашиш. Кўргазмани тузилиши, бўлимлари унда берилган цитаталар, китобларни жойлашиши, буларни барчаси библиографик қўлланмани эслатади. Аммо библиографик қўлланмалардан фарқи адабиётлардан бевосита фойдаланиш имкониятини бериб қолмасдан, унга энг янги адабиётларни қўйиш имконияти ҳам мавжуд.

Мавзули кўргазмалар қуйидаги мавзу ва йўналишлар бўйича ташкил этилиши мумкин:

- ахборот-кутубхона хизматидан фойдаланувчиларнинг кўпчилигини қизиқтирадиган ижтимоий ҳаётнинг муҳим муаммоларига: бозор иқтисодиёти, фан, маданият ва санъатни тараққиётига оид;
- мутахассисларга мўлжалланган; ўқув жараёнига кўмаклашувчи мавзулар;
- ажойиб инсонлар ҳаёти ва фаолиятига, муҳим ва унитилмас саналарига оид мавзулар;
- айрим нашрларни оммалаштириш, муайян адабиётларни тури ва жанрларига оид.

Сўнги йилларда ижтимоий ҳаётнинг муҳим масалаларига оид мавзули кўргазмаларда кўп ўзгаришлар содир бўлди. Биринчи ўринга сиёсий воқеалар, хусусийлаштириш, тадбиркорлик масалалари кўтарилди. Бу мавзулар истеъмолчилар эътиборини ўзига тортади шу сабабли кутубхоналарда “Фермер бўлиши осонми”, “Ўзбекистон бизнесменлари”, “Хусусийлаштириш бизнинг келажагимиз”, “Меҳнат бозори: бу нима”, “Бозор йўлида” ва бошқа мавзуларига оид адабиётлар ҳақида ахборот бериш зарур вазифаларга айланди. Шунингдек, кутубхоналар ватанпарварлик, ватанга муҳаббатни ҳам тарғибот қилади. “Хотира чироғи ўчмайди”, “Тупроғинг зардир азиз Ватаним” ва бошқа мавзуларда кўргазмалар доимо ташкил этилмоқда.

Муҳим саналарга бағишланган кўргазмалар.

Республикамизнинг тарихий саналари, меҳнат байрамлари, тарихий воқеалар, шаҳар юбилейлари муносабати билан ташкил қилинади. Масалан: “Ўзбекистон тараққиёт йўлида”, “Истиклол қуёши мангу порлагай”, “Қомусимиз Қонун устиворлиги”, “Бухоро шарқ гавҳари” ва бошқалар.

Буюк шахслар ҳаёти ва фаолиятига бағишланган кўргазмалар. Кўргазмаларнинг бу тури сиёсий ва жамоат арбоблари, йирик олимлар, саъаткорлар, ёзувчи ва шоирларнинг юбилейлари, туғилган кунлари муносабатлари билан ташкил этилади. “Туркий шеърят қуёши” (А. Навоий); “Нафис шеърят соҳибаси” (Нодира); “Ажойиб шоир ва давлат арбоби” (Бобур) ва бошқалар.

Бундай кўргазмалар ҳар йили турли мавзуларда шакллантирилади. Агар кўргазма мутахассислар учун ташкил қилинса, унда шу шахснинг қўлёзма асарлари, муҳим хужжатлар, қимматли илмий асарлари, танқидий материаллардан кенг фойдаланилади. Кенг истеъмолчилари учун бўлса библиографик материалларга алоҳида ўрин берилади, адабий- танқидий материаллар, шахснинг ўз асарлари, расмлардан фойдаланиш унинг таъсирини оширади. Шахс ҳақида таниқли намоёндаларнинг фикрларидан намуналар бериш ижобий аҳамият касб этади.

Мустақил билим олишга, ўқув жараёнига кўмаклашувчи кўргазмалар. Мустақил билим олишни такомиллаштириш мақсадида ўрта мактаб ўқувчилари, олий ва ўрта махсус касб хунар коллежи ва лицей талабаларини ўқув дастуридан ташқари кенгроқ маълумот олишларига кўмаклашиш мақсадида ташкил этилади.

Кутубхоначилар истеъмолчиларга мутахассисликка оид ва қизиққан соҳаларига оид матбуот асарларини тарғиботини ташкил қиладилар. Кўргазмаларни “Иқтисодий билимларни чуқур эгаллалик”, “Техника янгиликлари”, “Маънавият, экология ва саломатлик”, “Театр ҳаётидан лавҳалар” каби номлар билан ташкил этилиши мумкин.

Айрим адабий жанрга оид кўргазмалар – адабий жанрни мукамал ўрганувчилар учун зарур маълумотлар ҳақида ахборот бериш мақсадида ташкил қилинади. “Ўзбек романчилигини тараққиёти”, “Ўзбек драматургияси”, “Ўзбек детектив асарлари” ва бошқа мавзуларда бўлиши мумкин.

Бундай кўргазмаларда мавзуга оид асарлар, шу асарлар ҳақидаги танқидий материаллар, муҳим фикрлар, расмлар, тасвирий санъат асарларидан фойдаланиш мумкин.

“Битта китоб” кўргазмаси. Кўргазманинг бу тури машхур асарларнинг юбилейлари муносабатлари билан ташкил қилинади. Кутубхоналарда “Алпомиш достонининг 1000 йиллигига”, “Авесто”га ёки А.Навоийнинг Хамса асарига оид “Хамса тенгсиз дурдона”, Бобурнинг “Бобурнома адабий меросимизнинг дурдонаси” мавзусида кўргазмалар ташкил этилган. Кўргазмани бу тури истеъмолчиларга бебаҳо асарлар билан янада яқинроқ танишишларига асос бўлади.

Очиқ кўрик- кўргазмалар. Кутубхоналарда адабиётларнинг очиқ кўрик- кўргазмаларини ҳам ташкил этилмоқда. Бундай кўргазмаларни мақсади - мутахассисларни сўнги йилларда нашр этилган адабиётлар билан тўлароқ таништириш. Бундай кўрик-кўргазмаларни баъзан бир неча кутубхоналар биргаликда ташкил қиладилар. Адабиётларни танлашда мутахассис китобхонлар маслаҳатига амал қилиш уни таъсирини оширишга асос бўлади.

Очиқ кўрик-кўргазмаларда кутубхоначи ёки мутахассис истеъмолчилар билан суҳбатлар ташкил этади, уларга маслаҳатлар беради, библиографик обзорлар ўтказилади, маърузалар, олимлар, шоирлар билан учрашувлар ташкил этилади. Бундай очиқ кўриклар асосан “Ахборот кунлари”, “Мутахассис кунлари”, “Китоб ойликлари”, “Китоб ҳафталиклар”ида ташкил

қилинади. Очiq кўриқлар кутубхонанинг ўзида ҳам ташкилот ва муассасаларда ҳам ташкил этилади. Истеъмолчилар кўриқдаги адабиётлар билан яқиндан танишишлари уларга талаб беришлари мумкин.

Республикамизнинг кутубхоналарида ташкил этилган турли мавзудаги очiq кўриқ-кўрғазмаларни учратамиз. Масалан: “Экология ва саломатлик”, “Она юртим, олтин бешигим”, “Тинчлик ва инсон ҳуқуқлари”, “Республикамиз Қомусини ўрганамиз” ва бошқалар.

Унитилган адабиётлар кўрғазмаси. Кўрғазмани бундай тури эскирган, унитилган, лекин илмий, бадиий қимматини йўқотмаган адабиётларни китобхонлар хотирасида тиклаш, эътиборига хавола қилиш мақсадида ташкил қилинади. Кўрғазмага бундан 8-10 йил муқаддам нашрдан чиққан адабиётлар танланади. Унитилган адабиётлар кўрғазмаси республикамизнинг кутубхоналарида жуда кам учрайди. Уларни қуйидаги номларда ташкил этиш мумкин. Масалан: “Унитилган XX аср адабиёти”, “Қизиқарли, аммо унитилган”.

Республикамиздаги кўпгина илғор кутубхоналар кўрғазмаларнинг янгидан – янги кўринишларини шакллантирмоқдалар: мулоқат, бир муаллиф кўрғазмаси, кўрғазма панарама, кўрғазма кўриқ, кўрғазма муҳокама ва бошқалар

Китоб кўрғазмасини тайёрлаш услуби.

Китоб кўрғазмалари истеъмолчилар диққатини ўзига тезда жалб этади. Шунини ҳисобга олиб ҳар қандай кўрғазмани пухта ўйлаб, аввалдан белгиланган режа асосида, аниқ мақсадга кўра шакллантириш зарур. Бу кутубхоначидан катта билим, ташкилотчилик қобилиятини, маҳоратини талаб қилади. Ҳар қандай кўрғазмани тайёрлаш қуйидаги босқичлардан ташкил топади:

1. Истеъмолчилар гуруҳини аниқлаш: Кўрғазма асосан кимлар учун ташкил этилаётганлиги аниқлаб олинади. Уларнинг қизиқиши, ўқиш мақсади, ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинади;

2. Кўрғазма мавзуси аниқланади: бунда ҳозирги куннинг долзарб масалалари, муҳим воқеалар, саналар, байрамлар, ва бошқалар ҳисобга олинади. Мавзу жуда кенг масалани қамраб олиши шарт эмас. Агар масала кенг қамровли бўлса, туркум кўрғазмалар ташкил этилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Мавзунини аниқлаш кўрғазманинг номини ёки сарловҳасини шакллантириш билан тугайди. Сарлавҳа қисқа шу билан бирга аниқ, тушунарли бўлиши зарур. Кўрғазма сарловҳасида сўзлар қисқатирилмайди.

3. Кўрғазманинг режасини ишлаб чиқиш: Режада мавзунини ёритиш йўллари, асосий масалалар, кичик мавзулар, адабиётларнинг жойлаштирилиши, кетма-кетлиги белгилаб олинади. Режани ишлаб чиқишда библиографлар, мутахассислар, рассомлар катнашади. Режани тузишда турли услубий материаллардан, услубий марказлар чиқарган нашрлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

4. Кўрғазма учун адабиётларни танлаш. Бунда нашр характери, тилига, нашр йилига эътибор бериш лозим. Эскирган, ўз аҳамиятини йўқотган

адабиётлардан холи бўлиш керак. Кўрғазмаларини ташкил этишда библиографик қўлланмалардан фойдаланиш алоҳида аҳамиятга эга, аммо уларнинг эскириб қолиш хусусиятини унитмаслик зарур.

5.Кўрғазма манбаларини ўрганиш. Бунда ҳар бир танлаган китоб, мақола, расм, портрет, фикрлар алоҳида ўрганилиб чиқилади. Уларни кўрғазмадаги жойи белгиланади. Намойиш қилиш хусусияти аниқланади, муқованинг кўриниши, адабиёт ҳажми эътиборга олинади.

6.Кўрғазмани шакллантириш – муҳим ва маъсулиятли босқич. Кўрғазманинг безатилиши, ундаги ранглар китобхон диққатини тез жалб қилади. Шунинг учун кўрғазманинг шакли унинг мазмунига мос, аввалдан пухта ўйланган бўлиши керак. Адабиётлар ва бошқа материаллари ҳаддан ташқари кўп бўлмаслиги, улар дид билан жойлаштирилиши керак. Кўрғазмалар кўринишига кўра бир-биридан фарқланиши, ҳар бир кўрғазма ўзига хос кўринишига, хусусиятига эга бўлиши лозим. Сарлавҳа, бўлимчалар номи, маълумотлар, фикрлар ва бошқа матнлар бир хил кўринишда ёзилиши зарур. Ҳар бир вариантдаги материал чапдан ўнга қараб жойлаштирилади, ранглар мавзу мазмунига мос бўлиши, ширфтлар ҳам худди шундай бўлиши мақсадга мувофиқдир. Шарқ мамлакатлари ҳаётига, классик адабиётга оид кўрғазма бўлса, кўпроқ араб ёзуви кўринишидаги ёзув танланади. Жиддий мавзудаги кўрғазмаларда оддий ёзув қўлланилади, тантанали мазмундаги сарлавҳалар ҳаво рангда бериледи, табиат манзаралари, қишлоқ – хўжалиги масалаларига оид кўрғазмаларда жигарранг, яшил ранглар кўпроқ қўлланилади.

7.Кўрғазмани тарғиб қилиш. Бунинг учун кўрғазмалар ёнида якка ва гуруҳли суҳбатлар, мутахассис маслаҳатлари уюштирилади. Радио, телевидения, вақтли матбуот орқали ахборот бериш, таклифномалар тарқатиш мумкин. Йирик кутубхоналарнинг кўрғазмалар залида алоҳида маслаҳатчи-кутубхоначи иш олиб боради. У истеъмолчиларни саволларига жавоб беради, кўрғазмадан самарали фойдаланишига кўмаклашади, суҳбатлар ўтказеди. Айрим кутубхоналарда кўрғазмалар ёнида мулоҳаза дафтари юритилади. Унда китобхонлар кўрғазма ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини, кўрғазмани уларга таъсирини ёзиб қолдирадилар. Кўрғазма мавзусига оид картотека ҳам қўйилади. Картотекада кўрғазмага қўйилган ва қўйилмаган асарлар акс этади. Бу эса истеъмолчига ушбу мавзунини ҳар томонлама чуқурроқ ўрганишга ёрдам беради.

8.Кўрғазмани расмийлаштириш – ёки кўрғазма паспортини тузиш. Унда кўрғазманинг мавзуси, акс этирилган материаллар, кўрғазма ёнида олиб борилган ишлар, истеъмолчиларнинг кўрғазмадан фойдаланиш даражаси, унинг таъсири, китобхонларнинг муносабати, кўрғазманинг ҳаракатдаги вақти кўрсатилади. Ушбу маълумотлар кўрғазманинг самарадорлигини, яъни кўрғазмадаги адабиётлардан фойдаланиш кўрсаткичларини белгилаб беради.

Кутубхона плакатлари. Кўрғазмали тарғиботнинг тарихий шаклланган усули. Бирон бир ёзувчи ёки шоирнинг ижодига, айрим муҳим мавзуга, аниқ китобга таълуқли бўлган, расмли, матнли, қоғозга ёки картонга ишланган

бўлиб истеъмолчини эътиборини қаратишга мўлжалланган тасвирий санъатнинг бир тури. Кутубхона плакатлари реклама характерига эга. Кутубхона плакатлари босма плакатларидан фарқ қилиб, улар адабиётлар ҳақида маълумот беришга ва тарғибот қилишга қаратилган. Плакатлар тасвирий санъатнинг бир тури бўлиб, у ўзида аниқ мавзунини ёритади, матн мазмунини рангли бўёқларда тасвирлайди.

Кутубхона плакатлари энг долзарб мавзуга оид китобларни ўқишга жалб қилади, мустақил билим олувчиларга ёрдам беради. Китоб мазмуни қисқа матнлар ва тасвирий санъат воситалари, бўёқлар ёрдамида очиб берилади.

Кутубхона плакатлари ташвиқот ва тарғибот плакатига, инструкторив-услубий плакатларга бўлинади.

Тарғибот ва ташвиқот плакатларида шу куннинг долзарб воқеалари, муаммолари, халқ хўжалигининг турли соҳалари ёритилган асарларни, маълум бир ёзувчи ёки шоирнинг асарларни тарғиб қилиш мақсадида яратилади. Уларни энг кўп учрайдигани

Бир китобни тавсия қилувчи плакатлардир. Улар – китоб тақдимоти, китобхонлар конференциясига тайёргарлик жараёнларида қўлланилади. Плакатнинг бу турида мавзу, конференциянинг ўтказилиш жойи, вақти ҳақида маълумот берилса, иккинчи қисмида китоб муқоваси, конференцияда ҳал этилиши керак бўлган масалалар ёритилади. Плакатда мавзуга оид кўшимча адабиётлар рўйхати ҳам берилади, расмий материаллар қўлланилади.

Инструкторив – услубий плакатлар. Плакатнинг бу тури асосан кутубхонашунослик ва библиографик маълумотларни тарғиботига оид бўлади. Бундай плакатнинг мақсади, истеъмолчиларда кутубхонашунослик ва библиографик билимларни шакллантиришга қаратилган бўлади. Кутубхоналараро абонементдан, халқаро абонементдан, каталог ва картотекалардан фойдаланиш учун йўлланма беради. Баъзан бу плакатларда кутубхона бўлимлари ҳақида ҳам маълумот берилади.

Болалар кутубхоналарида китобдан тўғри фойдаланиш, яроқсиз китобларни таъмирлаш “касал” китобларни “даволаш” йўллариини ўргатувчи плакатлар қўлланилади.

Кутубхона плакатларини тайёрлаш ва шакллантириш усуллари.

Истеъмолчиларга энг яхши адабиётлар ҳақида тезкорлик билан маълумот бериш ва тарғиб қилиш плакатнинг асосий вазифасидир. Плакатда асосий ўринни ранглар эгаллайди, ранглар воситасида китоб тарғиб қилинади. Плакат даставвал истеъмолчини кўриш аъзоларига таъсир қилади, шунинг учун биринчи навбатда истеъмолчи эътиборини жалб этиш вазифасини, ундан сўнг тарғиб қилинаётган китобларни ўқишга иштиёқ уйғотади. Плакат мавзусини танлашдан то унинг шакллантиришгача бўлган жараён шунга қаратилиши лозим.

Плакатни тайёрлаш мавзу танлаш билан бошланади. Мавзунини танлашда куннинг муҳим воқеалари, истеъмолчи қизиқиши, ўқишдан мақсади ҳисобга олинади. Шундан сўнг мавзунини ёритувчи элементлар танланади: матн, фикрлар, адабиётлар рўйхати, расмлар, ранглар. Асосий мақсад адабиётларни

акс эттириш, китоб муковаларидан намуналар, адабиётлар рўйхати берилади. Рўйхатни тузишда албатта кутубхоначилик – библиографик тавсиф қоидаларига амал қилиш зарур. Адабиётларни жойлаштириш аниқ бир тартибда бўлиши шарт. Плакатда бериладиган матнлар жуда муҳим аҳамиятга эга. Матн мавзунини ёритиб бериши даражасида бўлиши керак.

Сарлавҳани кўриниши ва ёзилиши ҳам аҳамиятга эга. Сарлавҳа ранги ҳам мазмунига мос бўлиши мақсадга мувофиқ. Бошқа матнлар ҳам қисқа, чиройли, тушунарли ёзилиши зарур. Плакатни турар жойи китобхонни фойдаланиши учун қулай бўлиши керак.

Китоб кўргазмалари, плакатлардан ташқари кутубхоналарда альбомлар ҳам ташкил этилади. Улар турли хил клублар фаолиятига, ўтказилган оммавий тадбирларга, муҳим саналарга оид бўлиши мумкин. Кўпинча альбомлар кутубхона тарихига, кутубхонага номи берилган шахсга ёки кутубхона фаолияти билан боғланган машҳур шахсларга бағишланган бўлади. Альбомлар кутубхонани реклама қилиш характерига эга бўлади.

Адабиётларни аудиовизуал воситалар ёрдамида тарғиб қилиш. Кутубхонада адабиётлар тарғиботи замонавий техника воситаларидан фойдаланган ҳолда ҳам амалга оширилади. Бунда экранли ва овозли ахборотнинг воситаларидан фойдаланилади.

Уларга кинофильмлар, видеофильмлар, диафильмлар, диопозитов ва овозли –слайд фильмлари, матн, расмлар ва бошқалар киради. Ушбу воситалар кутубхона томонидан амалга ошириладиган кўргазмалар, оғзаки ва комплекс тадбирларда қўлланилади. Масалан: Замонавий компьютер техникаси юқорида қайд этилган воситаларни барчасини ўзида мужассам эта олади ва адабиётларни тарғиб қилиш мақсадидаги тадбирларни самарадорлигини оширишга катта ҳисса қўяди.

Адабиёт тарғиботини оғзаки усули жонли сўзга асосланган бўлади. Унинг аҳамиятини шундаки бевосита инсонлар билан яъни кутубхоначини айнан истеъмолчи билан тўғридан тўғри муносабатда бўлишида намоён бўлади. Сўзга чиққанда истеъмолчиларни кўриш асосига уларни кайфиятини ва айтилаётган маълумотларни улар қандай ўзлаштираётганлигини ҳис қилиб ўз фикрини уларга мослаштиришга ҳаракат қилади.

Психологлар тажрибаси шуни кўрсатадики, киши бир ўзи бўлганидан кўра одамлар орасида ўзини бошқачароқ ҳис қилади, ахборот олишга интилади. Шу жумладан оғзаки нутқнинг ҳам таъсирчанлиги ортади. Шунингдек, кутубхоналар томонидан ўтказилаётган оммавий тадбирларга ҳам истеъмолчиларни муносабатлари ўзгаради. Оммавий тарбирлар ўтказилганда кутубхоначи тингловчилар қизиқишини ҳисобга олади.

Оғзаки ахборотни мувафақияти тўғридан тўғри кутубхоначини нима ҳақида ва қандай гапиришига ҳам боғлиқ. Оғзаки ахборот фақат мантиқийликка эмас ҳиссиётга ҳам боғлиқ бўлади.

Ўз фикрини айтишни яқуни қатор омилларга боғлиқ: айтилаётган ахборотни қийматига, уни қанчалик янгилигига, сўзловчини омма билан муносабатига ва сўзлаш санъати маҳоратига.

Шундай адабиётни тавсия этиш керакки, у ҳақиқатан ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлсин. Сўзга чиқувчи адабиётни яхши билиши ва энг муҳими равон ва ифодали сўзлай олиши керак. Шундай қилиб оғзаки ахборот китоб мазмунидан ҳам кўра кенгроқ бўлиб истеъмолчиларга қўшимча қимматли ахборот беради.

Ҳақиқатдан ҳам сўз-янги ғоя ва тўпланган билимларни, оммага етказиш воситаси бўлиб қолмасдан, китобхонларни ўзаро ҳамкорлигини ташкил этиш ҳамда тарбиялаш воситаси. Матбуот асарлари тарғиботида оғзаки усул ўзига хос аҳамият касб этади, истеъмолчиларга бевосита таъсир кўрсатиш имкониятига эга. Истеъмолчиларга айтилаётган сўзлар қанчалик таъсирчан бўлса белгиланган вазифа шунчалик мувофақиятли амалга оширилади. Сўнги йилларда адабиётлар тарғиботининг оғзаки усули оммавий тадбирлар каторидан ўзига мустақкам жой олмақда. Уни хилма-хил усуллари шаклланмоқда. Уларга қисқача тўхталиб ўтамиз:

Библиографик обзор. Библиографик обзорлар тавсия- ахборот характериға эга бўлган тадбирлар мажмуасига киради. Бевосита кутубхоначилик шакли бўлиб адабиётлар ҳақида қисқача оғзаки ахборот беради. Уларни барчасига хос бўлган хусусият-янги адабиётлар ва бирон бир мавзуга оидликдир. Библиографик обзор муҳим масалаларга тезкорлик билан муносабатда бўла олиши билан ажралиб туради.

Библиографик обзорлар асосан кутубхоначилар томонидан ўтказилади. Айрим ҳолларда юқори савияли истеъмолчилар гуруҳига адабиётлар ҳақида илмий- танқидий тавсифлар бериш мақсадида мутахассисларни таклиф этиш мақсадга мувофиқ.

Библиографик обзорлар мустақил равишда ёки бирор бир тадбирга боғлиқ ҳолда ташкил этилиши мумкин. Республикамининг баъзи кутубхоналарида истеъмолчиларни мунтазам жалб этиш мақсадида библиографик обзорларни ўтказиш учун махсус кунлар белгиланган.

Кейинги йилларда энг яхши деб ҳисобланган библиографик обзорлар ёзиб олиниб, радио орқали истеъмолчилар эътиборига хавола этилмоқда. Библиографик обзорлар асосан мавзули, янги келган адабиётлар ва янги журналлар, газета мақолалардан иборат бўлиши мумкин.

Мавзули библиографик обзорлар. Бирор бир долзарб мавзунинг ёритишга мўлжалланган бўлиб, мавзуга оид энг зарур адабиётларни истеъмолчилар эътиборига тавсия этади. Библиографик обзор айрим машҳур шахсга, муҳим санага, даврнинг сиёсий воқеаларига, фан техника янгиликларига оид бўлиши мумкин. Масалан: “Сизга таъзим азиз устозлар”, “Барҳаёт санъат”, “Сехрли шеърят”, “Озодлик улуғ неъмат”, “Хур диёр куйчиси” А.Ориповнинг таваллудига оид ва бошқалар.

Янги адабиётлар обзори. Истеъмолчиларни кутубхонага келтирилган янги адабиётлар билан таништириш мақсадида ташкил этилади. Обзорнинг бу тури истеъмолчиларга нашрлар ҳақида ахборот бериш ишларини ажралмас қисми. Янги адабиётлар обзори кўпинча “Янги адабиётлар кўргазмаси”ни очилишиға ҳамда “Ахборот кунларига” қўшиб ўтказилади. Янги келган адабиётлар барча истеъмолчилар учун ҳам янги адабиётлар

бўлавермайди, бундай адабиётлар ичида қайта нашрдан чиққан ва журналларда чоп этилган асарлар ҳам бўлиши табиий.

Кутубхоналарга янги адабиётлар обзорини турли мавзуларда ташкил этиш мумкин. Масалан: “Фермерлар- бу адабиётлардан фойдаланиг”, “Шифокорлар- Сиз учун”, “Қишлоқ хўжалиги мутахассислари - янги адабиётлар билан танишинг”, “Уй бекалари- Сизлар учун” ва бошқа мавзуларда.

Библиографик обзорни тайёрлаш услуби. Турли библиографик обзорлар мақсади жихатидан хилма – хиллика эга. Бундан уларни тайёрлаш услуби шакилланади. Аммо умумий талабалар ҳам мавжуд бўлиб барча обзорлар бу жараённи инобатга оладилар. Яъни адабиётларни тўплаш, ҳар бир адабиётни, мақолани мазмунини ёритиш, манбалар мунтазамлилиги, маълумотларни жонли ифодалаш. Бу жараёнларни бирор обзор четлаб ўта олмайди. Обзори тайёрлаш уни мавзусини аниқлашдан бошланади. Танлаган соҳа қайси китобхонлар гуруҳи учун мос келиши аниқланади.

Обзор учун асосий адабиётлар танлаб олинади, уларга тавсиф берилади, охирида кўшимча адабиётлар эслаб ўтилади. Энг зарур адабиётларни танлаб олишга эришиш учун танқидий маълумотлардан фойдаланилади.

Адабиётлар миқдори китобхонлар гуруҳига, мавзу доирасига, фондаги адабиётлар миқдорига боғлиқ бўлади. Тажрибали истеъмолчилар гуруҳи учун обзор тайёрлаш учун кўпроқ адабиётлар танлаш мақсадга мувофиқ бўлади. Агар оммавий китобхонлар учун эса 5-6 адабиёт, мутахассислар учун 10-12 китобга обзор бериш мумкин.

Библиографик шарҳлар асосан уч қисмдан: сўзбоши, китобларга тавсиф ва хулосадан ташкил топади. Кириш қисмида мавзу қисқача ёритиб берилади. Агар мавзу китобхонлар гуруҳи учун яхши таниш бўлмаса, мавзу нимадан баҳс этиши уни ахамияти ёритилади.

Китобларни тавсифлашда асар ҳақида асосий маълумот берилади. Бадиий асар ҳақида кутубхоначи обзор берар экан фақат асарнинг асосий қахрамонлари, асарни бадиий қийматини ёритиб қолмасдан, энг қизиқарли жойларидан айрим парчаларни баён қилиши, асарни ижобий жиҳатлари ва камчиликларига эътиборни қаратиши мумкин. Асосий мақсади - истеъмолчида асарга бўлган қизиқишни уйғотишдир.

Илмий асарлар, ишлаб чиқаришга, техникага оид асарлар обзорини ташкил этишни ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Ҳар бир адабиётга тавсиф бериш, қисқа ва аниқ, мазмунли бўлиши шарт. Илмий адабиётларга тавсиф беришда улардаги масалаларни оддий қилиб ёритиш мақсадга эришишнинг самарали усули ҳисобланади.

Библиографик обзорни тайёрлаш тўлиқ матнни ёзишни талаб этади. Тайёрланган матнни кутубхона жамоаси томонидан муҳокама этилиши мақсадга мувофиқдир.

Матн асарнинг ўзидан, аннотация, сўзбоши айрим асарларга берилган хулосадан ва танқидий манбалардан фойдаланиб ёзилади. Тайёрланган обзор

истеъмолчиларга ўқиб берилмайди. Ўқиб бериш истеъмолчи билан кутубхоначи ўртасига тўсиқ қўяди. Кутубхоначи ўзини эркин тутган ҳолда адабиётларни шарҳлаши уни ахамиятини оширади.

Давра суҳбатлари. Кейинги йилларда кутубхоналарда давра суҳбатларига алоҳида эътибор билан қаралмоқда. Тадбирнинг бу тури бирон бир мавзунини истеъмолчиларни фикр- мулоҳазалари, қарашлари асосида ўрганишга қаратилган бўлади. Давра суҳбатлари асосан фикр доираси кенг, ўз мутахассислигини ҳар томонлама яхши биладиган, машҳур фан ва маданият ходимлари, шоир ва ёзувчилар ёки раҳбар ходимлар ва истеъмолчилар иштирокида ташкил этилади. Тадбирда бундай шахсларни иштирок этиши, танланган мавзу бўйича уларнинг фикр- мулоҳазалар истеъмолчиларда катта қизиқиш уйғотади. Тадбирларни кутубхона шароитида ўтказилиши, шу билан бирга суҳбат тарихида, норасмий тусда ташкил этилиши истеъмолчиларни бундай тадбирларда иштирок этишга ундайди. Давра суҳбатларини “Камолот”, “Нуроний жамғармаси”, “Махалла хайрия жамғармаси”, “Экосан” ва бошқа нодавлат ташкилотлар билан ҳамкорликда ташкил этилиши уни самарадорлигини янада оширади. Давра суҳбатлари учун мавзу даврнинг энг долзарб муаммоларидан келиб чиққан ҳолда танланади.

Масалан: “Хушёрлик энг яхши химоя”, “Ёшлар бизнинг келажагимиз”, “Огоҳ бўлинг одамлар”, “Авестода инсон мадҳи”, “Табиатнинг асранг”, “Сиз ўз ҳуқуқингизни биласизми”, “Қайнонам - онам менинг, келиним болам менинг” каби мавзуларда.

Адабиётларни тарғиботининг оммавий усуллари.

Адабиётлар ҳақида ахборот беришда оммавий тадбирларни кенг қамровли усуллари алоҳида аҳмиятга эга. Бу усуллар ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, кутубхоналарда кенг қўлланилади.

Уларнинг биринчи хусусияти кенг жамоатчиликка мўлжалланганлигидир. Иккинчидан бу тадбирлар оғзаки ва кўргазмали тарғибот усуллари уйғунлашган бўлади. Учинчи хусусияти шундаки, ахборот ахамиятига эга бўлган бу тадбирни фақат кутубхоначиларни ўзи тайёрламайди, балки кенг жамоатчилик иштирок этадилар. Бу тадбирда истеъмолчилар фаол иштирок этадилар. Тўртинчи хусусияти, тайёргарлик кўриш жараёни узок муддатни ва эътиборни талаб этиши.

Бир вақтнинг ўзида олиб борилаётган тадбирнинг ўзида адабиётлар тарғиботининг хилма-хил усуллари билан фойдаланиш имконият мавжуд бўлган оммавий тадбир шаклларида адабиётлар тарғиботини кенг қамровли усули деб таърифланади. Масалан: Китобхонлар конференцияси, китоблар муҳокамаси, адабий кечалар, оғзаки журналлар, китоб тақдимотлари бунда мисол бўла олади. Уларда китоб кўргазмалари, адабиётлар обзори, замонавий техника воситаларидан фойдаланиш уйғунлашган бўлади. Уларни баъзи бирларига тўхталиб ўтамиз:

Адабий кечалар. Адабиётлар ҳақида ахборот бериш шаклига таалуқли бўлиб ижтимоий ахамиятга молик бўлган мисоллар асосида истеъмолчиларни китобдаги маълумотлар, хулосалар, ёзувчини ҳаёти ва

фаолияти билан таништиришга қаратилган бўлади. Кечани мавзуси турли воситалар: муסיқа, бадий сўз, тасвирий санъат орқали ёритилади. Бу кечани самарадорлигини оширади.

Адабий кечаларни шакллари хилма-хилликни ташкил этади. Бу маърузали кеча, библиографик обзорлар билан олиб бориладиган, китоб кўргазмалари намойиш этиладиган, машХур шахслар билан учрашувлар (ёзувчилар, олимлар, жамоа рахбарлари ва бошКалар билан) адабий ва бадий ҳамда муסיқали кечалар ва бошқалар.

Адабий кечаларни тайёрлаш бошқа усуллардан бирмунча осонроқ бўлгани учун тез-тез ташкил этиб турилади.

Асосан адабий кечаларга 3-4 хафта тайёргарлик кўрилади. Кутубхонадаги жавобгар шахс кечани ўтказишга оид зарур тайёргарликни кўради, маанфатдор бўлган муассасалар билан келишиб олади, сўзга чиқувчиларни таклиф этади. Ёшонлар ёзилади. Кечага оид суҳбатлар ўтказилади. Истеъмолчиларга кеча мавзусига оид адабиётлар тавсия этилади. Кеча дастурида барча тадбирлар белгиланган бўлади.

Адабий кечада ахборот олиш ва хиссиётига берилиш йўли мавжуд. Фан техникага оид кечалар кўпроқ ахборот олишга, мавзу билан чуқурроқ танишишга мўлжалланган бўлади. Адабий-муסיқали кечаларда бадийлик ва ҳордиқ чиқариш асосий ўрин олади.

Ҳар бир кечани ўтказиш аниқ дастур асосида режали, сценарийга асосланган бўлади. Бунга бу сохани билимдорлари таклиф этилади.

Адабий кечаларга фақат кутубхона китобхоналаригина таклиф этилмасдан, балки кутубхонага аъзо бўлмаган аҳоли ҳам қатнашишлари ҳам мумкин. Бу ахборот- кутубхона хизматидан фойдаланувчиларни янги вакиллариини жалб этиш учун самарали воситадир.

Адабий кечалар кутубхоналар фаолиятида доимий ташкил этиладиган тадбирлар сирасига кириб бормоқда. Кейинги йилларда турли мавзуларда адабий кечалар ташкил этилмоқда. Масалан: “Ҳақиқат барибир енгади”, (О.Ёкубов), “Эл ардоғидаги шоира” (Г.Нурлаиева) билан учрашув кечаси, “Адабиёт кўнгил зари, ёзувчи уни заргари” Ў.Хошимов билан учрашув кечаси, “Гўзал гулшан маликаси” Нодирабегим таваллудига бағишланган ва бошқа мавзуларда адабий кечалар ўтказилмоқда. Алишер Навоий таваллудига оид “Ғазал мулкининг султони”, “Қадаминг қутлуғ бўлсин наврўзим”, “Аёл билан гўзалдир бу олам”, “Кекса санъаткорлар - санъатимиз сарчашмалари” ва бошқа мавзуларда адабий-муסיқали кечалар ўтказиш кутубхоналарда мунтазам амалага оширилмоқда.

Мунозара кечаси кутубхоналарда ўтказиладиган оммавий тадбирни бир шакли. Мунозарада асосан мунозара ўтказиладиган соҳа мутахассислари ва китобхонлар иштирок этадилар. Мунозара учун мавзулар турлича бўлиши мумкин, масалан “Атроф мухитни муҳофаза қилиш”, “Гиёҳвандликка қарши кураш”, “Жамоат тартибини сақлаш” ва бошқа. Унинг қатнашчилари ўзларининг қатъий фикрларига эга бўлиши ва мунозар мавзуси бўйича маълум бир ахборотларга эга бўлиши шарт. Кутубхоналар бу мунозара кечасини ўтказишдан олдин қизиқувчилар учун зарур ахборот манбаларини

китобхонларга тавсия этиш ишларини амалга оширишлари керак. Мунозара кечаси, кеча раҳбарлик қилувчи шахс томонидан амалаг оширилади. Кеча раҳбари шу соҳани яхши билувчи мутахассис томонидан бошқарилиши уни тартибли ва қизиқарили ўтишини, кўзланган мақсадга эришишни таъминлайди.

Савол-жавоб кечалари. – Кутубхоналарда савол-жавоб кечаларини ўтказиш турли муассасалар ҳамкорлигида ташкил этилади. Маслаҳатчи қилиб олимлар, юристлар, шифокорлар таклиф этилади. Савол-жавоб кечалари китобхонларни қизиқтирувчи, турли масалалар юзасидан ахборот олиш манбаи бўлиб хизмат қилади, масалан: “Уйларни хусусийлаштириш”, “Тадбиркорлик ва солиқ”, “Ўз ҳуқуқингизни биласизми?”, “Нафақа таъминоти”, “Инсон ва унинг имкониятлари” ва бошалар.

Савол жавоб кечаларини йўналиши адабиётлар тавсиясига қаратилган бўлишига турли йўллар билан эришиш мумкин: маслаҳатчиларга уларни жавоби кеча мавзусига оид аниқ адабиётларни тавсияси билан бўлиши илтимос қилинади.

Китобхонлар конференцияси. Адабиётларни муҳокама этишга мўлжалланган оммавий тадбирнинг усули бўлиб, бир йўла кенг истеъмолчилар гуруҳини жалб этишга имконият беради. Конференция айрим асарни, бирор мавзуни таҳлил этишга асос яратади. Бу ўз навбатида истеъмолчини мустақил фикрлашини шакллантиради. Нашриёт ва таҳририятларга, ёзувчи ва танқидчига бундан кейин қандай матбуот асарлари зарурлиги ҳақида маълумот беради.

Конференция иштирокчиси бўлган истеъмолчи асар ёки мавзуни эркин таҳлил қилиш имкониятига эга бўлади. Ўзининг асар ёки мавзу ҳақида шаклланган мулоҳазасини баён этиб, бошқа истеъмолчилар билан бахслашади. Истеъмолчи конференцияда иштирок этар экан, китоб устида мустақил ишлайди, ўзининг эстетик дидини юксалиш учун замин яратади. Янги-янги мавзуларни излайди, фикрлаш қобилияти камол топади.

Китобхонлар конференцияси бир қатор маданий маърифий ва таълим муассасалари билан ҳамкорликда ташкил этилади. Конференцияда асар муаллифи, газета-журнал ходимлари, нашриёт вакиллари иштироки иштирокчиларда катта қизиқиш уйғотади. Мустақиллигимиз тараққиётига, ватанимиз тарихига, манавий баркамоллика оид адабиётлардан конференциялар уюштириш кутубхоналарнинг ахборот- кутубхона хизмати кўрсатиш фаолиятдан мустаҳкам жой олмоқда.

Китобхонлар конференциялари асосан- маълум бир асарга оид, мавзуга ва бирон бир муаллифга бағишлаб ташкил этилади.

Айрим асарга оид конференция. Долзарб мавзулар ёритилган асарларни истеъмолчиларга етказиш мақсадида ташкил этилади. Бундай конференциялар кутубхоналарда тез-тез ўтказиб турилади. Айрим асарни танлаш, мунозарада муаллиф фикри билан яқиндан танишишга асарни бадий даражасини ўрганишга имкон беради.

Агар конференцияда хали кўпчиликка маълум бўлмаган муаллифни биринчи йирик асари муҳокамага қўйилса ёзувчининг ҳаёти ва фаолияти

билан таништириш, асарга тавсифнома беришда ўзига хос муҳим аҳамият касб этади. Муаллиф таникли бўлса тўғридан – тўғри муҳокамани бошлаш мумкин.

Конференцияни ўзи, кенг жамоатчиликни эътиборини қозонган муаллиф асарини танлаб олишни тақозо қилади.

Техника ва қишлоқ хўжалигига оид адабиётларни муҳокама қилишда, илғор тажрибалар ёритилган ва уни ишлаб чиқаришда қўллашга доир адабиётлар олинади. Истеъмолчилар янгиликни амалиёт учун қанчалик муҳимлигини ва уни ишлаб чиқаришдаги ўрни ҳақида бахслашадилар.

Конференция ўтказишга оид асар танлашда истеъмолчилар қизиқиши албатта инобатга олинади. Танланган асарларда ҳаётий муаммолар аниқ акс эттирилган бўлиши, мустақиллигимиз ютуқлари, эркинлик, инсонпарварлик, севги, вафо ва садоқат ғоялари мадх этилган бўлишлиги уни мувоффақиятли ўтишини таъминлайди.

Кутубхоналарда айрим асарларга оид конференциялар ташкил этилган ва этилмоқда. Масалан: А.Қодирийнинг “Ўтган кунлар”, А.Қаххорнинг “Сароб”, Ғ.Ғуломнинг “Шум бола”, Т.Маликнинг “Шайтанат”, О.Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси”, “Кўхна дунё”, Мирмухсиннинг “Илонлар ўчи”, Ойбекнинг “Навой”, Ў.Хошимовнинг “Дунёнинг ишлари”, “Қалбингга кулоқ сол” каби асарлар юзасидан ўтказилган китобхонлар конференциялари кенг жамоатчиликни эътиборини қозонган.

Мавзули конференциялар. Ўзининг услубиёти жихатидан мавзули конференция бир мунча мураккаб жараён. Конференциянинг бир тури муҳим мавзунини танлашдан бошланади. Уни тайёрлаш ва ўтказиш шу соҳага оид кўплаб адабиётлар билан танишиб чиқишни тақозо қилади.

Бир қатор адабиётларни олиш дастлабки қарашларга катта имкониятлар очиб берадигандек кўринади. Аслида олинган адабиётларни барчаси ҳақида бахслашиш имконияти бўлмасдан бир қисми ҳақида бахслашишга эришилади.

Мавзули конференциядан хаддан ташқари катта мавзуларини олмасдан айрим соҳани ёритиб берадиган мавзунини танлаш мақсадга мувофиқ. Мавзу қанчалик кенг бўлса уни ёритиш шунча мураккаб бўлади.

Мавзули конференцияни хилма-хил мавзуларда ташкил этиш имкониятлари мавжуд. Масалан, кутубхоналарда “Муқаддасан -Аёл”, “Мозийдан таралган зиё”, “Орзулар ушалган кун”, “Сув- тириклик манбаи”, “Маданиятимиз ва маънавий меросимизни асрайлик”, “Ўзбек тилим, жону дилим”, “Жаннат оналар оёғи остидадир” каби мавзуларда конференциялар ўтказилган.

Муаллиф ижодига бағишланган конференциялар. Муаллиф ижодига доир конференция ҳам ўз хусусиятларига эга. Белгиланган муаллифнинг фаолиятини, маҳоратини унинг ижодидаги ўзига хос фазилатларни белгилашда алоҳида аҳамият касб этади. Масалан: “Исёнкор шоир”(Машрабга), “Асрлар оша номинг барҳаёт” (Чўлпонга), “Шоир изларини излаб” (У.Носирга), “Абдулла Қаххор мохир хикоянавис”,

“Ажойиб шоир ва давлат арбоби”, (Бобур), “Нодира ишқ назмининг қуёши ” ва бошқа мавзуларда ташкил этилган конференциялар мисол бўла олади.

Китобхонлар конференциясини тайёрлаш ва ўтказиш услуги.

Китобхонлар конференциясининг бошланғич босқичи – мавзу танлашдан бошланади. Айни шу даврдан бошлаб кутубхона турли ташкилотлар билан боғланиб шу тармоқ мутахассислари билан конференцияга тайёргарлик ишларини амалга оширадilar. Конференция режаси ишлаб чиқилади, асосий тадбирлар ва уларга ажратилган вақт ва конференцияни ўтказиш вақти ва жойи белгиланади. Муҳокама қилиш учун танланган зарур адабиётлар билан китобхонлар таъминланади.

Кутубхоначи конференцияда сўзга чиқувчилар билан иш олиб боради, уларни фаол иштирокчи бўлишини таъминлашга ҳаракат қилади. Конференциянинг муваффақияти асарни таҳлилига боғлиқ. Шунинг учун, истеъмолчилар билан яқиндан суҳбатлашади, асар ҳақидаги уларни мулоҳазасини ўрганади. Уларни ўқиш даражасига қараб танқидий адабиётларни тавсия қилади. Тайёргарлиги етук бўлмаганларига асар ҳақида тақризларни тавсия этади. Танқидий материаллар билан танишиб бориш асарни дастлаб ўқиганда шаклланган фикрларини ўзгариб боришига сабабчи бўлади.

Барча вазифалар ниҳоясига етказилгач таклифномалар тарқатилади, матбуот орқали ахборот берилади.

Конференция махсус тайёрланган биноларда асосан ўқув залларида ўтказилади. Конференция қисқача кириш сўзи билан очилади. Бунда асар ҳақида, муҳокаманинг мақсади, асарнинг муҳокамага қўйилиш сабаби, муаллиф ижодига қисқача тавсифнома, муҳокамада эътибор берилиши зарур бўлган масалалар гапирилади. Кейин асар муҳокамасига навбат берилади.

Конференцияни олиб борувчи муҳокамани яқунлайди. Унда асарга берилган мулоҳазалар умумлаштирилиб ҳаққоний баҳоланади, қўшимчалар киритилади. Конференция якунида фаол иштирокчилар алоҳида таъкидланиб барча иштирокчиларга самимий миннатдорчилик билдирилади.

Конференцияни муваффақиятли ўтиши, қатнашувчиларни фаоллиги ва бу тадбирни таъсирчан бўлиши бошқарувчининг маҳоратига боғлиқ. Унинг маҳорати туфайли сўзга чиқувчилар ва эшитувчилар ўртасида самимий муносабат ўрнатилади. Бошқарувчи ниҳоятда топқир, катта заковат эгаси, конференция мавзуси билан яқиндан танишиш бўлиши керак.

Конференциянинг муҳим элементларидан яна бири уни баённомасини ёзиш. Баённома муаллифга унинг асари ҳақида оммани фикрини билиш имкониятларини яратади.

Конференцияни муваффақиятини унда аҳолини фаол иштирокидан ва берилган адабиётларни миқдорини ортиб боришидан биламиз.

Оғзаки журналлар. Ҳар бир кутубхона мамлакатнинг халқаро ва ички ҳаётидаги янгиликларни, фан-техника ютуқларини, адабиёт, санъат ва бошқа маълумотлар ҳақида ахборот беришни ўзига хос йўллари қўллайди.

Бу мақсадни амалга оширишда кутубхоналар оғзаки журналлардан фойдаланадилар. Бу тадбир даставвал клубларда жорий этилган кейинчалик кутубхоналар фаолиятида ҳам қўлланилмоқда. Оммавий тадбирни бу шакли истеъмолчилар томонидан ижобий кутиб олинди.

Оғзаки журнал муҳим воқеалардан хабардор этишга кўмаклашувчи ахборотдир. Мавзули журналлар муҳим саналарга, оммавий маросимларга оид бўлади.

Оғзаки журнални ўзига хос хусусияти оғзаки усулни кўргазмалилик билан уйғунлашувида. Оғзаки журнал бир неча саҳифадан ташкил топади. Ҳар бир саҳифани ўзи мавзуси бўлади. Мавзунини ёритишга ижодий ёндашиш, тасвирийлик, жонли, тушунарли тарзда, қизиқарли баён этиш мақсадга эришиш йўлидир.

Оғзаки журнал саҳифалари ўзаро бир-бири билан яқиндан боғланган бўлади. Сўзга чиқувчи журнал дастуридаги ўз ўрнини яхши билмоғи керак. Сўзга чиқувчи мавзудан ташқарига чиқмасдан белгиланган муддатда фикрини баён этиши зарур. Сўзловчи ўзи айтадиган маълумотларини яхши билган ҳолда энг зарурини қисқа вақтда ёритиб бериши талаб этилади.

Оғзаки журнални ўтказишда бошқарувчини ҳам ўзига хос ўрни мавжуд. Уни вазифаси у ёки бу саҳифани эълон қилиш эмас, аксинча тингловчилар учин қўшимча маълумотлар бериб, тингловчиларни жонлаштириш. Маълумотларни ўзгартириб боришини ҳисобга олиб янги саҳифага жамоатчиликни жалб қилади.

Оғзаки журнални ўтказилиши ҳақида истеъмолчиларни хабардор қилиш ҳам тайёргарликни муҳим вазифаларидан бири. Таклифномалар тайёрланади, эълонлар ёзилади.

Кутубхоналар фаолиятида турли мавзуларда оғзаки журналлар ташкил этилган. Масалан: ”Навруз фасллар файзи”, “Афсоналарга чўлғонган дoston”, ”Тиллар гулдек сўлмайди”, “Табиат дунёси”, ”Осмон жумбоғини очган аллома” , “Тарих тилга кирганда”, “Бобур шоҳ ва шоир”, “Жониворларни асранг ” ва бошқалар. Ушбу оғзаки журналлар китобхонларга ахборот беришда ўзига хос аҳамиятга эгадир.

Китоб тақдимоти. Истеъмолчинини асар мазмуни билан ҳар томонлама таништиришга мўлжалланган. Китоб тақдимотидан муаллифи ва нашриётлар манфаатдор. Улар муҳокамани ташкилотлари сифатида иштирок этадилар. Китоб тақдимотда кутубхона мутахассислари масала моҳиятини яхши биладиган тушунадиган истеъмолчилар иштирок этишини ташкил этишга қаратиши лозим. Китоб тақдимоти кўпинча адабиётлар савдоси билан биргаликда ўтказилади.

Кутубхона викторинаси. Оммавий тарғиботнинг бу шаклини ўзига хос ўйин тури бўлиб, саволлар асосида истеъмолчиларни турли фан соҳаларига оид билимлари аниқланади. Бошқарувчи саволлар беради, иштирокчилар шу заҳоти жавоб берадилар. Тез ва тўғри жавоблар ғалаба ҳисобланади ёки тақдирланади.

Викториналар турли соҳага оид масалаларга, машҳур кишилар, ёзувчилар ҳаёти, ижоди ҳақида ёки бирон бир мавзуга оид, маълум бир асарлар юзасидан ўтказилиши мумкин.

Викторинада саволлар шундай баён қилиниши керакки, улар қисқа ва мазмунли бўлсин. Иштирокчиларни қизиқтириши билан бирга уларда яхши тассурут қолдириши керак.

Викториналар асосан турли оммавий тадбирлар дастурига киритилади. Кеча дастурининг бир қисми сифатида сахнада ўтказилади. Бу ўз навбатида истеъмолчини белгиланган муаллиф ёки асар билан қанчалик танишлигини аниқлаш имкониятини яратади, маълумотларни иштирокчиларга тарғиб қилади.

Қизиқиш клублари. Кутубхоналарда истеъмолчиларни ижтимоий-фойдали қизиқишини ривожлантириш, китоб ва бошқа ҳужжатлар билан ишлашни шакллантириш ва кутубхона фондидан фойдаланишни фаоллаштириш мақсадида ташкил этилади.

Қизиқувчилар клуби одамларни ўз ҳоҳишларига кўра кўнгилли бирлашишлари асосида ташкил топади. Бундай клублар кутубхоналар ёки истеъмолчиларни ўзлари томонидан ташкил этилади. Уларга ёшлар, уй бекалари, нафақахўрлар аъзо бўладилар.

Клубнинг энг фаол аъзолари хайъат аъзолари бўлиб кутубхона ходимлари билан клубни иш режасини, йиғилишлар дастурини ишлаб чиқадилар. Биринчи йиғилишда клубни номи, эмблемаси, низоми ва бир йилга мўлжалланган дастури қабул қилинади.

Низомда клуб фаолиятининг тартиби ва унинг аъзоларини ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгиланади. Маслан, Адабиёт ва санъат клубига, адабиёт ва санъатни севувчи, ахлоқий баркамолликка интилувчилар унга аъзо бўлиши ҳуқуқига эга. Клуб йиғилиши ҳар ойда бир марта ўтказилади. Қизиқишга оид клублар турли мавзуларда бўлиши мумкин. Масалан: “Табиат шайдолари”, “Ёш китобсеварлар”, “Сухбатдош”, “Спорт-клуб”, “Уй бекаси” ва бошқа мавзуларда..

Клуб йиғилишини тайёрлаш ва ўтказиш учун истеъмолчиларни ўзларини жалб этиш муҳим аҳамиятга эга. Йиғилиш дастурига суҳбатлар, маърузалар, машҳур шахслар билан учрашувлар, экскурсиялар киритиш мумкин. Кутубхоначилар ва клуб аъзолари клуб йиғилишини қизиқарли бўлиши учун доимо янгиликларни жорий этиб боришлари зарур. Қизиқиш клубининг бутун фаолияти шахсни эркин ривожланишига, ижодий қобилятини шаклланишига қаратилган бўлади.

6-боб. Ахборот-кутубхона хизматида этика, мухит ва самарадорлик.

6.1. Ахборот-кутубхона хизматида этика ва мулоқат.

6.2. Ахборот-кутубхона хизмати мухити.

6.3. Ахборот-кутубхона хизмати самарадорлиги

6.1. Ахборот-кутубхона хизматида этика ва мулоқат.

Мамлакатимиз иқтисодиёти, ижтимоий ва маданий соҳасида юз бераётган муҳим ўзгаришлар, умуминсоний қадриятлар, эзгу-орзу ниятлар - ахлоқий принципларга алоҳида эътибор билан қарашни таққозо этмоқда. Жамият ривожланишининг глобал масалалари - инсонни қадрлаш, унинг ҳақ – ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, ўзаро алоқаларнинг маънавий юксаклигига эришишдир. Жамият то маданият ва маърифатнинг юксак даражали аҳамиятга эга эканлигини, хатти ҳаракатнинг ахлоқий меъёрларини зарурлигини тан олмас экан, у ривожланган ва демократик бўла олмайди.

Этика (грекча-ethika, ethas- одат, таомил сўзидан олинган) ахлоқни, маънавиятни ўрганадиган фан бўлиб, “Этика ” сўзини фанга Аристотел киритган. Немис олими Иммануил Кант (1724-1804) маънавият назариясининг пойдеворини яратган. Кантнинг уч фалсафаси ҳозиргача маънавий талабларни ишлаб чиқишда мутахассисларга асос (негиз) бўлмоқда, булар:

- 1.Меҳр-мурувват (ўзини юмшоқ, ахлоқли, хушмуомала тутишга интилиш);
- 2.Қонун-қоидаларга риоя қилиш;
- 3.Қилаётган иши амалда ҳеч қандай зарарли таъсир кўрсатмаслигига интилиб фаолият юритиш.

Бу фалсафани кутубхоначи ўзининг касб маҳоратини оширишда, одамларга билим тарқатишда ўз вазифаси деб қараши мумкин.

Кутубхоначилик ишида китобхонларга маънавий хизмат кўрсатиш мутахассисларнинг доимо диққат марказида бўлган.

Замонавий кутубхонашунос олимлар ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишнинг маънавий муаммоларини ечиш кутубхоначиларнинг касбий характеристикасини тузишни таққозо этади деб ҳисоблайдилар. Кутубхоначилик ишининг ишлаб чиқариш омили билан бирга шахс омили ҳам ўрганиб чиқилмоқда. Бунда, кутубхоначи ва китобхоннинг ўзига хос хусусиятларини, уларнинг билим ва махсус тайёргарлиги даражасини, тажрибаси, қизиқишини, кутубхона соҳасини идрок этиши масалалари урганилмоқда. Айниқса кутубхона ходимларининг касб маҳоратини оширишни ўрганишга катта аҳамият берилмоқда.

Профессор К.И.Абрамов кутубхоначи ходимларни тайёрловчи олий ўқув юртлари китобхонларга хизмат кўрсатувчи ходимлар етиштириб беришни асосий мақсад қилиб олишлари кераклигини таъкидлаб ўтади. Китобхонга маънавий хизмат кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлган кутубхоначи юқори касб маҳоратига эга бўлиши керак деб ҳисоблайди.

Профессор А.Я.Чернякнинг фикрига кўра билимдон кутубхоначи- бу комплекс тушунчадир. У махсус тайёргарликни, ўз фаолиятига тўғри муносабатда бўлишни ўз ичига олади. Касб маҳорати етишмаслигининг белгиси аввало “китобхондан чўчиш” дир, бу белги кутубхоначи иш фаолиятининг биринчи йилларида юз бериши мумкин.

Профессор А.С. Чачко кутубхоначи учун: эътиборга олиш, келиб тушаётган ахборотни қабул қилиш ва қайта ишлашга мослашиш даражаси, эътиборни диққат билан узоқ вақт сақлай олиш қобилияти муҳим эканлигини таъкидлаб ўтади.

Кўпчилик мутахассисларнинг фикрига кўра кутубхоначи учун қуйидаги касбий сифатлар бўлиши зарур: ахборотнинг кенг хажмидан ўзига керакли бўлган маълумотни ажратиб ола билиш; ўз иродасини мустақил равишда ошириб бориши; муомаланинг тўғри йўлини топа билиши; суҳбатдош билан алоқани йўлга қўйиш қобилияти ва х.к. Шу билан бирга, касбига хос хусусиятларга эга булиши: вазминлик, кўнгилчанлик, илтифотлилик, ўз фикрни аниқ етказиб беришни билиши, китобхонни қизиқтирган мавзуда суҳбат олиб бора олиши, ўз нуқтаи назарини асослаб бера олиши керак.

Чет эл кутубхонашунослигида оддий ва шу билан бирга сермазмун бўлган фикр мавжуд. Кутубхоначилик касби аввало инсонларга муҳаббат билан қарашни таққозо этади. Кутубхоначи инсонга мўътабар деб қараш, инсонийлик ҳамда кадрини хурматлаши керак. Ҳар бир китобхон кутубхонанинг севимли меҳмони бўлиши керак. Кутубхоначи китобхонни талабини очик юз билан бажариши, унга хизмат қилаётганидан қувониши керак. Аммо китобхонларга ҳар томонлама ёрдам бера олиши учун, кутубхоначи адабиётларни, тарихни, психологияни, педагогикани, чет тилини ҳам яхши билиши зарур.

Америка кутубхонашунослари кутубхона иши билан машғул одамлар хулқ- атори кутубхона ишига таъсир этишини аниқлаганлар. Кутубхоначи кўпгина мутаасиб хулқ-атвордан холи эмас. Масалан, шошилишчи ўзгаришларни қабул қила олмаслик, шахс кадр-қимматига хурмат ва тартибни севиши, ишни пухта қилиши, нуфузли инсонларга хурматда бўлиши каби.

Кутубхоначи касби иш жараёнида тўқнаш келадиган кўпгина маънавий муаммоларни ҳал қилишга ёрдам беради. Мутахассисларни ташвишга солаётган нарса китобхонни кутубхонадан узоқлашиб кетишидир. Бу нарса кутубхоначи- китобхон муносабатини яна бир бор яхшилаб ўрганиб чиқишни, анъанавий усулларни қайта кўриб чиқиб, замон талабига жавоб берадиган янги усулларни қидириш кераклигини таққозо этади.

Замонавий ахборот-кутубхона хизмати фаолиятидаги асосий йўналиш ахборот хизмати кўрсатишидир. Хизмат кўрсатишнинг бу усули борган сайин кенгайиб бормоқда. Бугунги кунда кутубхоначидан юксак маҳоратни талаб этувчи усул бу - маълумот узатиш ишидир. Маълумот бу шунчаки маслаҳат, ахборот қидирувида ёрдам ва қидирув, ИРИ, ДОР тизимида ишлашни ўз ичига олувчи мураккаброқ хизмат кўрсатишидир. Бироқ кўпинча ахборот хизмати кўрсатишни фаолиятни маънавий нейтрал соҳаси ва кутубхоначининг касб маҳоратига таянади деб тушунилади.

Биз яшаётган ахборот асрида кутубхоналарни компьютерлаштириш ғоясини илгари суради. Компьютернинг чексиз эслаб қолиш хажми, манипуляцияси, ахборотни қайта тиклаши муваффақият билан инсон ўрнини боса олади ва хаттоки ундан ўзиши ҳам мумкин. Компьютер техникасидан

орқада қолиш жамият ривожланишининг барча сохаларида, шунингдек кутубхона ишида ҳам орқада қолишни юзага келтиради. Аммо ҳеч қандай мукамал машина кутубхонадаги илиқ муносабатнинг ўрнини боса олмайди, кутубхона муҳитини яратиб бера олмайди.

Машхур кутубхонашунос олим Н.А.Рубакин ҳар бир китоб, адабиёт ўз шахсий таъсирига эга эканлигига диққатни қаратган эди. Китоб билан психологик, педагогик оламнинг эстетик жихатларининг нозик томонларини ҳеч қандай замонавий машина бажара олмайди. Комфорт компьютер хизматини кўрсатиш шароитида хизмат қилаётган чет эл кутубхоналари мутахассислари китобхон талабини бажаришда сўралаётган ахборотнинг қандайлиги ва мақсади муҳим эмас деб ҳисоблар эдилар. Унинг ягона вазифаси бўлиб талабни қониқарли бажариш саналар эди.

Кутубхонашунослар фикрига кўра кутубхоначининг уларнинг ўз бурчини бажаришга ҳеч қандай маслак тўсиқ бўла олмайди. Ҳеч қандай сиёсат, ҳеч қандай эътиқод, ҳеч қандай насихат. Ўзига хос услубий ёндошишнинг ифодаси шундайдир. Қарама-қарши нуқтаи назар тарафдорлари бу фикр маънавий зидликни ўз ичига олади деган асосли изох берадилар. Тақдим этилаётган ахборот билан унинг амалда қўлланилиши ўртасида узилмас алоқа мавжуд. Кутубхоначи ижтимоий вазифасига, жамият олдидagi мажбуриятларига таянган ҳолда талаб қилинаётган ахборотни китобхонга бериш керак ёки йўқлигини ҳал қилишнинг маънавий ҳуқуқига эгадир. Кутубхоначи айниқса болани уни ёшига тўғри келмайдиган адабиётдан, фашизм, зўравонлик, шавқатсизликни тарғиб этувчи адабиётлардан ҳимоя қилиш ҳуқуқига эгадир. Агар кутубхоначи ўзи тақдим этаётган ахборотни ноўрин мақсадларда фойдаланилишини билса, у дарҳол қарама-қарши чоралар кўриши зарур. Масалан, китобхон солиқ қонун - қоидаларини қандай четлаб ўтиш тўғрисида кутубхоначидан адабиёт танлаб беришни сўради. Кутубхоначи хушмуомалалик билан кутубхоналарда бундай адабиёт бўлмаслигини тушунтириши керак. Хаттоки вақтли матбуотда ҳам бундай мавзулар берилмаслигини таъкидлаши керак. Бундай адабиётлар ҳам кутубхоналарга келиб тушиши мумкин, лекин кутубхоначи бундай адабиётни беришдан бош тортиб китобхонга вақтли матбуотда чиқаётган солиқ тўғрисидаги қонун-қоидалар, мақолалар, маслаҳатларни тавсия этади ва бу билан китобхонни жамиятга қарши фаолиятдан, керак бўлса жинойт қилишдан қайтариб қолади. Кўраётганимиздек кутубхоначининг маънавий фикрлаши кўп ҳолларда унинг ҳаракатини ва ахборотни тақдим этишда қайси йўлни танлашини белгилаб беради.

Ахборот- кутубхона хизмати кўрсатиш китобхоннинг келиб чиқиши, иш жой, мансаби, жинси, ёши, ташқи кўринишига боғлиқ эмас. Агар кутубхоначи доимий китобхонга кўпроқ эътибор берса, ёки катталарга нисбатан болаларга камроқ эътибор берса кутубхоначининг одоб қоидаси бузилади. Ҳар бир кутубхона ўзида қандайдир одатдан ташқари ёки махсус хизмат кўрсатиш усулини қўллаши мумкин - олимлар учун, ишбилармонлар учун, давлат арбоблари учун. Аммо барча китобхонларга сўзсиз тенг

равишда, тезлик билан, ҳар бирини ҳурматини жойига қўйиб хизмат кўрсатиш керак..

Маънавий муаммолар имтиёзли китобхонларга хизмат кўрсатишда юзага келмоқда. Оммавий кутубхонада бу унчалик сезиларли эмас, лекин махсус, илмий, академик кутубхоналарда муассаса раҳбарининг сўрови оддий муҳандис сўровига нисбатан биринчи ўринда туради. Кутубхоначи учун университет кутубхонасида профессор сўрови аспирант ёки талаба сўровидан муҳимроқ ҳисобланади. Ёки илмий-техника кутубхонасида кутубхона ходимлари кун давомида бош муҳандис сўрови билан машғул бўладилар, китобхонлар эса кутубхоначи эътиборидан четда қоладилар. Бундай ҳолларнинг барчасида кутубхона ишининг одоб доираси бузилади.

Кутубхоналарда махсус хизмат кўрастишни ва алоҳида эътиборни талаб этувчи китобхонлар туркуми борки, уларга ҳақиқатдан ҳам алоҳида эътибор керак: улар ногиронлар, кўзи ожизлар, кекса ва ёлғиз одамлар ва бошқалар. Улар учун хизмат кўрсатишнинг махсус тизими мавжуд: кўзи ожизлар кутубхонаси, ностационар хизмат кўрсатишнинг турли усуллари. Лекин китобхонларнинг бундай туркуми оддий кутубхоналардан ҳам фойдаланадилар. Кўпинча улар учун оддий иш ҳам қийинчилик туғдиради. Каталогдан ниманидар қидириш, китоб танлаб уни кўриб чиқиш ва ҳаттоки уни иш столига олиб келиш ҳам мушкул. Китобхонларнинг бундай туркумига кутубхоначи юқори эътибор кўрсатиб, уларнинг талабини назокат билан бажариши керак.

Ахборот- кутубхона хизмат кўрсатишнинг самарали бўлиши кутубхона маъмуриятини ахлоқ- одоб нормаларига риоя қилишига боғлиқдир. Касб маҳоратини чуқур эгаллаш- раҳбарлик маданияти, қўл остидаги ходимлар билан тўғри муомала қила билиш, уларга ҳурмат билан қараш, бир-бирини тушуниш- бу санъатдир. Бугунги кунда одамлар билан уларнинг нуфузига бўйсиниб ишлаш усули, субъектив баҳолаш ва ғайри ихтиёрий муомала қилиш номақбулдир. Бундай муносабат бўлган жамоаларда шу жумладан кутубхоналарда жиддий вазият юзага келади. Ахлоққа зид бўлган, раҳбарият нуфузига бўйсиниб иш юритиладиган кутубхоналарда кўпинча яхши ходимлар ишдан кетиб қоладилар.

Маъмурият билан оддий ходимлар тенг равишда масалаларни ҳал қилар экан, ушбу кутубхонанинг иши муваффақият билан олиб борилади. Агар бундай вазият бўлмаса жамоадада кўплаб қийинчиликлар, айниқса психологик қийинчиликлар юзага келиши мумкин. Кўпинча кутубхоначилар, айниқса ёш кутубхоначилар янги ишга янги ғоялар ва янги режалар билан келадилар. Улар ўз кутубхонасининг ишини яхшиламоқчи, китобхонларни қизиқтирмоқчи, ўзининг касб ва ижод маҳоратини очмоқчи бўладилар. Лекин бу ишларни бажара олмасликларининг сабабларидан бири кутубхона ходимларининг тарқоқлигидир.

Уларнинг ижодий фаолияти қатъий қоидаларга бўйсиниб, ишнинг ҳар бир бўлими маълум бир кутубхоначига бириктирилган бўлади. Оддий кутубхоначи учун бундай шароитда маслаҳат бериш номаъқул саналади. Кўп ҳолларда кутубхоначи устидан оддий қўрқув ҳукмронлик қилади. Уни

тушунмасликлари, ходимлар билан муносабатни бузиб қуйиш “ўта ақлли” бўлиб кўриниб қолиш каби. Кўпгина кутубхоначилар “ менинг хулқимга рахбарият қандай қарар экан?” деб ўйланиб қоладилар ва ҳар доим ҳам бу саволга ижобий жавоб олиш мумкин эмас. Лекин кўпгина кутубхоналар ишида касб махорати тўғрисида мунозаралар ўтказилади, рахбарият семинарлар, касб ўйинлари ташкил этади ва бунда барча ходимлар катнашиб, масалаларни биргаликда ҳал этадилар.

Кутубхонада кутубхоначи ва китобхонларнинг ўзаро муносабатлари кутубхоначилик иши назарияси ва амалиёти диққат марказида турган муаммолардан биридир. Мулоқот кутубхона хизмати кўрсатишнинг ижтимоий кўринишига қизиқишнинг ортиши жамиятда ижтимоий маънавий муҳитнинг ўзгариши ва шахснинг алоҳида қобилиятининг ўсиши билан боғлиқ.

Ўзаро мулоқот инсон турмуши тарзининг асосий шаклидир. Бусиз инсонларнинг ўзаро алоқаси бўлмаганидек, биргаликдаги меҳнат ҳам бўлмайди. Мулоқот жараёнида инсон ўзининг олам ҳақидаги тасаввурини шакллантиради, бир-бирини тушунади, бошқа инсонлар билан фикр-туйғулар алшмашади. Мулоқот ўз-ўзига, ўз виждонига, хотираларига мурожаат этишни инкор этмайди. Мулоқот жараёнида инсон ўзини чуқурроқ тушунади, ўзгалар қадр қимматини ҳар томонлама хис қилади.

Кўпгина кутубхонашунослар кутубхонада муносабатлар муаммоларини изчиллик билан ўрганаётдилар. Уни ишлаб чиқишга Россиялик кутубхонашунос олимлар Н.В.Клименко, С.А.Езова, М.Я.Дворкина, Е.В.Смолина ва бошқалар катта хисса қўшмоқдалар. Уларнинг тадқиқотлари психологлар, педагоглар ва фалсафашуносларнинг мулоқот тўғрисидаги фундаментал илмий ишлари асосида, кутубхона мулоқоти масалаларига бағишланган.

Кутубхона мулоқоти мураккаб тушунчадир. Тадқиқотчилар кутубхона мулоқотининг уч турини кўрсатиб берганлар:

- кутубхоначилар ўртасида;
- кутубхоначи ва китобхон (фойдаланувчи) ўртасида;
- китобхонларнинг ўзлари ўртасида.

Кутубхона мулоқотининг асосий муаммоси кутубхоначи ва китобхон (фойдаланувчи) ўртасидадир. Асосий методологик масалалардан бири кутубхона мулоқот жараёнида катнашувчиларнинг ўзаро муносабати масаласидир. Уларнинг ўзаро алоқасининг асл моҳиятини тушуниш муҳим амалий аҳамиятга эгадир. Чунки умуман ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш жараёнининг асл моҳиятини тушуниш юқоридаги аҳамиятга боғлиқдир.

Кутубхоначи ва китобхоннинг ўзаро алоқасига узоқ вақт худди “субъект-объект”дек қаралган, китобхон “объект” кутубхоначи эса “субъект” вазифасини бажарган, яъни кутубхоначининг диққати қаратилган нарса деб ҳисобланган. Охириги йиллар тадқиқоти бу ўзаро алоқаларнинг бир мунча мураккаброқ табиатини кўрсатди. Аниқки, китобхон фақат кутубхоначи назаридагина “объектдир”. Ҳақиқатдан ҳам китобхон кутубхоначи назарида

кутубхонанинг барча фаолияти қаратилган объектдир. Ўз вақтида китобхон ҳам кутубхоначининг “объект” сифатида кўриши мумкин, яъни китобхон ўз талаби билан кутубхоначи фаолиятига таъсирини ўтказди. Бошқа томондан эса кутубхонада кўпинча шундай вазият юзага келади, кутубхоначи ва китобхон биргаликда иш кўради. Айниқса бу яқка талабни бажаришда яъни кутубхоначи ва китобхон биргаликда ахборот қидирув олиб борганларида юзага келади. Моҳиятан олганда кутубхоначи ва китобхон биргаликдаги фаолият иштирокчилари деб қаралишини биринчилардан бўлиб Е.В. Смолина аниқлаган. У “субъект-объект” жараёнини қайта кўриб чиқишни таклиф этиб, китобхон ва кутубхоначи битта умумий фаолият (ахборот қидирув) билан боғлиқ ва тенг поғонада туришларини аниқлади. Бироқ, китобхонларга кўп қиррали хизмат кўрсатишнинг реал жараёнини таҳлил қила туриб кутубхоначи ва китобхон учун ўзаро алоқанинг ҳар иккала шакли – “субъект-объект”, “субъект-субъект” шакли характерли эканлигини кўриш мумкин. Шунинг назарда тутиб ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишнинг турли соҳаларида китобхонга хизмат кўрсатишнинг турли конкрет масалалари жараёнида кутубхоначи билан китобхон ўртасида муносабатнинг икки шакли характерли бўлган.

“Субъект-объект” муносабат ва умуман мулоқот пайдо бўлишини кузатиш қизиқарлидир. Алоқа муносабатлари кутубхоначи китобхонни шахс деб эмас, фақат талаб қилувчи деб қараса ва кутубхоначи ва китобхон ўртасида бевосита алоқа бўлмаганда юзага келади. Алоқа муносабатлари биргаликда фаолият юритилгандагина пайдо бўлади. Мулоқотнинг кўп қиррали мураккаб жараёнида ўзаро бир-бирига боғлиқ икки тушунча- психологик ва маънавий тушунчаларни ажратиш мумкин. Кутубхона мулоқотида ҳар икки тушунча ҳам одатдаги ҳолдир. Бугунги кунда кутубхона мулоқотининг психологик тушунчаси кўпроқ такомиллашган.

Тадқиқотчилар асосий муаммо деб қуйидагиларни ҳисоблайдилар:

- кутубхона мулоқотининг хусусияти масаласи;
- кутубхона мулоқотида ҳиссиётларнинг аҳамиятини англамоқ;
- кутубхона мулоқоти жараёнида кутубхоначининг психологик-педагогик ахлоқи, ўзаро алоқа пайтида низолар ва тўсиқларни енгиб ўтиш;
- кутубхоначи ва китобхон ўртасида шахсий сифатлари роли, бир-бирини тушуниш.

Кўпчилик тадқиқотчилар кутубхона мулоқотини роль деб қарайдилар, кутубхоначи ўз касбий вазифасини бажаради, китобхон ўзининг шахсий ахборот талабини ва китобхонлик талабини қондиради. Роль муносабатлар ўзига хос хусусиятга эга. Улар худди мактабда ўқувчи ва ўқитувчи роли каби нуфузга бўйсиниш ёки мансабга бўйсиниш асосида қурилмайди. Уларнинг асосида тенглик ётади. Кутубхона мулоқотининг ўзига хос томони деб эгилувчанликни айтиш мумкин. У китобхоннинг турли талаблари ва қизиқишларини табақалаштириб ажрата билган ҳолда сеза билиш, китобхоннинг кўп қиррали хусусиятини ҳисобга олишида кўринади.

Кутубхона шароитида кутубхоначининг китобхон билан мулоқоти турли даражада юзага келади:

- кутубхоначини битта китобхон билан мулоқоти,
- кутубхоначининг маълум бир китобхонлар гурухи (оилавий, мактабнинг бир синфи, корхонанинг бир бригадаси) каби билан мулоқоти;
- маълум бир тадбирнинг китобхон аудиторияси билан.

Кутубхоначининг алохида китобхон билан мулоқоти бевосита алоқа пайтида бўлади ва кутубхонага аъзо қилиш, талабни қабул қилиш ва топшириш, хужжатлар, маълумотлар бериш, қабул қилиш, маслаҳат бериш ва бошқа хизмат кўрсатиш жараёнларида намоён бўлади. Гурух билан ёки аудиторияда мулоқот бир мунча ўзгачадир. Кутубхоначи аудиторияга мурожаат қилади; ўз вақтида алохида шахслардан иборат лекин ягона организмни ташкил этувчи аудитория кутубхоначига ўз таъсирини ўтказди, уни ўз хатти-ҳаракатларини назорат қилиб туришга мажбурлайди. Кутубхоначи ва китобхон гурухининг ўзаро алоқасининг мураккаблиги шундаки, аудитория ичида гурухлар шахслараро мураккаб муносабатда бўладилар. Кутубхоначининг китобхонлар гуруҳи ёки аудитория билан мулоқотида ижтимоий-психологик, механизмларни чунончи, уқтириш, тақлид қилиш, психологик таъсир ўтказиш кабиларни қўллаш зарур. Шундай қилиб шубҳасиз, кутубхоначининг алохида китобхон билан, гурух билан ёки аудитория билан ўзаро мулоқоти бир-биридан жиддий фарқ қилади.

Мулоқотнинг хусусияти унинг давомийлигидадир. У эпизодик ва стабил равишда фарқланиши мумкин. Стабил мулоқот кўпроқ яқка китобхон билан бўлади, лекин маълум бир китобхонлар гуруҳи ёки аудиторияга мўлжалланган кутубхона хизмати кўрсатишда ҳам учрайди. Шерикларнинг муаммоларига чуқур кириб бориш билан мулоқот қулай ва узлукли бўлиб таърифланиши мумкин.

Қулай мулоқот кутубхоначи фикрига мақсади китобхон талабини қондиришга қаратилган касбий фаолияти бўлган асосий мулоқотдир. Узлукли мулоқот расмий мулоқотдир, энг оддий алоқада юзага келувчи, асосли мақсадга эга бўлмаган мулоқот (кутубхонада “қабул қилиш-бериш”). Ҳеч қандай мулоқот шу жумладан кутубхона мулоқоти бевақт, нореал шароитда ўтиши мумкин эмас. Баъзи ҳолларда бу шароитлар мулоқотни кучайтиради, баъзан эса уни қийнлаштиради. Умуман олганда мулоқот қулай, бетараф (нейтрал) шароитлар билан характерланади. Қулай шароитга дўстона муҳит, қулайлик, кутубхоначининг юқори малакаси кабилар, ноқулай шароитга эса машғулот учун жойнинг йўқлиги, ходимларнинг совуққонлиги кабилар қиради.

Кутубхона хизмати кўрсатиш бошқа мулоқотлар каби маълум бир восита асосида олиб борилади. Тадқиқотчилар қуйидаги воситаларни ажратиб кўрсатадилар: тил асосида мулоқот, имо-ишора билан мулоқот, кўргазмали мулоқот, рамзий мулоқот. Буларнинг ҳаммаси кутубхона мулоқотида қўлланилади.

Асосий алоқа воситаси бу албатта тилдир. Тил билан мулоқотнинг ахамиятига баъзи бир ҳисоб-китобларга суянган ҳолда баҳо бериш мумкин. Психолог В.Левиннинг фикрига кўра инсоннинг 70 % вақти гаплашиш билан боғлиқ, 45 % тинглаш, 30 % овоз чиқариб гапириш, 15% ўқиш ва 10% ёзиш

билан боғлиқ. Шу йўл билан кутубхоначи ва китобхоннинг алоқаси сўз орқали бўлади. Лекин имо-ишора, жилмайиш, кўзлар ифодаси ҳам катта аҳамиятга эга.

Кутубхона мулоқотида кўргазмали воситалардан ҳам фойдаланилади. Энг аввало – китоб, шунингдек библиографик нашрлар ахборот рўйхатлари, кўргазмалар ва бошқалар. Булардан ташқари кодли ва рамзий воситалар ҳам мавжуд. Булар турли графикалар, чизмалар, баъзи кўрсаткичлар, шартли белгилар ва бошқалар.

Кутубхона мулоқотида хиссиёт ҳам катта роль ўйнайди. Ҳиссиёт- бу бошқа бир кимсанинг ҳиссий ҳолатига ўзининг ҳис туйғулари билан жавоб бера олиш қобилитидир. Инсон хиссиёти унинг биологик асосга эга бўлган чуқур психо-физиологик хусусияти билан аниқланади. Ҳиссий ҳолатлар ўзининг бошқарувига бўйсинади. Ҳиссиётнинг асосий функцияларидан бири атроф-муҳитни билишни, ўрганишга ёрдам беришдир. Ҳиссиётнинг бундай ахборот бериш роли алоқа жараёнига катта таъсир ўтказди, шу жумладан кутубхона мулоқотига ҳам.

Ҳиссий қоникмага эҳтиёж сезиш инсоннинг асосий эҳтиёжларидан биридир. Аммо баъзи тадқиқотчиларнинг натижаларига кўра 60% кутубхоначилар ўз хиссиётларини идора қила оладилар. Бу эса хиссиётни “жиловлай” олмасликни акс этганидек уни “тежаш”да ҳам акс этади, натижада узлукли мулоқот юзага келади, оқибатда эса кутубхоначи “зарар” кўради, яъни мулоқот зерикарли асабий, қоникарсиз вазият юзага келади.

Кутубхоначи китобхон билан алоқада бўла туриб ўз хиссиётларини шундай йўналтирадики у китобхонга ижобий таъсир ўтказди. Ҳиссиётлар олами жуда мураккаб ва турли тумандир. Тадқиқотчилар хиссиётнинг турли кўринишларини аниқлаганлар. Кутубхона мулоқотида кўпроқ учрайдиганлари қуйидагилардир:

- эзгулик, яъни ёрдам бериш истаги
- алоқа билан яъни ахборотни етказиб бериш эҳтиёжи;
- ўз фикрлари билан боғлиқ эҳтиёжлар;
- англаб олиш, билиш ўрганиш билан боғлиқ бўлган эҳтиёжлар;
- қулайликка боғлиқ эҳтиёж;

Кутубхона мулоқотида хиссиётдан ташқари ўзаро алоқанинг таркибий қисми ҳам катта роль ўйнайди:

- китобхон ва кутубхоначининг бир-бирини тарбиялаш
- бир-бирига бўлган муносабат;
- бир-бирига мурожаат қилишнинг турлари;

Охирги йиллар текширувлари ва аввало С.А.Езованинг илмий ишлари алоқанинг таркибий қисмларини кераклича таърифлаб беради. Кутубхоначи билан китобхоннинг бир-бирини қабул қилиши кўп ҳолларда мулоқот жараёнининг муваффақиятини аниқлайди, унинг натижаларига бевосита таъсир этади.

Инсонни инсон томонидан қабул қилиниши аввало унинг ташқи кўринишига, унинг шахси, касби-корига боғлиқ. Кўп йиллик кузатишлар шуни кўрсатадики, китобхон ва кутубхоначининг алоқани ўрнатуви ва уни

қийинлаштирувчи сифатлари бирлашади. Китобхон нуқтаи-назаридида куйидаги сифатлар кутубхоначи билан алоқани қийинлаштиради: ташқи кўриниши (дидсиз, тартибсиз кийиниши, бақироқлиги); соч турмаги (таралмаган, пала партишлиги); косметикани меъёридан ошириб ишлатиш; овози (кўпол, тез); оғзи (ҳамиша бир нарсани чайнаб туриши); қараши (ёқимсиз, дилкаш эмас); имо-ишораси (захар, димоғдор). Билимдонлик, мулоқотга кириша билиш, кутубхона фондини билиш каби фазилатларининг йўқлиги ҳам китобхон билан алоқани қийинлаштиради.

Аксинча китобхоннинг фикрича кутубхоначининг ёқимли ташқи кўриниши, тартибли кийиниши, очиқ чехраси мулоқотни кучайтиради. Кутубхоначининг билимли, маълумотли, ишбилармон, мулоқотга кириша билиши каби фазилатлари китобхон тмонидан юқори баҳоланади.

Кўпгина кузатувлар шуни кўрсатадики, барча ёшдаги ва келиб чиқиши турлича бўлган китобхонларнинг ҳаммаси кутубхоначидаги эътиборсизликка салбий қарайдилар. Китобхонлар ўз талабларига бўлган лоқайдликни ёқтирмайдилар.

Ўз навбатида кутубхоначиларнинг ҳам китобхон фазилати тўғрисида ўз фикрлари бор. Кутубхоначи нуқтаи назаридан китобхонлардаги жавобгарлик хисси, хушмуомалалик, билимли бўлиш каби фазилатлар муҳимдир. Кузатувлар шуни кўрсатадики, бир бири тўғрисидаги биринчи таасурот алоқанинг асосий йўналиши бўлиши мумкин.

Мулоқотдаги қийинчиликлар ўртада тўсиқ келтириб чиқариши мумкин, бу эса тортишувларга сабаб бўлади. Тадқиқотчилар мулоқотнинг куйидаги “тўсиқ” ларини кўрсатиб ўтишади:

- бир-бирини шахсан тушунмаслик билан боғлиқ бўлган;
- турли ҳолатларда ўзини тута билмаслик билан боғлиқ;
- мулоқотнинг мос келувчи турини топа билмасликка асосланган.

Тўсиқнинг биринчи гуруҳи шерикларнинг бир-бирларини қабул қилишдаги хатолар билан боғлиқ. Ташқи кўринишни нотўғри баҳолаш, муомала сабабини нотўғри тушуниш тўсиқларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Бу тўсиқларни мулоқот қатнашчиларининг дилдан ишлашлари оқибатида олиб ташлаш мумкин. Инсон ўзида бошқа одамни “кўра билишни” ўрганиши керак. Инсон ўзида атрофдагиларга нисбатан хушмуомалада бўлишни, қарашларини кенгайтиришни, ишончни қалби кенгликни мужассам қила билиши керак.

Тўсиқнинг иккинчи гуруҳи мулоқотни ташкил қила билмаслик билан боғлиқ. Кўпинча кутубхоначи сўз оҳангига такаббуруна тус бериб, эътибор қозонмоқчи бўладилар. Лекин кутубхоначининг такаббурли, димоғдорлиги китобхонга ёқмайди, у ҳам кутубхоначининг попугини пасайтириб қўймоқчи бўлади. Одатдагидек такаббурликка жавобан кўрслик бўлади. Мулоқотнинг бундай усули кутубхоначи обрўсини туширади, кутубхоначини китобхондан узоклаштиради, китобхон чўчиб туради. Бу хилдаги тўсиқни “олиб ташлаш” аввало китобхон талабига эътиборлироқ бўлишга, унга хурмат билан қарашга боғлиқдир. Асосий эътибор бунда кутубхоначига қаратилади, чунки у кутубхонада мулоқотни ташкил этишга жавобгар

хисобланади. Кутубхоначи фикрларидан холи бўлиб, диққатини бир ерга жамлаши керак. Ўз касбий махоратини ошира бориб, “кийин савол”дан кўркмаслик хиссини кучайтириши керак.

Тўсиқнинг учинчи гурихи мурожаат қилиш турини танлаб олиш билан боғлиқ. Афсуски мулоқотнинг бу турига кам эътибор қаратилган. Тилимизнинг ўзига хослиги “сен”лаш ёки “сиз”лаш мурожаат турини танлашни қийинлаштирган. Кутубхонада “жаноб” деб муомала қилиш ўта расмий, “хой эркак” ёки “хой хотин” деб мурожаат қилиш эса ўта маданиятсизликдир. Бизнинг фикримизча китобхоннинг исми шарифини айтиб чақириш маъқулроқ бўлади. Дейл Карнеги инсон учун ўзининг исми-шарифидан ёқимлироқ нарса йўқ деб, таъкидлайди. Бу китобхонни ўзини-ўзи хурмат қилишга, уни хурматга сазовор этган жойни ҳам хурмат қилишга ундайди. Бир-бирига хурмат билан мурожаат қилиш кутубхона маданияти соҳасига киради. Афсуски кутубхона муомаласининг бу муаммолари ҳали етарлича ечимга эга эмас, гарчи чет эл кутубхонашунослигида у етарлича ўрин эгаллаган бўлсада.

Кутубхона мулоқоти тўсиқлари кўпинча келишмовчиликларга сабаб бўлиши мумкин. Тадқиқотчилар келишмовчиликнинг сабаби ва предметини ажратиб кўрсатадилар. Кутубхона мулоқотида китобхон томонидан келишмовчиликка сабаб бўлиб махоратили хизмат кўрсатишни, хушмуомалаликни талаб қилиш бўлса, кутубхоначи томонидан китобхоннинг кутубхонадан фойдаланиш қоидаларини билиши ва уларга амал қилишни талаб этиши хисобланади. Келишмовчилик бир-бирини тушунмаслик оқибатида юзага келади. Келишмовчиликнинг предмети бўлиб келишмовчиликни юзага келтирадиган ички психологик сабаб хисобланади. Келишмовчиликлар кутубхоначи айби билан бўлганидек китобхон айби билан ҳам пайдо бўлади.

Келишмовчиликларнинг асосий сабаблари:

-кутубхоначи ёки китобхоннинг билимсизлиги (қоидаларга риоя қилмаслик);
-бир томонни ёки иккала томонни ҳам ижтимоий- психологик билимсизлиги (ўзаро алоқа қила олмаслиги).

Келишмовчиликка фақат сўз эмас, имо ишора, қараш, оҳанг ҳам сабаб бўлади. Келишмовчиликларни бартараф этиш, уларни юмшатиш кутубхоначининг вазифасидир.

Кутубхоначининг ўзини бошқара билиши, хис туйғуларини кечинмаларини жиловлай билиши асосий касбий фазилатларидир. Шунинг учун кутубхоначи мулоқот жараёнини чуқур тушунган ва хис қилган холда олиб бориши керак. Кутубхоначи хушмуомала бўлса, китобхонга ёрдам беришга тайёр турса келишмовчиликлар юзага келмайди.

6.2. Ахборот-кутубхона хизмати мухити.

Ахборот- кутубхона хизмати маълум шароитларда олиб борилади: очик ёки ёпиқ фонддан, абонементдан, ўқув залидан, маълумот-библиографик хизмат кўрсатишдан, автоматлаштирилган техника хизматидан, бевосита ёки билвосита кутубхоначи ёрдамидан фойдаланган холда олиб борилади. Кутубхонадаги шароит хужжатлар, ахборотлардан фойдаланишга, кутубхонадан фойдаланувчиларга ва уларга хизмат кўрсатувчи кутубхона ходимларига, умуман ахборот- кутубхона хизмати натижаларига сезиларли таъсир ўткази.

Китобхонларга ва кутубхоначиларга таъсир қилувчи ва уларнинг кутубхонадаги фаолиятига ёрдам берувчи ёки уларга тўсиқ бўлувчи кўплаб омилларни ўрганиш учун “ кутубхона мухити” тушунчаси қабул қилинган. Кутубхона мухитини маънавий ва предмет мухит, шароитлар йиғиндиси деб ҳам аташ мумкин. Бу ерда кутубхоначи ва кутубхонадан фойдаланувчи фаолият юритади ва бу мухит уларнинг ҳар иккисига ва умуман жамиятга таъсир кўрсатади. Кутубхона мухити жамиятнинг ахборот ва маданий мухитининг ажралмас бўлагидир.

Кутубхона мухитида назарий жихатдан предметли томони (кутубхона фондини ташкил қилувчи хужжатлар, маълумот-библиографик аппарат (МБА), жихозлар, техник воситалар, бинолар), хужжатлар фонди ва бинонинг ўзига хос характеристикаси ҳамда кутубхона мухитининг “атмосфераси” ажралиб туради. Кутубхона мухитининг “атмосфераси” ўзида кутубхона жамоаси ходимларининг, мухитни яратган архитектор, рассом, техник жихозлаш мутахассисларини, шунингдек китобхонларни интеллектуал, маънавий, эстетик, эмоционал имкониятини ўзида жамлайди. Шунингдек кутубхона “атмосфераси”, кутубхоначи ва китобхон ўртасидаги муносабатни, китобхонларнинг ўзаро муносабатини, шунингдек одамларнинг кутубхона мухитининг предметли элементларига нисбатан ва кутубхоначига, кутубхона мухитининг барча элементларига комплекс равишда таъсир этади.

Кутубхона мухити доирасида учта асосий функционал қисм ажралиб туради.

1. Китобхонлар ва уларга хизмат қилиш учун;
2. Китобхонлар билан боғлиқ бўлмаган кутубхона ишлари учун;
3. Китоблар сақланадиган жой.

Китобхонлар ва уларга хизмат қилиш учун мўлжалланган қисм кутубхона мухитида асосий ҳисобланади ва у ўз ичига абонемент, ўқув заллари, маълумот-библиографик хизмат кўрсатиш, хизмат кўрсатишнинг бошқа бўлинмаларини, назорат доирасини, фойдаланувчилар учун дам олиш жойларини ўзида жамлайди. Бу қисмни кенгрок ўрганамиз.

Кутубхона фонднинг маълумот- библиографик аппарати(МБА) кутубхона мухитининг асосий элементларидан ҳисобланади ва у илмий, қимматли йўриқ берувчи, эстетик ва бошқа ахборотларни ўз ичига олувчи кучли ахборот потенциали сифатида ажралиб туради. Бироқ бу потенциалдан китобхон фойдаланиши учун кутубхоначилар хужжатлар ва бошқа ахборотлардан фойдаланишлик билан боғлиқ бир қанча муаммоларни ҳал

килишлари лозим. Муаммолардан бири китобхон маълум бир вақтда кутубхонага келганида кутубхона тўпламларидан керагича фойдалана олмаслигига сабаб бўлувчи ахборот хажмининг психик ва жисмоний чекланганлигидир. Кутубхоначилар бу кўпминглик баъзан эса кўпмиллионлик фонддан фойдаланишликни таъминлаб беришлари учун китобхонга фонд моделини (каталоглар, картотека ва бошқ.) тақдим этишга, хужжатларни қисмларга бўлиб кўрсатишга мажбур бўладилар. Кутубхоначилар олдида фондни очиб беришда биринчи навбатда қайси хужжатларни, фонднинг қайси бўлимини, МБАни қандай кетма –кетликда тақдим этиш керак деган назарий савол туради. Кутубхонашунос олимларнинг бу масалага икки хил ёндошувини кўриш мумкин: биринчиси қиймат назарияси ва иккинчиси талаб назарияси.

Чоп этилган илмий мақолалар ва амалиёт тахлили шуни кўрсатадики, биринчи ёндашувни фойдаланувчиларга яқинлашишнинг асоси деб билиш мумкин, уларнинг диққатини дунё миқёсидаги (ёки мамлакат) қимматли адабиётларга қаратиш мумкин. Адабиёт қиймати алоҳида гуруҳларнинг қизиқишлари орқали ҳам аниқланади. Бундай адабиётлар ижтимоий-сиёсий ва бошқа ташкилотлар кутубхоналарида асосий адабиётлар саналади.

Иккинчи ёндошув китобхонлар талабини қондиришга қаратилган, вақтинчалик қийматга эга бўлган, кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган хужжатларга қаратилган. Бу ёндошиш маркетингни тадбиқ этиш билан кучайтирилган, одамларнинг мустақил китоб танлаб олиши асосида тузилган. Фонд ва МБА ни ташкил этишда қимматли ва вақтинчалик қимматга эга бўлган хужжатлар нисбатини таъминлаш керак.

Фонди очиб беришнинг юқорида айтилган ёндошишлари фондни тақдим этишга ўз таъсирини кўрсатади. Шундай қилиб, очиқ китоб фондидан фойдаланувчиларнинг талабларини мўлжалга олиб, кутубхоначи китоб фондини жойлаштиришнинг турли йўллари кўллаши мумкин: фақат системалик эмас, мавзули, жанрли ва шу кабилар. Бу айниқса унча катта бўлмаган кутубхоналар учун мувофиқ бўлади. Шунда китобхоннинг ўзи керакли адабиётни тез ва осон топа олади

Китобхонлар талабига ёндошиш ўзгарувчан фонд ташкил этишни тақозо этади, қайси бир хужжатга талаб камайса ўша хужжат янгисига алмаштирилади. Шу билан бирга мумтоз адабиёт ўз ўрнида қолаверади, у доимо китобхонлар томонидан сўралади.

Кутубхона мухотида талабни ҳисобга олиш асосида хизмат кўрсатишнинг бир қанча соҳалари кўринади, уларни долзарб, тезлик билан хизмат кўрсатиш соҳаси (оммавий талаб), ўртача долзарб хизмат кўрсатиш соҳаси (гуруҳли талаб), ретроспектив хизмат кўрсатиш соҳаси (якка талаб).

Масалан Россия давлат кутубхонасида янги ва долзарб хужжатларга талаб катталигини ҳисобга олиб, кутубхона мухотида хизмат кўрсатишнинг қуйидаги зоналари белгилаб қуйилган: зудлик билан хизмат кўрсатиш зонаси (кейинги 10 йил ичида нашр этилган ва фаол сўраладиган нашрларни) янги келган адабиётлар зали, вақтли матбуот зали, ахборот-библиографик бўлимни, охирги 3-5 йиллардаги адабиётларни ўз ичига олган ягона

универсал ёрдамчи фондни ўз ичига олувчи ҳамда кам сўраладиган, депозитар сақланувчи ҳужжатлар билан хизмат кўрсатиш зонаси.

Баъзи чет эл оммавий кутубхоналарида вестибюлда “дархол” хизмат кўрсатиш соҳаси бўлиб унда китобхон телефонлар китобига, темир йўллар справочникларига ва шу кабиларга мурожаат этиши мумкин. Булардан ташқари газета ва расмли ҳафтанома ҳам кўздан кечириш мумкин. Баъзан бу ерга китобхон учун кутубхона ва ундан фойдаланиш ҳақида, фонд таркиби ва мазмуни ҳақида маълумот берувчи компьютер жойлаштирилади, ахборот олиш учун янги адабиётлар электрон доскасидан фойдаланилади.

Мисол учун, “Франция кутубхонаси” лойиҳасини тузишда китобхонлар талабини ҳисобга олиб унга “кутубхона” ташкил этилган (ўқув зали комплекси); 2000 китобхон ўрнига мўлжалланган, бой очик фондга эга бўлган, тез-тез сўраб туриладиган адабиётлар билан, янги адабиётлар, вақтли матбуот, мусиқали дисклар, ҳужжатли фильмлар кассеталари билан тўлдирилган ахборот кутубхонаси (оммавий сўровлар соҳаси) ва иккита гуруҳли сўров соҳаси: студентлар учун мўлжалланган 2000 ўринли, очик фондга эга бўлган (500 минг китоб ва 5 минг номдаги вақтли матбуот) кутубхона ва 1500 ўринли илмий кутубхона.

Кутубхона хизмати кўрсатишнинг барча тармоқ структурасида турли кутубхоналарни ташкил этишда китобхонлар сўрови ҳисобга олинади: регионал универсал кутубхоналар оммавий сўровларга хизмат қиладилар, маҳсус кутубхоналар-гуруҳли талабни бажарадилар, депозитар кутубхоналар-кам сўраладиган адабиётларга бўлган талабни бажарадилар.

Кутубхона муҳити доирасида ахборот- кутубхона хизмати кўрсатишда, ҳужжатлардан кўпроқ фойдаланишда йўналтирувчи ахборотдан фойдаланилади. У кутубхона муҳити объектидан (фонд, каталог, техник воситалар, китоб бериш кафедраси ва бошқ.) фойдаланишга имкон берувчи ахборотни шунингдек, фонддаги ҳужжатлардан фойдаланиш ҳақидаги ахборотни ўзида акс эттиради.

Ахборот йўналишининг биринчи гуруҳига эълонлар кўринишидаги плакатлар, стеллажлардаги каталог ва картотекадаги ёзувлар; кутубхоначининг маслаҳат кўринишидаги ахбороти; бинонинг жихозланиши ва тузилиши тўғрисидаги ахборот киради.

Ахборот йўналишининг иккинчи гуруҳи классификацияли - яъни УЎК, КБК системалари, ҳужжатлар жойлашувининг чизмалари ва библиографик ахборотни ўз ичига олади. Библиографик ахборот фондни очиб бериш ва ундан фойдаланиш нуқтаи назаридан уч кўринишли функцияни бажаради.

1) Фондга келиб тушаётган кундалик маълумот (рўйхатлар, бюллетенлар ва бошқ.) ҳақида китобхонларга ахборот бериш;

2) Китобхонлар учун эски фонд бўлиб ҳисобланган, кутубхонада бор бўлган ҳужжатлар (каталог, картотека) ҳақидаги маълумотларни қайд этиш;

3) актуаллаштириш (китобхонлар учун қизиқиш уйғотаётган, қимматини йўқотмаган, ҳужжат ҳақидаги маълумотларни актуаллаштирувчи маълум бир мавзу, жанр кўрсаткичлари, рўйхатлари). Янги адабиётлар ва ҳужжатларнинг актуаллиги ҳақида маълумот бериш фақат библиографик

ахборот орқалигина эмас, балки бевосита ҳужжатларни янги адабиётлар кўрғазмасида (очиқ кўрғазма) ва мавзули, жанрли, махсус ва бошқа кўрғазмалар орқали ҳам бажарилади.

Ахборотнинг бу гурухи китобхонларни фақатгина шу кутубхонанинг ҳужжатларидангина эмас, бошқа кутубхонадан ҳам фойдаланишни, китоб танлаб олиш ва ундан фойдаланишни енгиллаштиради. Йўналтирувчи ахборот фойдаланувчига ўз билимларини янги алоқаларга қаратишга, янги билимларни олдингилари билан бирлаштириб яхлитлашга имкон беради.

Кутубхона мухотида ҳужжатлардан, бошқа ахборотлардан фойдаланишнинг умумий схемаси кутубхона турлари (болалар, катталар, оммавий, илмий техник ва бошқ.), алоҳида бинонинг бор йўқлиги, хизмат кўрсатиш бўлинмаларининг турлари (абонемент, ўқув зали, маълумот-библиографик бўлими, санъат бўлими, янги адабиётлар кўрғазма зали ва бошқ.), очиқ фонднинг бор йўқлиги, аванзал, янги ахборот технологиялари ва бошқалар аниқлаб берилади.

Кутубхона мухотининг китобхонга таъсири унинг кутубхона вестибюлига киришида кўринади. Бу ер махсус безатилиш ёрдамида китобхонда алоҳида бир хис уйғотади ва кутубхона ҳақидаги барча эълонларни тасаввур этади. Барча китобхонлар вестибюлдан ўтганлари учун, кутубхонани реклама қилиш абонентларнинг оммавий талабларига мўлжалланади.

Энг долзарб ахборотларни вестибюлнинг тўрига, барчанинг кўзи тушадиган жойга жойлаштирилади. Бошқа зурур маълумотлар долзарб ахборотнинг икки тарафига жойлаштирилади (кутубхона обуна бўлган вақтли матбуотлар, қизиқишлар клублари ҳақидаги маълумотлар каби).

Вестибюлни безатишда шу кутубхона хизмат кўрсатаётган жойнинг хусусиятлари (масалан маҳаллий саноати, маҳаллий рассомларнинг чизган суратлари, болалар ижоди ҳақида) ҳақидаги маълумотлар ҳам берилади ва бу билан китобхонда ўз туғилиб ўсган жойига меҳр, ҳурмат хисси уйғотилади, китобхон ўзи туғилиб ўсган жойи ҳақида тасаввурга эга бўлади.

Вестибюлни кўкаламзорлаштириш алоҳида ўрин тутаяди. Абонементда хизмат кўрсатиш соҳасини ажратиш очиқ ёки ёпиқ фонднинг бор-йўқлиги билан аниқланади. Ёпиқ фонда хона турли китобхон гуруҳига хизмат кўрсатувчи иккита кафедрага ажратилади.

Китоб бериш кафедраси олдида фойдаланувчилар учун махсус жой ажратилиб, у актуал хизмат кўрсатиш вазифасини бажаради. Бу ерда абонемент хизмати рўйхати, кўрғазмалар (янги адабиётлар, муҳим саналарга бағишланган кўрғазмалар), кундалик газеталар, кутубхона аъзо бўлган вақтли матбуот, янги адабиётлар бюллетени, кун давомида китобхонлар топширган адабиётлар учун жой бўлади. Китоб бериш кафедраси қаторида маълумот материалларини жойлаштириш мақсадга мувофиқ бўлади. Булар кутубхона жадвали, нашр этилган каталоглари, абонемент каталоги, кутубхонада қўлланиладиган классификация жадвали, уларга алфавит предмет кўрсаткичлари, туман ёки шаҳар телефонлари справочниги, энциклопедия луғати, чет тиллари луғати ва бошқалар. Ўрта актуал хизмат

кўрсатиш бу ерда абонемент фонди орқали, ретроспектив хизмат китоб сақлаш бўлими орқали бажарилади.

Очиқ китоб фонди абонементида кутубхона мухити бир мунча бошқачароқ ташкил этилади. Китобхонлар учун жой бу ерда китоб бериш кафедраси билан кутубхона фонди ўртасида ажратилади. Китобхонлар оқимини тартибга солиш ва назорат қилиш мақсадида бу жой кутубхона кираверишда жойлаштирилади. Шу ерда актуал хизмат кўрсатиш соҳаси жойлаштирилади.

Очиқ китоб фондидан кўпроқ сўраладиган хужжатлар китоб бериш кафедрасига яқинроқ қуйилиб, улар ҳам шу соҳага киритиб қўйилади. Камроқ актуал бўлган, бироқ тез-тез сўраб туриладиган хужжатлар билан хизмат кўрсатиш соҳаси очиқ китоб фондининг бошқа бўлимида акс этади. Очиқ китоб фондида китобхонларга қулайлик мақсадида стол ва бир неча стуллар қуйилади. Бу ерда адабиёт танланади ва кўздан кечириб чиқилади. Ўқув залида эса жиддий ўқиш билан машғул бўладилар.

Ўртача ва катта кутубхоналарда ўқув заллари назорат соҳаси ортида жойлашади. Унча катта бўлмаган кутубхоналарда бундай соҳа йўқ, назорат вазифасини бевосита кутубхоначининг ўзи бажаради. Китобхонлар тезда ахборот оладиган ва узоқ қолиб кетмайдиган ўқув заллари (масалан кундалик вақтли матбуот зали) назорат пунктига яқинроқ жойлаштирилади.

Ахборот-кутубхона хизматини ташкил этишда ўқув зали очиқ ёки ёпик китоб фондига эгаллиги, китоб бериш кафедраси ўқув залининг ичида ёки ташқарида жойлашганини ҳисобга олиш муҳимдир.

Ўқув залида актуал хизмат кўрсатиш соҳаси барча китобхонлар мурожаат этадиган китоб бериш кафедраси атрофига мўлжалланади. Китоб бериш кафедраси аванзалда жойлашса актуал хизмат кўрсатиш соҳаси ўша ерга кўчирилади. Бу соҳада абонемент соҳасига анологик мос келувчи ахборот тақдим этилади.

Ўқув зали актуал хизмат кўрсатиш соҳасининг маълумот қисми вазифасини “қўл ости” кутубхонаси бажаради. Улар одатда зал деворлари бўйлаб жойлашган китоб жавонларида бўлади ва китобхонлар улардан эркин фойдалана олади. Маълумот материаллари китоб бериш кафедраси олдида ҳам бўлиши мумкин. Актуал хизмат кўрсатиш соҳаси шунингдек китобхонлар учун маълум бир вақтга қолдирилган “брон жовони” даги китоблар билан ҳам хизмат кўрсатишни ўз ичига олади.

Камроқ сўраладиган ахборотлар соҳаси ўқув зали фондидан жой олади. Ретроспектив хизмат кўрсатиш китоб сақлаш бўлими фондидан бажарилади. Ўқув зали китобхонлар ишлаши учун зарур шароитлар яратилган ўқиш зонаси ҳисобланади.

Маълумот-библиографик хизматида “дархол ” хизмат кўрсатиш, “ўртача” хизмат кўрсатиш ва хужжатларни кўриб чиқиш зоналарини ажратиш мумкин. Биринчи зонада китобхон справка нашрлари, библиографик кўрсаткичлардан фойдаланиш имконига эга бўлади, ўзи мустақил ҳолда ёки библиограф-маслаҳатчи ёрдамида керакли ахборотни олади. Шу ернинг ўзида янги келган библиографик ахборотлар кўрғазмаси, МБА структураси,

улардан фойдаланиш қоидалари, библиографик хизмат кўрсатиш рўйхати, кундалик газеталар жой олади.

Хизмат кўрсатишнинг иккинчи зонаси китобхонларни маълумот-библиографик фондидаги библиографик нашрлар билан таъминлайди. Китобхонларнинг библиографик кўрсаткичлардан фойдаланишлари учун бир қанча столлар қўёилади (баъзан махсус ўқув зали ташкил қилинади). Абонементда ёки ўқув залига қуйилган компьютер экранидан китобхон маълумот ахборотини ёки маслаҳат ёрдамини олиши мумкин, бу эса маълумот-библиографик хизмати вазифаларини бир мунча ўзгартиради.

Янги адабиётлар залидаги “дархол” хизмат кўрсатиш соҳаси кўргазма жавонлари олдига жойлаштирилади. Бу ердан китобхон ўзи хоҳлаган хужжатини кўриб чиқиш учун олиши мумкин. Навбатчи кутубхоначи столи ёнида, кўргазма бўлимлари рўйхати, тақдим этилаётган хужжатлар картотекаси, кундалик газеталар жойлаштирилади. Хужжатларни кўздан кечириб чиқиш учун бу ерга китобхонлар учун столлар қўйилади.

Кутубхона муҳитининг қатъийлиги китобхонни аста-секинлик билан маданият оламига кириб келишига шароит яратади, чунки бир вақтнинг ўзида буни эгаллаб бўлмайди. Кутубхона муҳити кўрсатиладиган хизматлар эълонидан бошланиб, журнал столидаги газеталарга, ундан эса кўргазмага, сўнгра абонемент ёки ўқув залидаги очиқ китоб фондига, сўнгра асосий сақлаш бўлимининг кўп миллионли фондига, КАА орқали эса минтақа, давлат ва жаҳон кутубхоналари фондига чиқиш мумкин.

Замонавий техника ва технология ахборотни тезлик билан етказиб беради. Китобхон библиографик, фактографик ахборотларни фақат кутубхонада эмас, ўз уйида компьютердан ҳам олиши мумкин. Замонавий техника ёрдамида китобхон хоҳлаган ахборот турларини (нашр, кўргазмали, оғзаки) танлаб олиши мумкин.. Шунинг учун кутубхоналар келажаги янги ахборот технологияларига боғлиқ. Улар кутубхоначи ва китобхондан интеллект даражаси ва умумий маданиятни талаб қилган ҳолда кутубхона муҳити атмосферасини юзага келтиради.

Кутубхоналарни техника ва технология билан қайта жиҳозлаш кутубхона муҳитининг бошқа элементларига ҳам таъсир этади, хусусан кутубхона биносининг архитектура-режалаштириш ишларини ҳал этишда, унинг жиҳозланиши, бу воситалар орқали ахборотлардан фойдаланишга ўз таъсирини кўрсатади.

Замонавий кутубхона муҳитини ташкил этишда архитектура-режалаштириш масалалари нуқтаи назаридан, услубларнинг хилма-хиллиги, биноларнинг индивидуал лойиҳа бўйича қуриш, уларни замонавий технология ва техника воситаларига мўлжаллаш, адабиётлардан фойдаланишни таъминлаб бериш, универсаллик, бир-бирига халақит бермасдан, бемалол фойдаланиш учун шароит яратиб бериш характерлидир. Буни амалга ошириш ўқув ўринларининг турли-туманлигига: ажратилган, тўсилган, алоҳида, бир-бирига қарама-қарши, дераза олдида, жавонлар орасида, кресло, диванларда, торшерлар остида, якка тартибда ва гуруҳ бўлиб ишлаш учун ва бошқаларга боғлиқдир.

Кутубхонашунослик техника, архитектура воситалари орқали кутубхона ресурсларидан фойдаланиш китобхон учун ахборот манбаигина бўлмасдан, улар учун психологик қулай шароит ҳам яратади. Бу кутубхона муҳитининг қулайлиги ҳақида гапиришга имкон беради. Қулай кутубхона муҳити шундай жойки, у ерда китобхон ва кутубхоначи учун психологик ва жисмоний мақбул шароит яратилиб, уларнинг кутубхонадаги фаолиятини яхшилайдди.

Кутубхона муҳитини ташкил этиш узлуксиз жараёндир ва у фойдаланувчилар учун кўпроқ ҳужжатлар, бошқа ахборотлардан фойдаланишда, ақлий фаолиятни кучайтиришда қулай шароитга эга бўлиши керак.

6.3. Ахборот-кутубхона хизмати самарадорлиги.

. Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишни самарадорлигини баҳолашнинг амалдаги тизимида бир қанча асосий кўрсаткичлардан фойдаланилади. Кўрсаткичларни асослаб беришдан аввал мавзудаги асосий тушунчаларга тўхталиб ўтамиз. Мавзудаги асосий тушунча бу “самарадорлик” терминидир. Махсус кутубхонашунослик адабиётида бу тушунча ҳақида кўплаб фикрлар мавжуд. Умумий таърифлар кутубхона терминлари луғатида берилган, унда “самарадорлик кутубхоначилик фаолияти кутубхона иши мақсадларига мос келувчи натижалар даражаси” деб. Сўнгра эса “кутубхонанинг ўз мақсадларига эришиш даражаси” деб қаралади. Юқорида келтирилган таърифлар самарадорликнинг ижтимоий кўриниши- ижтимоий мақсадларга эришиш натижасини акс эттиради.

Самарадорликнинг иқтисодий томони ҳам мавжуд бўлиб, бу китобхонларга кўрсатилган ижтимоий натижалар, хизматлар ва сарфлар (меҳнат сарфи, моддий ва молиявий сарфлар) мутоносблиги ҳақида маълумот беради. Самарадорликнинг ҳар икки кўринишини ҳисобга олиб, уни “ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишнинг натижалари, мақсадини-олинган натижалар сарфига ўзаро мутоносблиги даражаси” деб қараш мумкин.

Ахборот-кутубхона хизматида самарадорликнинг муҳим таркиби сифатдир. Ахборот-кутубхона хизмати сифати хизмат кўрсатиш жараёнининг сифатидан келиб чиқади.

Ахборот-кутубхона хизмати сифатини унинг хоссалари китобхонларнинг ахборотга бўлган талабига мос келувчи даражаси деб таърифлаш мумкин. Модомики, унинг ҳар бир хусусияти ҳам ўзининг сифат ва сон муаянлигига эга экан, ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш барча бошқа жараёнлар каби кўп сифатларга эга. Унинг муҳим хусусиятларини (масалан ҳужжатлар, маълумотлар бериш релеванти) ва унчалик муҳим бўлмаган хусусиятларини (айтайлик хизмат кўрсатиш жараёнида китобхонга нисбатан ҳушмуомалаликда бўлишлик) кўриш мумкин. Агар қандайдир

кўшимча хусусият китобхон талабига мос келмас экан, хизмат кўрсатиши сифати пасаяди. Шунингдек, муҳим хусусиятлар бўлмаса хизмат кўрсатилди деб ҳисобланмайди. Сифат самарадорликнинг натижалари яқунланишига таъсир кўрсатади. Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишнинг самарадорлигини баҳолаш учун айнан ўхшаш критерий белги ва кўрсаткичлар аниқлаб олинади. Ва шу белги ва кўрсаткичлар остида баҳолаш амалга оширилади.

Критерий деганда бир қатор кутубхонашунос олимлар оддийгина белги эмас, асосий белгини тушунадилар (С.Н.Карташов, Ю.Н.Столяров). Қайси белги (ёки белгиларни) кутубхона фаолияти самарадорлигининг критерийси деб ҳисобланишга қараб мутахассислар турли хил, гоҳида қарама-қарши нуқтаи назарга амал қилмоқдалар. Шу масала бўйича тадқиқотчиларнинг турлича қарашларини ҳисобга олиб, ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш самарадорлигини баҳолашни умумий, тан олинган услубларини қайд этамиз.

Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш самарадорлигини баҳолаш критерийси деб китобхонларнинг ҳужжатлар ва бошқа ахборотларга бўлган талабини кутубхонадаги мавжуд ресурсларни ҳисобга олган ҳолда, тўлиқ бажарилиши ҳисобланади. Тўлиқлик, мукамаллик кутубхоначининг китобхон талабини қай даражада бажарганига боғлиқ. Лекин мукамаллик (китобхон талабини тўлиқ бажариш) кутубхонадаги мавжуд моддий, молиявий ва бошқа имкониятлардан келиб чиқади.

Критерий асосида хизмат кўрсатиш ресурсларини баҳолаш, тизимдан фойдаланиш интенсивлигини баҳолаш, алоҳида кутубхона хизмати кўрсатишни баҳолаш, хизмат кўрсатиш маданияти кўрсаткичлари гуруҳини ўз ичига олган натижавий кўрсаткичлар тизими тақдим этилади.

Баҳолашлар кутубхона ҳужжатларини таҳлил қилиш, кутубхона статистикаси, кузатув услублари, эксперт баҳолаш, сўров услублари орқали амалга оширилади. Ҳар бир кўрсаткичнинг ҳисобидан сўнг олинган рақам моҳияти ортиб боради, натижа миқдор ифодасида акс этади.

Самарадорликнинг иқтисодий томони асосан кутубхона хизмати нархини аниқлаш уни бажаришга кетган вақтни баҳолашга асосланган. Кутубхона маблағи миқдори (смета бўйича), турли хизматларни бажаришга кетган меҳнат ҳажми миқдorigа қараб белгиланади. Ҳар бир кутубхона хизматига мўлжалланган сарф кўрсаткичлари хизматнинг ижтимоий моҳияти коэффицентига шартли-нархий ифода асосида кўпайтирилади. Бундай коэффицент ижтимоий мақсадларга эришиш нуқтаи назаридан кутубхона хизматларининг бошқа турлари орасида кўрсатилаётган хизматнинг ўрнини таърифлаб бериш учун зарур.

Коэффицентни самарадорлик баҳосидан фойдаланиш социал моҳиятга эга, лекин мураккаб бўлган кутубхона хизматини (масалан, фақат кўргазма эмас, ахборот кунлари ҳам) бажаришларида манфаатдорлик кўришига ўз таъсирини ўтказди. Коэффицентларни тенглаштириш учун тажрибавий баҳолаш услубидан фойдаланиш мумкин. Ҳар бир хизматнинг “баҳоси”, берилган хизмат турининг қийматини билиш учун, хизматлар сонига кўпайтирилади. Кутубхона кўрсатган барча хизматлар қиймати жамланади.

Бу ифода аниқ бир кутубхонада кўрсатилган хизматлар сарфини муҳокама қилиш имконини беради.

Таклиф этилган йўл билан кутубхонанинг алоҳида бўлинмалари самарадорлигини баҳолаш, кутубхонанинг турли йиллардаги хизмат кўрсатиш тизимида қилинган ишларни таққослаш мумкин. Натижавий кўрсаткичларни асосламай туриб кутубхона хизмати самарадорлигини тўлиқ баҳолаб бўлмайди.

Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш ресурсларининг баҳолашни биринчи гуруҳ кўрсаткичлари: ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишни таъминланишини (фонд, ходимлар, бино, молия ва бошқаларни), мавжуд ресурслардан фойдаланиш, китобхонларга кўрсатилган хизматлар ҳақидаги умумий фикрларини ёритиб бериш имконини беради.

Бу гуруҳда қуйидаги кўрсаткичлар акс этган: адабиёт таъминоти (китобхонлар ва аҳоли контингенти бўйича); фонднинг айланиши (умаман ёки тематик бўлимлар, ҳужжатлар турлари бўйича); очиқ китоб фондидан фойдаланиш даражаси; маълумот-библиографик аппаратидан фойдаланиш даражаси; кутубхона биносини жойлашуви; хизмат кўрсатиш ходимлари билан таъминланиши; хизмат кўрсатиш учун жой ажратиш даражаси; янги олинadиган адабиётларни молиявий таъминланиш даражаси ва бошқалар.

Бундан ташқари бу гуруҳга “китобхонларни меҳнат қилиш ва дам олиш шароитларини таъминлаб бериш даражаси”ни ҳам киритиш мақсадга мувофиқ бўлади. Уни интерьер, ёрдамчи хизматлар, ёруғлик, дам олиш зонаси, ҳаммабop ўриндиқлар ва бошқаларни ташкил қилиш ҳужжатлари нормативларидан келиб чиқиб ҳисоблаш мумкин.

Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишнинг ривожланиб бориши китобхонлар қабул қиладиган хизматлар ҳажмининг ўсишини ва абонентларга янги хизматлар ҳавола этишни кўзлайди. Бу натижани ёритиб бериш учун қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланиш тавсия этилади: “Кутубхона хизмати номенклатурасини кенгайтириш даражаси” ва “кутубхона хизмати ҳажмининг ортиб бориши даражаси”.

Биринчи кўрсаткич хизмат турлари номини шу йилдаги сонини ўтган йилги сонига нисбатан ҳисобланади. Иккинчи кўрсаткич, кутубхона хизмати ҳажм даражасини ҳисоблаш учун бир йиллик ривожланишни акс этирувчи кўрсаткичларни: китоб беришнинг умумий ва бўлинмалар бўйича сонлари нисбати; тадбирлар сони (кутубхона ичида ва ташқарида); берилган справкалар сони (оғзаки, ёзма, мавзули ва бошқалар); китоб берилишини бир йиллик сонини, ўтган йилги сонига нисбати ҳисобланади. Бироқ бу кўрсаткичлардан фойдаланиш сифатли баҳолашни ҳам талаб этади, яъни хизмат ҳажмининг ўсиши ёки камайиши сабаблари, улар номенклатурасининг ўзгариши ва х.к..

Иккинчи гуруҳ кўрсаткичлари аҳоли ёки хизматчиларнинг (ўқувчилар, талабаларни) ахборот-кутубхона хизмати тизимидан мунтазам фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш имконини беради (аниқ бир кутубхона, бўлинма ёки тармоқ бўлса).

Учинчи гуруҳ кўрсаткичлари алоҳида кутубхоналар хизматини натижавий баҳолашни акс этади (уларнинг сифати, тақдим этилган ахборотларни ўз ичига олган ҳолда). Хизмат характери сўров турига боғлиқлиги сабабли уларни баҳолаш кўрсаткичи ҳам шу белги билан фарқланади.

Бир марталик сўровга хизмат кўрсатишнинг натижавий кўрсаткичлари. Кутубхона бу хизматларни китобхон бирорта хужжат ёки маълумотни таърифлаб сўраганда ёки сўров кутубхоначи томонидан ифода этилганда амалга оширади. Шунинг учун хизмат кўрсатишнинг бу гуруҳи натижавий баҳосининг асосий кўрсаткичлари талабни қондириш ёки қондира олмасликдир. Улар бир марталик сўровга хизмат кўрсатишнинг сифатини акс эттиради. Кўпгина кутубхоналарда талабни қондира олмаслик сабаблари китобхон талаби варақасида белгилаб қўйилади. Сўров оғзаки бериладиган кутубхоналарда рад жавобини (талабни қондира олмаслик) махсус дафтарларда белгилаб қўйиш керак. Кутубхона ишини компьютеризация шароитида белгилаш имконияти ортади.

Кўпинча кутубхоналарда шундай ҳол кузатилади, аниқ бир китобга ёки хужжатга бўлган талаб қондира олинмаса, китобхон розилиги билан унинг ўрнини босувчи китобга алмаштирилади ва бу маълум даражада китобхонни қониқтиради. Бунда хизматнинг сифати ва натижаси камаяди, чунки талаб аниқ қондирилмаган бўлади. Бошқа ҳол, кутубхоначи китобхон сўраган хужжатга янги чиққан нашрни (баъзан эса шу мавзу бўйича қўшимча материалларни) таклиф қилиши мумкин. Агар китобхонга кутубхоначи таклифи зарур бўлса, фақат қониқиш ҳақида эмас, китобхон талабининг ривожланиб бориши ҳақида ҳам гапириш мумкин. Шунинг учун “талабни қондириш” кўрсаткичини батафсил ишлаб чиқиш керак:

-талабни тахминан бажариш;

-талабни аниқ бажариш;

-талабни бажариш ва талабнинг ўсиб бориши.

Бу сифат кўрсаткичларини сонли белгилаб (1,2,3 нисбатида), улардан бир марталик сўровга хизмат кўрсатишнинг натижасини ҳисоблашда фойдаланиш мумкин. Рад жавоби берилганда кўрсаткич қиймати – 0. Хизмат кўрсатишни бажариш сифатининг муҳим кўрсаткичи оперативликдир. (Уни соддалаштириб сўров берилган пайтдан то хужжат, маълумот, нусха, муқоваланган китоб ва бошқаларни беришгача бўлган вақт бўлагининг норматив вақтга нисбати сифатида кўриб чиқамиз).

Одатда кутубхоналар вақт етишмаслигидан бир марталик сўровга хизмат кўрсатишнинг ҳаммасини ҳам баҳолайвермасдан, уларнинг ҳаммасини ҳисоблайдилар. Бунинг учун “сўровни қондириш даражаси” кўрсаткичидан фойдаланилади. Буни маълум бир вақт ичида қабул қилинган барча сўровларнинг қондирилган сўровларга нисбатидек ҳисобланади. Бу кўрсаткични хужжатлар, библиографик ахборотлар, структурали бўлинмалар бўйича алоҳида ҳисоблаб чиқиш ҳам мумкин.

Доимий талабларга хизмат кўрсатишнинг натижавий кўрсаткичлари. (ИРИ) -ахборотни танлаб тарқатиш -АТТ, (ДОР) раҳбар ходимларга табақалаштирилган хизмат кўрсатиш -РХТХК хизмати). Бу хизматларни

бажариш янги адабиётлар тўғрисида китобхонга библиографик ахборотни мунтазам равишда етказиб беришни кўзлар экан, унинг муҳим кўрсаткичлари қуйидагилар:

- “абонентга мунтазам ахборот етказиб туриш” (абонентга узлуксиз юбориб турилган хабарлар сони умумий хабарлар сонига нисбатан ҳисобланади);
- “абонентга оператив-тезлик билан ахборот бериш” (китобхон талабига мос келувчи ҳужжатлар сони кутубхонанинг барча шароитларини ҳисобга олганда жўнатилиши мумкин бўлган ҳужжатлар сонига нисбатан);
- “абонентга аниқ ахборот бериш ” (абонентга мос келувчи ҳужжатлар сони унга юборилган ҳужжатлар умумий сонига нисбатан).

Алоқанинг қайтиш картаси мавжуд бўлса хизматнинг шу шакллари бўйича “хизмат кўрсатишни қониқтириш даражаси”ни аниқлашга ёрдам беради. Бу кўрсаткични абонент берган ижобий баҳолар сонини умумий баҳолар сонига нисбатан ҳисоблаш мумкин.

Кутубхона тадбирларининг ва кўрғазмаларнинг натижавий кўрсаткичлари (ахборот кунлари, мутахассис кунлари, кутубхона кечалари, китобхонлар конференцияси ва бошқалар). Тадбир бир одамга эмас, бир неча китобхон ёки кутубхонанинг барча китобхонларига мўлжалланар экан, энг асосийси уни китобхон талаби ва мақсадига мос қилиб ўтказишдир. Бу тадбир сифатининг асосий кўрсаткичларидир. Уни бир қанча кўрсаткичларга ажратиш мумкин:

1. мавзунинг (агар тадбир ёки кўрғазма бирор мавзуга аталган бўлса) китобхонлар талаби ва мақсадига мос келиши;
2. тақдим этилаётган адабиётлар мазмунининг китобхонлар талаби ва мақсадига мос келиши;
3. хизмат кўрсатиш турининг мос келиши;
4. жиҳозланишнинг мос келиши;
5. жойнинг китобхонлар талаби ва мақсадига мос келиши;
6. вақтнинг (ўтказиш муддати ва давомийлиги) китобхонлар талаби ва мақсадига мос келиши.

Юқоридаги кўрсаткичларга мисоллар келтирамиз:

-Агар хизмат кўрсатиш бирор касб эгаси бўлмаган китобхонларга мўлжалланган бўлса ва адабиётлар орасида мутахассисларга мўлжалланган махсус илмий адабиётлар бор бўлса- адабиётлар мазмунининг китобхонлар талаби ва мақсадига мос келмаслигидир;

- Агар кутубхоначилар мунозара ўтказсалар, аммо китобхон бу муаммоларни яхши тушуниб етмаса, мунозаранинг натижаси яхши бўлмайди, бу тадбир мавзуси ва шаклининг китобхонлар мақсадига мос келмаслигидир;

- Агар талабалар учун сессия вақтида ноўқув тадбир ўтказилса, бу тадбирга талабалар қатнаша олмаса, бу тадбир вақтининг мос келмаслигидир;

-Агар кўрғазма қоронғи, кўзга ташланмайдиган жойга ўрнатилган бўлса, бу ерга китобхон кирмаслиги мумкин, бу жойнинг мос келмаслигидир.

Бу кўрсаткичлар сўров ва тажрибавий баҳолаш услуби орқали аниқланади. Кўрғазма, тадбирлар сифатининг рақамли кўринишини аниқлаш учун

қуйидаги услубни қўллаш мумкин: Хизмат кўрсатишнинг сифатли бажарилишини 1 балл билан белгилаймиз.

Юқорида айтиб ўтилган ҳар бир кўрсаткичга бирлик миқдорида сифат коэффиценти берамиз. Муҳимроқ бўлган “тадбирнинг китобхонлар талаби ва мақсадига мос келиши” кўрсаткичга 0,4 ва 0,3 белгисини берамиз; қолган кўрсаткичларга аҳамияти пасайиб боришига қараб 0,1; 0,08; 0,07 ва 0,05 белгиларини берамиз. Агар тадбир ёки кўрғазмани баҳолашда экспертлар у ёки бу кўрсаткичлар бўйича сифат бузилганлигини аниқласалар, бу кўрсаткич 0 белгисини олади. Барча кўрсаткичларнинг умумий йиғиндиси тадбир ёки кўрғазма сифатининг сонли кўринишидир.

Тадбирдаги бирорта нисбат бузилса, унинг сифатининг сонли белгиси 1 дан кам бўлади. Тадбир ёки кўрғазманинг сифатини баҳолашда хизмат кўрсатиш тўғрисидаги фикрлар, китобхонлар фаоллиги, фойдаланилган адабиётлар инобатга олинади. Шу асосда қуйидаги кўрсаткичларни тузиб чиқамиз:

-“қониқарли хизмат кўрсатиш даражаси” (тадбирни ижобий баҳолаган абонентлар сонини, тадбирда барча қатнашаётганлар сонига нисбатан ҳисобланади),

-“китобхонлар фаоллиги даражаси” тадбирда сўзга чиққан китобхонлар сонини қатнашаётганлар сонига нисбатан ҳисобланади.

-китоб ёки ҳужжат олган китобхонлар сони оғзаки тадбирда қатнашганлар сонига нисбатан ҳисобланади,

“фойдаланилган ҳужжатлар даражаси” ижобий баҳоланган, китобхонлар томонидан сўралган ёки олинган адабиётлар сонини тадбирда тақдим этилган адабиётларнинг умумий сонига нисбатан ҳисобланади.

Айтиб ўтилган кўрсаткичларни ҳисоблаш учун зарур бўлган бошланғич маълумотлар (қатнашаётган ва сўзга чиққан китобхонлар сони, олинган китоб ва бошқа ҳужжатлар сони), кутубхоначи кундалигида, тадбир паспорти ёки бошқа ҳужжатларга белгилаб қўйилгани учун, бу кўрсаткичларни ҳисоблаб чиқиш унчалик мушкул бўлмайди.

Айтиб ўтилган барча кўрсаткичларнинг сонли белгиларини бир-бирига қўшиб, тадбирнинг натижавий сонли ифодасини аниқлаш мумкин.

Хизмат кўрсатишнинг натижавий баҳолашни тўртинчи гуруҳ кўрсаткичлари: “китобхонларнинг кутубхона-библиографик билимлари билан танишликлари даражаси” ва “хизмат кўрсатиш маданияти” ҳақида тасаввур беради.

“Китобхонларнинг кутубхона-библиографик билимларни эгаллаш даражаси” сўров усули билан аниқланади ва бу билимларни билган китобхонлар сонини умумий китобхонлар сонига нисбатан ҳисобланади.

Кутубхоначиларнинг китобхонлар билан мулоқот маданияти даражаси ҳам сўров орқали аниқланиб, кутубхона мулоқотидан қониққан китобхонлар сонини умумий китобхонлар сонига нисбатан ҳисобланади. Шу билан бир қаторда “мулоқот маданияти даражаси”ни баҳолашда Л.Н.Голенокнинг услубидан – мулоқот маданияти бузилишини қайд этиш китобидан фойдаланишни мақсадга мувофиқ деб биламиз. Кутубхона хизмати

самарадорлигини баҳолашда таклиф этилган ёндошиш фаолиятининг бошқариш учун зарур бўлган натижалар ҳақида тасаввур беради.

Самарадорликни тўлиқ таҳлил қилиш ва кўп сонли кўрсаткичларни ҳисоблаб чиқиш катта меҳнат талаб этгани учун электрон ҳисоблаш техникасидан фойдаланиш керак. Айрим хизматлар натижасини, кутубхонадан фойдаланиш самарасини қўлда ҳисоблаш мумкин. Бажарилаётган хизматларни мунтазам баҳолаб бориш маркетингни тадбиқ этиш учун, фойдаланувчиларнинг ўзгариб турадиган талабларини бажаришга мослашиш тизими учун шароит бўла олади.

Кутубхона хизматини баҳолай туриб, шуни таъкидлаб ўтамиз, баҳолаш фақат самарадорликка эришишнигина эмас, кутубхона хизматининг шахсга таъсири, ижтимоий гуруҳлар, жамият билан боғлиқ самарасини ҳам беради. Самаранинг ўрни кутубхона хизматида жуда каттадир.

6-боб. Ахборот-кутубхона хизматида истеъмолчилар ва ўқиш психологияси: назарияси ва усуллари.

6.1. Ахборот-кутубхона фаолияти истеъмолчилари: назарий аспекти.

6.2. Истеъмолчиларни ўқишга бўлган эҳтиёжлари ва мотивлари.

6.1. Ахборот-кутубхона фаолияти истеъмолчилари: назарий аспекти.

Мутолаа психологияси ва китобхон типологиясининг кўпгина муаммоларининг ечими мутолаа назарий асосларининг ишлаб чиқиши даражасига боғлиқ. Мутолаа назарияси бир бутун шаклланишнинг қийинчиликлари объектив факторларга асосланган. Мутолаа ижтимоий ва психологик таъсир объекти сифатида ва тадқиқот предмети (фани) сифатида бир қанча фанларда қизиқиш уйғотади: фалсафа, социология, психология, педагогика, тилшунослик, кутубхонашунослик ва бошқалар. Шунинг учун мутолаа назарияси бир бутун шаклланиши масалалари мутолаа тўғрисидаги билимларни яхлитлаш –бир бутунга айлантириш (интеграциялаш) масаласи ҳисобланади. Бу интеграция ягона асосида амалга оширилиши керак. Мутолаа соҳасида жамланган кенг назарий ва тажрибавий манбалар умумийроқ тушунча ва категория асосида бирлаштирилади.

Мутолаа муаммоларининг замонавий ҳолатини таҳлил қилиш шуни кўрсатади, бу аввало китобхон фаолияти, китобхон мулоқоти, китобхон психологияси, китобхон шахси, китобхоннинг шаклланиши тушунчалардир. Шуни билиш керакки, “фаолият”, “мулоқот”, “онг”, “шахс”, “шаклланиш” ва бошқа категориялар (тоифалар) психология фани тизимида асосий ҳисобланади. Мутолаа ижтимоий –психологик ва психологик –педагогик жараён сифатида ўрганилар экан, психология фани асосий ҳал қилувчи калит вазифасини бажаради. Шундан келиб чиқиб мутолаа тадқиқотини унинг психологик бутунлигича, мутолаанинг умумий моделини ишлаб чиқиш зарурияти юзага келиши масалаларини кўриб чиқиш керак.

“Мутолаа” жараёнининг мураккаблиги ва кўп аспектлилиги унинг тушунчасининг хилма-хиллигида ўз аксини топди. Тушунчаларнинг кўпчилигини шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин. Улардан биринчи гуруҳи чуқур психологик ёндошишни белгилайди. Ва “мутолаа – бу натижаси уни тушуниш бўлган психологик фаолиятнинг, мураккаб кўриниши, текстни идрок қилиш ва қайта ишлаш жараёни” деган фикрга диққатни қаратади. Тушунчанинг бошқа гуруҳи мутоланинг ижтимоий функциясини таъкидлаб ўтиб, уни фаолият сифатида кенгроқ тушунишга диққатни қаратади. Бундай тушунчанинг муаллифлари қайсидир битта функцияни (коммуникатив, билим орттириш, ахборот–қидирув ва бошқаларни) ажратиб кўрсатадилар, шунингдек, китобхон фаолияти моҳиятини матнда қайд этилган хабар ёки билимларнинг кўчирмаси сифатида кўрадилар.

Умумфалсафий тушунчадан келиб чиқиб “мутолаа- фаолиятнинг бир кўриниши” деб тан олинар экан, тушунчанинг биринчи ва иккинчи гуруҳлари бир томонлама ва тор доирада ифодаланadi. Бошқача қилиб айтганда, ташқи оламни ўзгартириш ва инсон манфаатига бўйсундиришдан иборат бўлган инсон учун специфик усул бўлган фаолият тушунчасидан келиб чиқади.

Фаолият доимо инсон фаоллиги билан, ўз эҳтиёжларини қодириш учун онгли равишда мақсадларга эриши билан боғлиқ. Фаолиятнинг ҳар қандай кўриниши, шу жумладан китобхон фаолиятининг энг биринчи сабаби эҳтиёждир. Бу методологик ҳолатни ҳисобга олиб матн замирида инсон мутолаа жараёнида ўрганиб оладиган реал, объектив олам борлигини ҳис қилган ҳолда китобхон фаолиятининг қуйидаги таърифини шакллантириш мумкин.

Мутолаа –бу моҳият матн мазмунининг ижтимоий субъектнинг турли талабларига фаол, мақсадли мос келиши ва бўйсунушини ўз ичига олишдан иборат бўлган билим орттириш –коммуникатив фаолиятнинг бир кўринишидир. Таърифнинг бу умумийлик даражаси унинг турли функция ва хусусиятларини шу жумладан психик хусусиятини акс эттирувчи китобхон фаолиятининг барча хусусий таърифини ўз ичига олиш имконини беради.

Китобхон фаолияти учта даражага бўлинади: мотивацион–ундовчи, процессуал–самаравий, резултатив-баҳоловчи.

Китобхон фаолиятининг мотивацион-ундовчи даражаси китобхоннинг ижтимоий–демографик маълумотлари, унинг ижтимоий статуси ва ҳаётий позицияси, шунингдек шахс интилиши структурасининг ижтимоий психологик мазмуни асосида шаклланади. Мотивацион–ундовчи омил сифатида фаолият объекти – матн ва унинг муаллифи, шунингдек бошқа китобхонлар билан мулоқот, уларнинг ўқиб чиқилган матни ҳақидаги фикрлари ҳам қатнашиши мумкин. Шахс интилишининг ўзаро мулоқотли таркибининг мураккаб тизими (дунёқараш, қимматли йўналиш, ишонч, талаб, мотив, йўналтириш, қизиқиш ва бошқ.) мотивацион ундовчи фазада онгли равишда шаклланувчи ёки матн мақсадини интуитив англаш кўринишида ўзгаради ва конкретлашади. Мотивацион-ундовчи фаза структурасининг (таркибининг) устунлик таркибий қисми бўлиб

фаолиятнинг бош сабабчиси ҳисобланган, мотивацияси турлича бўлса ҳам, талаб ҳисобланади. Шу билан бир вақтда талаб ва мотив ўртасида узвий алоқа мавжуд. “Инсон талаби –индивиднинг бирор нарсага бўлган ҳиссий эҳтиёждир. Мотив эса –бу ана шу эҳтиёж туфайли инсоннинг интилишидир”-деб таъкидлаб ўтган россиялик олим В. Н.Ковалев. У шундай дейди: мотив бу онгли талабдир, лекин талабнинг ўзи эмас, унинг кўриниши ва акс этишидир. Ўз навбатида яна бир россиялик тадқиқотчи Б. Ф. Ломов мотивнинг мақсад билан боғлиқлигини уқтириб ўтган: “Ҳар қандай фаолият у ёки бу мотивдан келиб чиқиб, айрим мақсадларга эришишга қаратилган”. “Мотив –мақсад” муносабати ана шу фаолиятга киритилган психик жараён ва ҳолатлар тизимини ташкил этувчи фактор вазифасида кўринади.

“Мотив-мақсад” китобхон фаолиятининг процессуал –натижавий фазанинг спецификасини белгилайди. Процессуал натижавий фазанинг турли амал ва операциялари нисбатининг кўрсатиб ўтилган динамикаси билан бир қаторда бошқа омиллар ҳам белгаланани:

-психик жараёнларнинг шаклланиш даражаси, шунингдек, китобхоннинг ҳам, матн муаллифининг ҳам нутқий маҳорати ва билими;

-китобхон ва матн муаллифининг билим даражаси ;

-китобхоннинг эмоционал–иродали характери, мутолаанинг психофизиологик хусусиятлари, мутолаа амалга ошириладиган шароит;

-китобхон диққатини жамлаш даражаси ва бошқ.

Булар ҳаммаси биргаликда китобхон фаолиятининг ва унинг натижасининг процессуал–натижавий фазасининг ўтишига таъсир этади.

Натижавий баҳолаш фазасида матн мазмуни ва натижанинг ўзи, кўйилган мақсадга эришиш даражасини баҳолаш бўлиб ўтади. Баҳолаш учун илгари сурилган кўрсаткичлар тизими ва баҳолаш белгиси (критерий) мотивацион –ундовчи фазада талаблар, мотив, қизиқиш, китобхонни аниқлаштириши, шунингдек унинг дунёқараши, интилиши, идеаллари, қимматли ориентациясига мос равишда шаклланишини белгилаб ўтамиз. Мотивацион ундовчи фазанинг ижтимоий –психологик мазмуни китобхон фаолиятининг объектини танлашни белгилаб беради. Танлаб олинган матн мазмунини баҳолаш кўрсаткич тизимининг ва баҳолаш критерийсининг бир томондан мотивацион ундовчи фаза билан, иккинчи томондан матн мазмуни ва муаллиф фикри билан мослашган ҳолда бўлиб ўтади.

Баҳолаш функцияси мотивацион-ундовчи фазада шакллана туриб, у ёки бу ўлчамда процессуал –натижавий фазада матн мазмунини қабул қилиш, идрок этиш ва эслаб қолиш фаолияти ва операциялари билан параллел ҳолда амалга оша боради. Китобхон фаолияти натижасини баҳолаш процессуал–натижавий фазани коррективкалашга, шу фазага кирувчи психологик ва психофизиологик механизмлар динамикасини оптимизациялашга ўз таъсирини кўрсатади.

Мутолаа натижаси фаолиятнинг билиш –эстетик ёки касбий соҳасига таъсир этади ва мотивацион –ундовчи фазасига таъсир этади, уни шакллантиради. Эришилган натижалар ва уларни баҳолаш асосида китобхон фаолиятини “ишлаб чиқариш” бошланади.

Шундай қилиб, барча уч фаза бир –бири билан узвий боғланган, ўзаро келишилган, ўзаро бир –бирига сингиб кетган ва бир–бирисиз мавжуд бўла олмайди. Масалан, агар мутолаага бўлган онгли талаб аниқ равшан асосланган бўлиб турли сабабларга кўра тадбиқ этила олмаса, демак китобхон фаолияти йўқ, демак талаб фақат шахснинг мутолаа онги даражасидагина мавжуддир, у англанади, лекин тадбиқ этила олмайди.

Шахс принципини фаолият ва мулоқот билан узвий боғлиқ ҳолда кўриш фаолиятнинг структурали таркибини шахснинг структурали таркиби билан узвий ҳолда кўриш имконини беради. Масалан, мутолаа мақсади китобхон шахси ва матн муаллифи интилишининг структураси мазмунига боғлиқдир. Китобхон шахси ва матн муаллифи структурасининг сермазмун таркиби процессуал –натижавий фаза тизимининг субъектив –объектив – “китобхон–матн-муаллифи, бошқа китобхонлар” каби муносабатда ўз аксини топади. Процессуал–натижавий фазага бевосита китобхон шахсининг барча структуралари кирган ва бевосита матн орқали матн муаллифи шахси ва бошқа китобхонлар структурасининг баъзи таркиблари уларнинг матн мутолаасига бўлган муносабати шароитида акс этади.

Натижавий баҳолаш фазаси фақат китобхоннинг эмас, муаллиф шахс структураси йўналиши мазмунига ҳам боғлиқдир, айниқса уларнинг дунёқарашининг мос келишида, қимматли–зарур мақсадларнинг, маслакларнинг ижтимоий тутган йўли мос келганида. Натижани баҳолаш китобхон шахси тажрибасининг структурасига кирувчи билимлар таркибига ҳам боғлиқ, шунингдек муаллиф шахсига ҳам.

Натижавий баҳолаш фазасида шунингдек шахснинг баъзи бир бошқа таркиблари, масалан, хис –туйғулари ҳам ўз аксини топади. Баҳолаш, уни коррективкаш бошқа китобхонлар билан мулоқотга ҳам боғлиқ. Бу мулоқот бевосита ва билвосита бўлиши мумкин. Масалан, турли кўринишдаги тақризлар, у ёки бу матн тўғрисида танқидий мақолаларни ўқиш жараёнида.

Китобхон фаолиятининг бир –бирисиз мавжуд бўла олмайдиган учта фазаси ажратиб кўрсатилган. Китобхон фаолияти деганда китобхоннинг матн билан бир марталик мулоқоти, матн билан ҳар қандай алоқаси тушунилади.

Кўрсатиб ўтилган уч фазадан ташқари яна икки фазани ажратиб кўрсатиш мумкин: улар нисбатан мустақил бўлсада, аслида китобхон фаолияти билан боғлиқ ва уни таъминлаб туради. Фазалардан бири китобхонни матн билан бевосита алоқасидан олдин бўлиб ўтади ва адабиётни турли манбаларини кузатиб боришни, аниқ бир китобни танлаб олишни, кутубхона каталоги ва картотекаларини, электрон ташувчиларни тўғри топишни ўз ичига олади.

Фазалардан иккинчиси матн ўқиб бўлгандан сўнг юзага келади ва мутолаа мақсади ва вазифасига мос келувчи турли усулларни қўллаган ҳолда эришилган натижаларни мустаҳкамлаб олишни ўз ичига олади: библиографик тавсифлар, аннотациялаш, конспектлаш, ўқиб чиқилганни фикран айтиб бериш, ўйлаш кабиларни. Бу икки фазани китобхон фаолияти тушунчасига киритиш уни кенгроқ маънода кўриб чиқиш имконини беради.

Бироқ бу иккала фаза мотивацион–ундовчи ва натижавий –баҳолаш фазасига асосланади ва улар орқали тартибга солинади.

Шундай қилиб, китобхон фаолиятини шартли равишда уч поғона ва уч аспектда кўриш мумкин.

1. Асл китобхон фаолияти ёки унинг ўз ичига учта асосий фазани олувчи алоҳида бир бутун акти.

2. Қабул қилинган ахборотни қидириб топиш, танлаб олиш ва мустаҳкамлаш билан боғлиқ бўлган фазаларни ўз ичига олган асл китобхон аҳамияти.

3. Китобхон фаолиятининг барча фазалари, шунингдек мутолаа қилаётган одам характеристикасининг кенг спектри, масалан, шахсий кутубхона, газета ва журналларга обуна бўлиш, жамоат кутубхоналаридан фойдаланиш, мутолаа доираси, бошқа китобхонлар билан мулоқот.

Шуни айтиш керакки, китобхон фаолиятининг таҳлилини турли даражаларда ва турли ижтимоий субъектларга мувофиқ амалга ошириш мумкин, алоҳида шахс, гуруҳ, умуман жамият.

6.2. Истеъмолчиларни ўқишга бўлган эҳтиёжлари ва мотивлари.

Босма масулотлар ижтимоий ахборотнинг универсал ташувчиларидан бири сифатилда инсоннинг турли талабини қодириш усуллари ва воситасидир. Ривожланишнинг маълум бир босқичида мутолаа янги, нисбатан мустақил маданий фаолиятга, эҳтиёжга айланиб бормоқда.

Мутолаага эҳтиёж-бу ижтимоий субъектнинг (шахс, гуруҳ, жамият) мутолаага ҳаётий зарур фаолиятдек муносабатда бўлишига айтилади. Мутолаага тарихий эҳтиёж ёзув пайдо бўлиши билан бир вақтда туғилди, китоб нашр қилишининг тарқалиши билан бирга ривожлана борди, инсонларнинг янги авлодлари онгида нашрий ахборотга бўлган талаб жараёнида юзага келди.

Маърифат ва маданиятни миллат ютуғи даражасига кўтарган демократик жамият мутолаага бўлган оммавий талабни қодириш ва шакллантириш учун зарур шароит яратиб берди. Мутолаага талаб шаклланишининг замини мактабгача бўлган ёшдаёқ ижтимоий муҳит, билим даражасининг фаоллиги таъсири остида, масалан, катталарнинг овоз чиқариб ўқиш жараёнида пайдо бўла бошлайди. Бироқ, мутолаага ўрганиш, билимларни мустаҳкамлаш, дарс жараёнидаги мутолаа ўз –ўзидан мутолаага бўлган талабни шакллантирмайди. Мутолаа шахснинг маънавий талаби ва кизиқишларига жавоб бера оладиган мунтазам фаолиятга айлангандагина ўз –ўзидан ривожланишга қодир бўлган мустақил эҳтиёж предметиға айланади.

Мутолаага эҳтиёж нашрий ахборот тақчиллиги жараёнида юзага келувчи мунтазам қониқмаслик ҳолати шаклида англанади ва хис қилинади. Мунтазам қониқиш жараёнида инсон ўзининг мутолаага бўлган эҳтиёжини англаб етмайди. Аммо нашр матбуоти тақчиллигига учрагада, у қониқмаслик-

салбий эмоциялар билан тўла ҳолатни ҳис қилади. Айнан мана шу мутолаага эҳтиёжни ҳис қилиш, унинг шаклланишидир. Мутолаага онгли эҳтиёж китобхонда фаолликни уйғотади, нашр ахборотидаги етишмовчиликни тўлдириш учун куч сарфлашга мажбурлайди.

Мазмун бўйича мутолаага эҳтиёжнинг аниқланиши, яъни дифференциацияси фаолиятнинг инсонлар бажарадиган ижтимоий роли ва турларининг бирикмасидан келиб чиқади. У билим даражаси, умумий ва мутолаа маданияти даражаси, ўқимишлилик ва кўплаб бошқа шахсий ва психологик омилларга боғлиқдир.

Мутолаага эҳтиёж аҳамиятга кўра фарқланади. Эҳтиёжнинг жамият ва шахс учун аҳамиятлуроғи илмий дунёқарашнинг шаклланиш жараёнида, умумий, сиёсий, касбий таълимнинг ошишида, илмий, техник ва бадиий ижодиётда, эстетик завқланиш жараёнларида пайдо бўлади. Фаолият турларининг ўзгариши, фаол дам олиш ёки психологик даражаси заруриятига жавоб берувчи мутолаа эҳтиёжи ҳам етарлича аҳамият касб этади.

Адабиётга зарурият мутолаага эҳтиёждан фарқланади. Улар кўпроқ фарқланади (мавзувий) ва ҳар доим ҳам шахсий эҳтиёж мазмунини тўлалигича ёрита олмайди. Инсоннинг севимли шоири шеърларини ўқишга бўлган кучли эҳтиёжи айнан шу асарлар нашрига зарурият туғдиради. Бироқ адабиётга зарурият ташқи ёки вақтинчалик заруриятга асосланиб, вазиятга қараб юзага келади. Имтиҳон пайтида талабанинг дарсликларга бўлган эҳтиёжи мутолаага бўлган шахсий эҳтиёжига мос келмаслиги мумкин. Бундай ҳолларда мутолаа фаолият сифатида эҳтиёж предмети бўлиб хизмат қилмайди, шунчаки бошқа мақсадларга эришиш воситаси бўлади.

Ташқи мажбурият –мажбурият хисси туфайли мутолаа қилиш – мутолаага бўлган умумий эҳтиёжни англаш турларидан биридир. Мутолаага бўлган шахсий эҳтиёжнинг шаклланиши жараёни мураккаб ва кўплаб омиллардан келиб чиқади.

Мутолаа рағбатлари–стимули турличадир, яъни адабиётни танлаш, қабул қилиш ва баҳолаш учун ташқи ундовчи таъсирлар. Улар фаолият шартлари билан аниқланадиган вазифа ва қизиқтириш тизими сифатида ёки бошқа китобхонлар билан мулоқот пайтида олинадиган маслаҳат ва тавсиялар кўринишида бўлади. Мутолаа рағбати-стимули бўлиб барча кутубхона – библиографик таъсирлар, шунингдек, китобнинг маълум бир сифати (структураси, мазмуни, беағи) хизмат қилади. Мутолаа стимули китобхон хулқига, шахснинг мутолаа психологиясига асосланиб таъсир этади.

Китобхон қизиқишининг шаклланиши мутолаага бўлган умумий эҳтиёжнинг шахсий эҳтиёжга айланиш жараёнида асосий оралиқ звеносидир. Мутолаага эҳтиёжни англашнинг асосий формаси мутолаа мотивидир.

Мутолаа мотиви –китоб сифатининг китобхон эҳтиёжига мос келиши меъёри ҳақидаги тасаввурнинг муқаррарлигига асосланган китобхоннинг ички истагидир. Адабиётни кўздан кечираётган китобхоннинг онгида китоб танлаш мотивлари образлар формасини (кўп китобхонларни жалб қилганлигидан бўлса керак, титилиб кетган китоб ҳақидаги тасаввур),

фикрлар (бошқа китобларга нисбатан қизиқарлироқ бўлган китоб ҳақида фикр юритиш), ўзига жалб этиш (кўнгил ёзиш учун мароқли сюжет истаги), истаклари (Навоий асарларининг барчасини ўқиш истаги), интилишни қабул қилиш мумкин. Мутолаа мотиви сифатида қизиқиш ҳолати ҳам, шахс хусусияти сифатида китобхоннинг онгли қизиқиши ҳам иштирок этиши мумкин. (фантастикага қизиққанлиги учун шуни танлади).

Кутубхоначи учун мутолаа мотиви кўринишининг формалари эмас, балки уларда жамланган китобхоннинг “кузатиш тизими” муҳимроқдир. Инсон танлаган китобидан нимани кутади, бу китоб ўзининг сифатлари билан китобхон кутган нарсага мос келадими? Бу саволга жавобни китобхоннинг маълум бир адабиётга ва уни баҳолаши белгисига бўлган муносабатидан топиш мумкин.

Замонавий психологияда “мотив” атамаси субъектни фаоллаштирувчи турли кўриниш ва ходисаларни белгилаш учун қўлланилади. Мотивлар сифатида эҳтиёж ва қизиқишлар, ҳавас ва ҳис – туйғулар, мақсад ва идеаллар акс этиши мумкин. Инсоннинг китобга муносабати мотивлари нисбатини ўрганиш катта тажриба ва илмий қизиқиш талаб этади. Соҳага оид адабиётларга муносабат мотивларини шартли равишда ишга оид ва мустақил билим олишга оид.

Ишга оид деганда касбий эҳтиёжлар асосида, шунингдек, жамоат топшириқларини, коллеж ва институт важифаларини бажариш зарурияти асосида юзага келадиган мутолаа мотивлари тушунилади. Лекин бундай мотивлар шахс қизиқишлари деб аталиши маъқулроқ. Чунки бевосита айрим фан, мавзу, воқеалар билан боғлиқ бўлган мустақил билим олишга оид мотивларни муваффақиятли деса ҳам бўлади.

Мустақил билим олиш мотивини мақсадга мувофиқликнинг мутазамлиги ва давомийлигининг намоёнлиги билан, реал мутолаада ишга оид мотив бирикмаси билан ажратилади. Шахс қизиқиши ҳар доим ҳам мустақил билим олишга оид мотив даражасига кўтарилмайди.

Бадий адабиёт мотивларини классификациялаш эса беҳад қийиндир: эстетик, маънавий-ахлоқий, умумбилим ошириш, эмоционал-кўнгил очувчи мотивлар ҳар бир китобхон учун мотивация структурасини ташкил қилган ҳолда турли бирикмаларда учрайди. Тадқиқотчи Умнов Б.Г. мотивациянинг турли кетма – кетлигини поғоналарда куйидагича қайд этган:

О- мутолаа қилмайдиганлар

Мутолаа қиладилар:

1. Мажбурият юзасидан
2. Гоҳида қизиқиши бўлганда
3. Мажбурият ва гоҳи қизиқиши бўйича
4. Доимо қизиқиши бўйича
5. Мажбурият юзасидан ва доимо қизиқиши бўйича.

Биринчи поғона (мажбурият юзасидан). Бу поғона мотивлари: бурч, бўйсунуш, ташқи зарурат, мукофот кутиш ёки жамоат қўллаб қувватлашини кутиш ва бошқ. Китобхон фаолияти мажбурлаш характериға эга бўлиши,

эпизодик қийин бўлиши, кучли иродани талаб этиши мумкин.

Иккинчи поғона (гоҳо қизиқиш юзасидан). Бу мотивлар қизиқувчангликни қондиришга интилиш, бирор–бир вазият туфайли ёки беқарор қизиқишлардан иборат. Китобхон фаолияти мутолаага бўлган ижобий эмоционал муносабат, у ёки бу масалани кўриб чиқиш истаги билан характерланади. Бироқ объект билан, ходиса билан танишиш шаклланмаса беқарор қизиқиш сўнади. Психологик зўриқиш, кузатиш қисман бартараф қилинсада, китобхон фаолияти мунтазам ҳисобланмади.

Учинчи поғона (мажбурият юзасидан ва гоҳида қизиқишдан). Бу ерда биринчи ва иккинчи поғоналар бирлашади. Китобхон фаолияти шахснинг камолоти учун аҳамиятлироқ деб баҳоланади. Тўртинчи поғона (доимо қизиқиш билан). Бу мотивга интеллектуал фаолликка интилиш, ўзининг маънавий имкониятларини ривожлантириш киради. Қизиқиш онг механизмини доимо уйғотувчиси сифатида юзага келади. Мутолаа мустақил билим олиш характериға эға, қизиқарли бўлиб боради, жараённинг ўзи юқори ташкилий даражаси билан ажралиб туради. Фаолиятнинг у ёки бу соҳасиға қизиқиш асосида пайдо бўладиган қизиқишлар мустаҳкамроқ ва фаолроқ бўлиб бормоқда, ривожланиш жараёнида эса улар ўз предметиға фаол муносабатда бўлганда барқарор эҳтиёжғача ўсиб бориши мумкин.

Бешинчи поғона (мажбурият юзасидан ва доим қизиқишлар юзасидан). Учинчи ва тўртинчи поғоналар бирлашади. Ишға алоқадор мотивлар ва китобхон қизиқишининг оптимал бирлашуви шахсиятнинг пухта хусусияти бўлиб, шахснинг мақсадлари компоненти бўлиб боради. Бундай мутолаани бир вақтнинг ўзида ишға алоқадор деб ҳам, мустақил билим олиш сифатида ҳам кўриш мумкин.

Шундай қилиб мотивация шкаласи баҳоловчи сифатида намоён бўлади, мотивлар аҳамиятининг ўсиб бориши бўйича жойлашади, пастдан юқорига қараб ривожланиш бўйича берилган. Мутолаа мотивининг муҳимлиги мутолаа учун китоб танлашда, унинг афзаллигида, уни қабул қилиш хусусиятлари, баҳолаш критерийси билан белгиланади.

Мунтазам мутолаа ярим мотивлашган фаолиятдир. Мутолаа жарёнида мотивацион механизм ўзгариши мумкин: китобхон модаси учун характерли бўлган мотив ҳақиқий қизиқиш билан “олға сурилиши” мумкин ;устун турувчи мотив билан стимул –мотив ўрни алмашади. Бу ҳолда мода таъсири остида китобхон қизиқиши шаклланади.

Мутолаа мотиви –жиддий, лекин шахснинг мутолаа йўналишининг ягона кўриниши эмас. Кутубхоначининг мутолаа мотиви ва структурасини билиши ва етакчиларни аниқлаши, унга китобхон фаолиятининг қонун –қоидаларини очиб беришға, мутолаани ташкил қилишға, мотивацион структурани аста –секинлик билан паст поғонадан юқори поғонаға ривожлантириб юборишға имкон беради.

2.3 Китобхон қизиқиши .

Китобхонлар қизиқиши муаммолари унча қизиқ бўлмаган китобга муносабатдан қизиқ китобнинг ўқилиши билан ажралиб турувчи хусусиятлар билан белгаланadi:

1.

1. Қизиқ китоб қизиқ бўлмаган китобга нисбатан тезроқ ўзлаштирилади, унинг ўқилиши бош мия катта ярим шарлари пўстлоғининг маълум бир соҳасида оптимал қўзғолиш натижасида пайдо бўладиган ўчоқда диққатнинг жамланиши асосида бўлиб ўтади.

2. Қизиқ китоб мутолаасининг характерли томони диққатнинг ихтиёрсизлигидир. Диққатнинг жамланиши қизиқиш бор бўлганда, қизиқ бўлмаган китоб мутолаасида бўладиган кучли ва мажбурий зўриқиш билан мутолаа қилишни талаб қилмайди.

3. Тажриба шуни кўрсатадики, китобхон қизиқиши китобга интилишининг кучли ёрдамчи омилдир. Бошқа бир хил ҳолатларда қизиқ китобга интилиш кучлироқ, у осонроқ ўзлаштирилади. Китобга бўлган қизиқиш унинг мазмунидаги тушунмовчиликларни осон ҳал қилишга ёрдам беради.

4. Муҳим хусусиятларидан яна бири қизиқ китоб мутолаасини безовчи ижобий эмоционал оҳангдир.

Бундай мутолаа хузур –ҳаловат бағишлайди. Қизиқиш идрок этиш, эса сақлаб қолиш, тасаввур, фикрлаш, истак каби жараёнларни фаоллаштиради ва йўналтиради, диққатни ва хис –ҳаяжон мустаҳкамлигини кучайтиради. Чуқур қизиқиш инсон қобилияти ва иштиёқини ривожлантиришга сабаб бўлади ва унинг кўпгина феъл–атвор хусусиятларини очиб беради.

Кутубхонада китобхонларга ахборот –кутубхона хизмати кўрсатиш ишларини узлуксиз тарбия жараёнига айлантириш учун китобхон қизиқишини ўрганиш зарур. Мутолаага қизиқтиришнинг педагогик–психологик асоси бўлиб, китобхон қизиқишини аниқлаш, уларнинг шахс психологияси ва ижтимоий психология соҳасида инсонлар мутолаасининг якка ва гуруҳли хусусиятлари билан алоқаси ҳисобланади.

Бошқа фаолиятлар сингари мутолаага ҳам шахснинг психологик хусусияти таъсир кўрсатади. Аввало у инсон эҳтиёжи билан, қизиқиши билан, хис қилиши билан, темперамент, хулқ –атвори, қобилияти билан характерланади. Шахснинг танлаш фаоллиги қизиқишларида ёрқин намоён бўлади.

Кутубхонада китобхонларни ўрганишнинг асосий мақсади –китобхон қизиқишини ўрганишдир. Китобхон қизиқишининг ҳисоботи мутолла мазмунини кўра билиш ва китобхон қизиқишини ривожлантиришни йўналтириб туриш учун зарурдир. Дарҳақиқат, мутолаа тажрибасига эга бўлмаган инсон ўзининг китобхон қизиқишини идорк эта олмайди, шунда кутубхоначи унинг бошқа қизиқишларига суянган ҳолда, инсонни мутолаага қизиқтириши мумкин. Бошқа томондан инсоннинг мунтазам мутолаа жараёнида шаклланадиган аниқ бир адабиётга бўлган муносабати унинг билимга доир қизиқишларини ривожлантиришга ўз таъсирини кўрсатади.

Китобхон қизиқишини белгилашда узок вақт аниқ фикр бўлмаган.

Китобхон қизиқиши тушунчасига нималар киради? Мутолаага қизиқишнинг ривожланиши нимага боғлиқ?, унинг характерли хусусиятлари қандай? – бу ва бу билан боғлиқ бошқа саволлар китобхон қизиқиши назариясининг ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлган. Тан олиш керакки, психолог ва социолог олимлар ишларида китобхон қизиқиши категорияси табиати ва мазмуни тўғрисида фикрлар бўлмагани учун бу тушунчанинг кенг маънодаги таърифи, изланишлари қийин масала бўлиб қолмоқда.

Китобхонлик қизиқиши – китобхонлик йўналишининг элементи бўлиб, у нашр маҳсулини танлаш, уни қабул қилиш ва баҳолашга ўз таъсирини кўрсатади. Китобхонлик қизиқишининг субъекти боша маънавий қизиқишлари билан, шунингдек мутолаага бўлган эҳтиёжи билан чамбарчас боғлиқдир. Нашр маҳсулининг эмоционал жозибаси китобхоннинг китобга бўлган муносабатининг китоб билан бевосита қизиқиши каби тури билан ифодаланади.

Китобхоннинг китоб билан бевосита қизиқиши мутолаа мотивининг, жалб этиш, истак, ақлий кучни ижодий йўналтиришдан қониқиш ҳисси, янги билимларга эга бўлгандан қониқиш, хузурланиш каби мотивларнинг кўплиги билан характерланади. Китобга муносабатнинг бу икки типи кўпинча бир –бири билан мутаносиб бўлади.

Китобхон учун китоб билан бевосита қизиқиш мутолаа жараёни бойитадиган ижобий эмоцияларда, китоб мазмунига беихтиёр диққатни жалб этишда, мутолаани давом эттиришнинг кучли истагида пайдо бўлади. Агар китобхон илмий характердаги китобдан янги маълумотлар олиб муаллиф фикрини кузатишдан қониқиш ҳосил қилса ёки бадиий асар образларидан ҳаяжонланиб хузур –ҳаловат ҳис этса, у қизиқишини намоён этади ва қизиқувчанглик ҳолати билан характерланади.

Шуни ёдда тутиш керакки, нашр маҳсулига эмоционал жозоба пайдо бўлган аниқ бир китобга бевосита қизиқиш ҳар доим ҳам шахснинг барқарор хусусияти, яъни китобхон қизиқиши сифатида ифодаланмайди.

Китобхонни қизиқтирган китоб мутолааси вақтинчалик психологик ҳолатни юзага келтирсада, шу мавзу бўйича адабиётга чуқур қизиқиш пайдо бўлганини билдирмайди. Китобхонлик қизиқиши шахснинг нисбатан барқарор хусусияти сифатида вақтинчалик қизиқиши ҳолатининг кўп марта юзага келиши ва жамланиш йўли билан шаклланади ва пайдо бўлади.

Матн билан қизиқиш психологик ҳолат бўлиб, беихтиёр диққат концентрацияси билан мутолаанинг ижобий эмоционал оҳанги мослашади ва қабул қилиш, фикрлаш, идрок этиш, ёдда сақлаб қолиш жараёнлари оптимал даражаси билан характерланади. Бу ҳолатда китобхон диққатни бир ерга жамлаш учун зўр бериб ўтирмайди. Аксинча, уни чалғитиб бўлмайди, у шунчалик мутолаага берилиб кетади.

Ситуатив ва шахсий қизиқишлар фарқланади:

Ситуатив қизиқиш мутолаа вазиятига қараб, аввало китобхонда ижобий эмоцияларни уйғотувчи диққатни жалб қилувчи нашр маҳсули сифати билан аниқланади. Ранг –баранг иллюстрациялар фақат болаларнигина эмас, катталарни ҳам ўзига жалб этади. Баъзан китоб муқоваси, сарлавҳаси,

жозибадорлиги, фикрларнинг янгилиги ва муаллиф томонидан ўзига хос тақдим этилганлиги ҳам жалб этади. Хулоса қилганда, ситуатив қизиқиш китобхон психологияси хусусиятларининг вазият билан мослашиши натижасидир.

Шахсий қизиқиш шахснинг барқарор хусусиятларининг юзага чиқиши – кўринишидир (эҳтиёж, қизиқиш, қобилият ва бошқ.). Шунинг учун шахснинг устун турувчи маънавий қизиқиши, одатда тегишли нашр маҳсулининг мутолааси давомида қизиқувчангликни пайдо қилади.

Китобга қизиқиш ҳолатида унга ҳали ўиб кўрилмаган китобни баҳолаш муносабати шаклланади. Кутубхоначи учун муҳим натижа шундан келиб чиқади: янги китобхон қизиқишини шакллантириш учун китобхон биринчи марта мутолаа билан қизиқишнинг ёрқин ҳолатини ҳис қилувчи вазиятни юзага келтириш, сўнгра эса танлаб олиш йўли орқали янги китобларга қизиқтириш, уни мустаҳкамлашга, умумлаштиришга ва мустаҳкам вазиятга айлантириш учун зарур шароит яратиб бериши керак.

Кўрсатиб ўтилганидек айрим китоблар мутолааси пайтида юзага келувчи қизиқувчанглик ҳолати ҳар доим ҳам китобхон қизиқиши сифатида инсоннинг айрим адабиётга барқарор муносабати сифатида пайдо бўлавермайди. Шунинг назарда тутиб кутубхоначи ҳақиқий китобхон қизиқишини аниқлашга (уни қизиқувчангликдан фарқлаган ҳолда), уни тушуниши ва у ёки бу мавзу бўйича адабиётга мустаҳкам қизиқиш уйғотишга ҳаракат қилади.

Китобхон қизиқиши шаклланишининг қонуниятларини тушуниш учун қуйидагиларни биргаликда кўриб чиқиш керак:

- а) қизиқишнинг объектив томони (мутолаага ташқи таъсир, инсоннинг мутолаага бўлган реал эҳтиёжи);
- б) инсоннинг мутолаага бўлган эҳтиёжини англаш даражаси;
- в) қизиқишнинг субъектив томони (мутолаа мақсади ва мотиви ички талаб сифатида)
- г) мунтазам мутолаа мазмуни ва характерига қизиқишнинг пайдо бўлиши .

Китобхон қизиқиши турлари. Китобхон қизиқишлари шахсий (шахснинг китобга муносабати) ва жамоавий (жамият , социал гуруҳлар) ёки бутун бир жамиятнинг у ёки бу адабиётга қизиқиши шаклида бўлади. Жамоавий китобхон қизиқиши айрим ҳолда умумий кўринишда бўлади. Бундай классификация субъектнинг турли кўринишда қабул қилинган. Жамоавий кўриниш китобхон гуруҳининг кўпчилигида, шу билан бирга турли даражада юзага келади. Ҳар қандай гуруҳда китобхон қизиқиши ва адабиётга бўлган эҳтиёжини тўлиқ кўрсатувчи типик китобхонлар ва унчалик типик бўлмаган китобхонлар бор.

Ҳар бир инсон ўзининг ижтимоий гуруҳи ва бутун жамиятнинг китобга бўлган муносабатини у ёки бу даражада акс эттира туриб, шу билан бир вақтда гуруҳ ва жамоат қизиқишлари билан мос бўлмаган индивидуал китобхон қизиқишини ҳам акс эттиради. Шахсий китобхон қизиқишидан умумий китобхон гуруҳи учун характерли бўлган томонни ажратиб туриб, унинг жамоавий қизиқиши ҳақида маълумотга эга бўлиш мумкин.

Чуқурлиги, барқарорлиги, фаоллиги билан китобхон қизиқишлари куйидагича классификацияланади:

1. Чуқур (барқарор, кучли, фаол) ва
2. Юзаки (беқарор, кучсиз, пассив).

Чуқурлиги ва кенглиги орасида китобхон қизиқиши нисбатан қарама – қарши бўлади: барча маънавий қизиқишларнинг ҳаётий қандайдир битта соҳасига йўналганлиги чуқурлиги билан бирга китобхон қизиқишининг торлигини ҳам белгилайди. Китобхон оз – оздан барча нарса ҳақида мутолаа қилса, унинг қизиқишлари юзаки ва сочилган. Гармоник ривожланган шахсни тарбиялаш мақсадида кутубхоначи учун маълум бир адабиётга китобхоннинг чуқур қизиқишини шакллантириш ва мустаҳкамлаш муҳимдир.

Мутолаага бўлган муҳимроқ эҳтиёжни тўғри хис қилиш шахс интилишини характерловчи бир ёки бир неча қизиқишларнинг барқарорлигига олиб келади. Шу билан бирга чуқур ва юзаки қизиқишлар китобхон қизиқувчанлиги ва китобнинг диққатни тортиш қобилиятидан келиб чиққан ҳолда бир – бири билан алмашади.

Юзаки қизиқишни қондириш ҳар доим ҳам китобхон тажрибасининг юқорироқ даражасига жавоб берадиган, чуқурлашган, бойитилган ёки янги китобхон қизиқишига ўтиши билан мос келмайди. Шундай қилиб юзаки китобхон қизиқиши инсоннинг нашр маҳсулининг йилдан – йилга кучайиб боровчи оқимини ажратиб олиш учун муҳим аҳамият касб этади.

Китобхон қизиқиши нашр маҳсули китобхон учун аҳамиятга эга эканлигини қанчалик тўғри ёки нотўғри эканлигини ёритиб беришга қараб уни ҳақиқий ва сохтага бўлинади. Сохта китобхон қизиқиши маълум бир асарнинг эмоционал жозибасини бўрттириб кўрсатади ва шу билан бирга унинг мутолаага реал эҳтиёжи мутаносиблиги даражасини оширади, уларни тўғри талқин этади. У зўрайиб кетган бошқа қизиқишларга зарар етказган ҳолда бениҳоя бўртиб кетган, уларни сиқиб чиқаради. Сохта китобхон қизиқиши адабий–бадий диднинг ривожланмаган асорати бўлиб кўринади. Сохта қизиқишларни енгиб ўтиш аввало ҳақиқий мутолаа дидини англаб етиш ва ривожлантириш орқали амалга оширилади.

Китобхон қизиқишининг мазмуни бўйича илмий асосланган классификацияси ҳали аниқланмаган. Турли мавзудаги адабиётлар йўналишига қараб китобхон қизиқишини ижтимоий –сиёсий, табиий – илмий, техник ва бадий адабиётларга бўлинади. Булардан ташқари китобхон қизиқишлари умумтаълим ва касбий бўлади. Уларни юзага келиши инсонларнинг ижтимоий –тарихий ҳаёти шароитидан келиб чиқади ва таълим –тарбияга боғлиқ бўлади. Шу тарзда китобхон қизиқишлари шахснинг бошқа қизиқишлари билан боғлиқ бўлиб, унинг мазмуни инсон меҳнат фаолиятининг характери –касбий, ўқув, илмий, ижтимоий ва шу кабиларга боғлиқ бўлади.

Шахс ёши ва маълумоти китобхон қизиқиши мазмуни билан бирга унинг юзага келиши ва шаклланиш динамикасини ҳам белгилайди.

Мутолаа мазмунида ёш фарқланиши айниқса, болалар ва ўсмирларда

якқол кўринади ва кутубхоначи томонидан ҳисобга олинади. Ёшларда эса у етук ёшдагиларга нисбатан беқарорроқ бўлади. Кўп ҳолларда ёшларда китобхон қизиқишининг пала –партишлиги кузатилади.

Тадқиқотлар қизиқиш билим даражасига боғлиқ эканлигини кўрсатади: аҳолининг билим даражаси қанчалик юқори бўлса шахсий кутубхоналарга эга бўлганларнинг ўртача фоизи шунча юқори бўлади .

Китобхон қизиқишларининг инсон жинси, миллати каби гуруҳли хусусиятлари кам ўрганилган. Шунингдек мутолаа характери ва мазмунининг шахс хусусиятларига (қобилияти, характери, темпераменти, инсоннинг олий асаб фаолияти турлари) боғлиқлиги ҳам кам ўрганилган.

Истеъмолчиларга ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш назарияси ва амалиётини ривожлантириш учун китобхонлар қизиқиши ва қобилияти чуқурлигининг ўзаро таъсирини, шунингдек инсон характерининг баъзи қирраларини ўрганиб чиқиш зарурдир. Маълумки, қобилият китобхон қизиқиши ривожланишини белгилайди ва аксинча барқарор китобхон қизиқишни шакллантириб ва мутолаа мунтазамлигини йўналтира туриб кутубхоначи кўпинча китобхон қобилиятини ривожлантиришга ёрдам беради.

Инсон характери ва унинг китобхонлик қизиқиши ўртасида узвий боғлиқлик бор. Масалан, индивидуализм шахсий қизиқишларни ижтимоий қизиқишларга қарши қўяди ва кўпинча китобхон қизиқишининг чегараланганлиги билан боғлиқ. Агар кутубхоначи китобхонда ижтимоий – сиёсий адабиётга қизиқиш уйғота олса, мутолаа - унинг характерининг қатъий ишонч, коллективизм каби қирраларининг шаклланишига таъсир кўрсатади, характерни умум тарбиялашга олиб келиши мумкин.

Одатда инсон бир эмас, бир неча китобхонлик қизиқишига эга бўлади, улар ўзаро ички боғланган турли вақтларда ва турли такрорийликда бўлсада, маълум бир структурани белгилайди. Жамланганда улар кенг ва тор бўлиши мумкин, ўзаро эса барқарорлиги, фаоллиги ва чуқурлиги билан ажралиб туради.

Китобхон қизиқиши- бу ҳаракатланувчи, ривожланувчи китобхон фаоллигидир. Агар у пастки поғоналарда қизиқувчанглик –қизиқиш, марокли - қизиқиш бўлса, юқорироқ поғоналарда у иродали, онгли хусусиятларга эга бўлади, ташаббускор қизиқиш поғонасига ўтади.

Кутубхоначининг китобхон қизиқишига таъсири одатда қуйидиги йўналишларда амалга оширилади:

- 1) Мавжуд бўлган қизиқиш – уларни аниқлаш, баҳолаш, ривожлантириш ва ташкил қилиш маъносида;
- 2) Китобхонда йўқ бўлган янги қизиқишларни уйғотиш, яратиш, уларни мустаҳкамлаш ва кучайтириш;
- 3) Мавжуд бўлган, лекин исталмаган қизиқишларга қарама –қарши қизиқишларни алмаштириш ёки уларни ўрнига янги қизиқишларни яратиш, қайта тарбиялаш ва ўзлаштириш.

7-боб. Китоб ўқиш ва уни ўзлаштириш психологияси.

7.1. Алохида турдаги адабиётларни ўқиш ва ўзлаштириш психологияси.

7.2. Бадиий адабиётларни ўқиш ва уларни ўзлаштириш психологияси.

7.1. Алохида турдаги адабиётларни ўқиш ва ўзлаштириш психологияси

Китоб инсон шахсининг икки соҳасига: унинг тафаккури ва эмоцияларига ёки, бошқача айтганда, инсон ақли ва сезгиларига таъсир кўрсатади. Инсон тафаккури бойиши, мустаҳкамланиши, кенгайиши ёки аксинча бузилиши, парчаланиши мумкин. Баъзан у ўзгаради. Буюк китобдан ларзага келган инсон ўз дунёқараши, фикрлаш тарзини бутунлай ўзгартиради.

Китобхоннинг маҳорат даражаси шахсининг маданий савияси билан белгиланади. Юқори маълумотли ва кенг билимли одам истеъдодли ижодкор қаламига мансуб китобни идрок этишга кўпроқ қодир эканлиги яхши маълум. Бироқ мутолаа лаёқатига ҳар қандай саводли одам эга бўлавермаслиги ҳам сир эмас. Одатда кўп ва тез ўқийдиган одам яхши китобхон ҳисобланади, деб ўйлашади. Афсуски, амалда бундай эмас.

Ўқиш – излаш ва топиш демак. Нимани ва қандай ўқишига қараб биз инсонни биламиз ва аниқлаймиз. Унинг эҳтиёжларини ифодаловчи диди ва идеаллари истак, талаб, танлаш, мода, мўлжал ва мойиллик каби хулқ-атвор шаклларида ўз аксини топади.

Мутолаа маданияти – инсон шахсининг муҳим жиҳатларидан бири. Кутубхоначилик атамалари луғатида “мутолаа маданияти” тушунчасига шундай таъриф берилган: “Мутолаа маданияти - қуйидагиларни ўз ичига олувчи китоб билан ишлаш кўникмалари мажмуи:

- а) мутолаа мавзусини онгли равишда танлаш;
- б) манбаларда, аввало кутубхона каталоглари ва библиографик кўлланмалар тизимида мўлжал олиш;
- в) ўқишнинг тизимлилиги ва изчиллиги, муайян китобни танлаш;
- г) ўқилган матнни мумкин қадар тўлиқ ўзлаштириш ва теран идрок этиш мақсадида китобда мўлжал ола билиш;
- д) адабиётдан олинган ахборотдан амалда фойдалана олиш;
- е) ўқилган материални мустаҳкамлаш ва ундан фойдаланишни таъминловчи техник усуллар.

Мутолаа маданияти шахсининг умумий маданияти билан ўзаро таъсирга киришади; бу меҳнат, таълим ва айниқса мустақил ўқиб билим олиш маданиятининг зарурий таркибий қисмидир”.

Мутолаа маданияти тизимли тушунча сифатида шахсга таълим ва тарбия бериш, уни ҳар томонлама ривожлантириш ижтимоий вазифаларидан келиб чиқиб, социология, психология ва педагогиканинг мутолаа ҳақидаги

маълумотларига асосан лойиҳалаштирилади ва қўйидагича тавсифланиши мумкин: мутолаада мўлжал олиш, китобларни танлаш ва бевосита мутолаа қилиш.

Матн мазмунини идрок этишнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш, уларни белгиловчи омилларни излаш мураккаб психологик муаммо – матнни идрок этувчи ва англаб етувчи китобхон шахси муаммосининг жиҳатларидан бири ҳисобланади. Психологияда бу йўналишнинг биринчи йирик вакили Н.А.Рубакин эди. У китобхон билиш фаолиятининг ўзига хос хусусиятлари ва шахс фазилатларини акс эттирувчи “китобхон формуласи” ни яратиш вазифасини қўйди. Л.С.Рубинштейн таъбири билан айтганда, матнни ўқиш ўзига хос фикрлаш амали ҳисобланади, бунда матн фикрлаш фаолиятининг омилларидан бири бўлиб, китобхон бу фаолиятни қандай амалга ошириши бир қанча ҳолатлар билан белгиланади.

Китобхон билим манбаи бўлган китоб билан мулоқотга киришган ҳар хил вазиятларда унинг шахси ва билиш фаолиятининг айнан қайси кўрсаткичларини ҳисобга олиш муҳим, деган савол ханузгача мураккаб психологик-лингвистик ва ижтимоий-психологик муаммо бўлиб қолаётир. Унинг қўйилиши ва ечими турли билим соҳаларини синтез қилувчи фан – мутолаа психологиясининг назарий ва экспериментал масалалари қай даражада ечилгани билан ҳам белгиланади.

Маълумки, ҳозирги вақтда нерв системаси асосий хоссаларининг ўзига хос хусусиятларини ва уларнинг билиш фаолиятига таъсирини ўрганиш бўйича катта ишлар олиб борилмоқда. Тадқиқотчилар интеллектнинг типологик хусусиятлари, унинг умумий ва ўзига хос омилларини таҳлил қилиб, уларнинг билиш фаолияти кўрсаткичлари: билишга қизиқишнинг кенглиги, ақлий фаолликнинг осон таъсирланиши, унинг ўзгарувчанлиги ёки барқарорлиги, қизғинлик даражаси, ахборотни сақлаш вақти, янги ахборотни ўзлаштириш усуллари ва шу қабиларга таъсирини тавсифламоқдалар (Б.М.Теплов, З.И.Калмикова, Н.С.Лейтес, Р.К.Лепихова, Ю.А.Сизерд ва бошқалар).

Таълим олиш жараёнида шаклланган ва стихияли тарзда юзага келган билимларни ўзлаштириш кўникмалари, турли манбалардан, шу жумладан ёзма матнлардан ахборот олиш усуллариининг таъсири ҳам алоҳида қайд этилади (В.В.Давидов, В.А.Крутецкий, Н.А.Менчинская, Н.С.Якиманская). Индивидуал типик хусусиятлар, олинган маълумот даражаси, коммуникатив муҳит, асосий фаолият талабларининг уйғунлиги натижасида шаклланган билиш фаолияти ахборотни идрок этиш, шу жумладан мутолаа жараёнида ҳеч шубҳасиз ёрқин намоён бўлади. Унинг билиш жараёнлари хусусияти ва китобхонларнинг турли билим манбаларига мурожаат этиш мақсадлари билан уйғунлиги мутолаа стратегиясини ва унинг муайян китобхон учун “прагматик қиммати”ни белгиловчи муҳим кўрсаткич ҳисобланади.

Ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ҳозирги вақтда матнларни ўқиш ва идро этиш жараёнига сезиларли даражада таъсир кўрсатувчи омиллар сони олдингига қараганда анча кўпайган. Бу омилларнинг намоён бўлишида адабиёт тури ҳам катта рол ўйнайди.

Бадиий адабиётлар китобхонларининг типологиясини яратишда уларнинг идрок этиш хусусиятини белгиловчи индивидуал-психологик хоссалари биринчи ўринга чиқса (Л.И.Беляева, Л.Г.Жабицкая, О.Н.Никифорова), яъни китобхоннинг шахсий-индивидуал хусусиятларини ўрганишга урғу берилса, китобхоннинг публицистик, илмий-оммабоп, илмий адабиётлар билан ўзаро муносабатларини таҳлил қилишда реципиентнинг ижтимоий-психологик хусусиятлари, китобхонлар аудиториясининг ижтимоий тажрибасини ҳисобга олиш талаб этилади (Л.В.Беляков, Т.М.Дридзе, М.Лауристин, А.А.Леонтьев).

Психологияда ўрганилувчи нутқ фаолияти назариясида китобхоннинг идрок этиш субъекти сифатидаги фаол ролига катта эътибор берилади. Инсон ўзи турли адабий манбалардан олувчи ахборотни аввало амалий, ижтимоий тажриба нуқтаи назаридан идрок этади ва баҳолайди. Экспериментал тадқиқотлар шуни кўрсатадики, матннинг прагматик аҳамияти, унинг прагматик қиммати асосан у ёки бу типдаги китобхонлар аудиториясининг ижтимоий-психологик хусусиятлари билан белгиланади.

Профессионал мутолаанинг ўзига хос хусусиятлари. Сўнгги йилларда мутолаани коммуникатив жараён сифатида ўрганиш тенденцияси пайдо бўлди. У коммуникатордан реципиентга ахборот узатиш жараёнини таҳлил қилиш натижасида юзага келди. Мазкур жараён асосида хабарларни идрок этишнинг ўзига хос хусусиятлари ўрганилади. Хабарларни идрок этиш муаммоларини ўрганиш билан нафақат психологлар, балки социологлар (Б.А.Грушин, Б.М.Фирсов), кибернетика ва системалар назарияси соҳасидаги мутахассислар (Р.Акофф, Д.Майлс), психолингвистика намояндлари (А.А.Леонтьев ва унинг мактаби), информатика (А.Д.Урсул) ва семантика (Ч.Осгут) вакиллари ҳам шуғулланади. Ёндашувларнинг ҳар хиллигига қарамай, бу тадқиқотларда асосий эътибор хабарнинг реципиент томонидан ахборотнинг идрок этилишига таъсир кўрсатувчи коммуникация объекти сифатидаги тузилишига қаратилади. Матнларни мантиқий-семантик ва лексик тузилмалар сифатида ўрганиш уларнинг китобхон томонидан матннинг тушунилишига таъсир кўрсатувчи информацион сиғимлилиқ даражасини ўлчаш имконини беради (Л.П.Доблаев, Т.М.Дридзе ва бошқаларнинг асарлари).

Хабарларни идрок этиш муаммосини ўрганишга нисбатан психологик ёндашув истеъмолчига муайян ахборот берувчи матнларнинг лингвистик таҳлили билан уйғунликда коммуникация жараёнини психолингвистик ёки социолингвистик тушунишга яқинлашиш имконини берди.

Психолингвистикада хабарлар маъносини нутқда ифодалаш усуллари таҳлил қилишга алоҳида эътибор берилади, унинг лексик ва семантик тузилиши ўрганилади. Бироқ психолингвистик ёндашувнинг ўзига хос хусусияти ахборотни идрок этиш ва ўзлаштириш муаммосини шахснинг фаолияти контекстида кўриб чиқишдан иборат.

Мутолаа жараёнини ўрганишга нисбатан фаол ёндашув кутубхонашунослик ва библиография соҳаларида китобхонларга хизмат кўрсатишни такомиллаштиришга кўмаклашиши мумкин бўлган муайян

натижаларга эришиш имконини берди. Масалан, техник адабиётларни мутолаа қилишга нисбатан психоллингвистик ёндашув “муаллиф – китобхон” тизимида мулоқот қилиш механизмининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш, янги ахборотни идрок этиш ва сўнгра ундан фойдаланиш жараёнига таъсир кўрсатувчи асосий ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий-психологик омилларни аниқлаш, коммуникатив жараён кечишининг техник адабиётларни мутолаа қилиш хусусиятига таъсир кўрсатувчи омилларини ўрганишининг аҳамиятини аниқлаш имконини берди.

Психоллингвистиканинг матндан ахборот мазмунини идрок этиш имкониятини белгиловчи матндаги ва матндан ташқари борлиқ мавжудлиги ҳақидаги бош ғоясидан фойдаланиш асосида техник адабиётлар матни ортида турувчи ва адабиётни яратишининг айрим босқичларидаги ўзига хос хусусиятларни белгиловчи илмий-ишлаб чиқариш фаолияти омилларини аниқлаш йўллари ҳам белгиланди.

Илмий-ишлаб чиқариш фаолиятининг омилларини ўрганиш фан ва техника соҳасидаги мутахассисларнинг инфорацион эҳтиёжларини объектив тавсифлаш имконини беради, чунки мутолаа жараёнининг объектив моҳиятини айнан улар белгилайди. Бунда илмий-ишлаб чиқариш фаолияти омилларини таққослаш мутахассисларнинг инфорацион эҳтиёжлари хусусиятларини тадқиқотлар ва ишловлар натижасида олинган фактлар ҳақидаги маълумотларни мустаҳкамловчи техник адабиётларнинг ўзига хос хусусиятлари билан солиштириш учун имконият яратди. Матнларни илмий-ишлаб чиқариш фаолияти омиллари ва хизмат кўрсатилаётган мутахассислар инфорацион эҳтиёжларининг ўзига хос хусусиятлари билан таққослаш, техник адабиётларнинг ҳақиқий қимматини ва ундан турли мутолаа жараёнларида фойдаланиш имкониятларини аниқлаш учун йўл очди.

Бироқ бирон-бир илмий ёки техникавий ғояни ривожлантириш ва уни амалга татбиқ этиш чоғида юзага келувчи муайян мутолаа жараёнлари ҳам хабарларни маъно жиҳатидан тўғри идрок этиш омиллари билан белгиланади. Улар ҳужжат муаллифининг матн ортида турувчи илмий-ишлаб чиқариш фаолияти билан китобхон фаолияти ўртасида сўзлар ёрдамида алоқа ва муносабатлар ўрнатилишига имконият яратади. Шу тариқа мутолаа жараёнини нафақат мутахассисларнинг инфорацион эҳтиёжлари хусусиятларидан келиб чиқиб, балки уланинг инфорацион имкониятлари нуқтаи назаридан ҳам тавсифлаш имконияти пайдо бўлди.

Шундай қилиб илмий-ишлаб чиқариш фаолияти жаҳҳасида юзага келувчи муайян мутолаа жараёнлари мутахассисларнинг бир-бири билан адабиётлар воситасида мулоқот қилиш жараёнлари ҳисобланиши аниқланди. Бу жараёнларнинг қайси бири кўпроқ юз беришини аниқлаш учун мутахассисларнинг инфорацион эҳтиёжлари хусусиятлари ва уларнинг инфорацион тайёргарлик даражаси (яъни инфорацион имкониятлари)нинг энг кўп учрайдиган уйғунликларини таҳлил қилиш лозим.

Бундай уйғунликлар, биринчидан, адабиётларга мурожаат этишининг илмий-ишлаб чиқариш фаолияти объектив омилларининг бевосита субъектив инъикоси ҳисобланадиган ва мутолаа мотивлари ва мўлжалларида

ифодаланадиган мақсадлари билан, иккинчидан эса, ахборотни идрок этиш ва ўзлаштиришга китобхоннинг ҳозирлик даражаси билан тавсифланади.

Профессионал мутолаа муаммоларига доир назарий тадқиқотлар билан бир қаторда илмий-ишлаб чиқариш фаолияти чоғида юзага келувчи муайян мутолаа жараёнларини амалий ўрганиш ҳам амалга оширилди. Уларни ҳар хил нуқтаи назардан тавсифлаш ва шу билан бир вақтда анча осон намоён бўлувчи белгилар ёрдамида мутолаа жараёнларининг асосий хусусиятлари, чунончи:

- зарурий ахборот хусусияти (изланаётган маълумотлар тематикасининг ўзига хос хусусиятлари);

- адабиётларга мурожаат этиш мақсадлари;

- китобхоннинг информацион имкониятлари даражаси (хабардорлик даражаси, китобхонлик тажрибаси, муаллиф фаоллиги);

- кутубхоначилик-библиография ресурсларида мўлжал олиш даражаси, ахборот бериш йўллари ва воситаларидан хабардорлик даражасини аниқлаш мумкин экан.

Шу тариқа кутубхоначилик-библиография хизматлари кўрсатишнинг турли мутолаа жараёнларида техник адабиётларни баҳолаш ва танлаш билан боғлиқ бўлган амалий методикаларини ишлаб чиқиш учун асослар яратилди.

Техник адабиётларни мутолаа қилишни коммуникатив жараён сифатида ўрганишдан мутахассисларнинг хабардорлик даражасини оширишга унинг таъсир кўрсатиш механизмини тадқиқ этишга ўтиш, профессионал мутолаа муаммоларини ўрганиш борасида ташланган навбатдаги қадам бўлди. Техник адабиётларни мутолаа қилишни ижтимоий ва психологик жараён сифатида ўрганиш коммуникация ҳодисалар ўртасидаги умумий алоқа турларидан бири, аниқроқ айтганда, йўналтирилган алоқа тури эканлигини кўрсатди.

Шу нуқтаи назардан профессионал мутолаа энг муҳим элементларидан бири ҳисобланувчи коммуникация механизмининг моҳияти муаллиф ва китобхон ўртасида ўзаро ахборот алмашишдан иборатдир. Айни шу сабабли уни профессионал мутолаанинг нафақат ахборот узатиш, балки уни ўзлаштиришга ҳам бевосита ва билвосита таъсирини ўрганмасдан тўла тушуниш мумкин эмас (“таъсирнинг самарадорлиги” ҳодисаси). Бунда таъсирнинг самарадорлиги деганда матнни ўқиш натижасининг манбада ифодаланган ғояга нисбати тушунилади. Бу нисбат коммуникация жараёни кечадиган шарт-шароитлар билан бевосита боғлиқ.

Профессионал мутолаа таъсирининг самарадорлиги кўпгина омиллар билан белгиланади, шу сабабли тадқиқот жараёни дастлаб уларнинг илмий-ишлаб чиқариш фаолияти шароитида коммуникация жараёнининг юз бериш механизмларига ва мутахассисларнинг хабардорлик даражаси ўзгаришида акс этувчи мутолаа натижасига таъсирини аниқлаш ва қиёсий таҳлил қилишга қаратилди. Бундан ташқари, профессионал мутолаа жараёнини ўрганишнинг мазкур мўлжалини амалий мақсад – профессионал мутолаани рағбатлантириш муаммоларини бошқарув вазифаси сифатида ечишни ҳам белгилаб берди.

Техник адабиётларни мутолаа қилишни ўрганишга нисбатан бундай “бошқарувчилик” ёндашуви профессионал мутолаанинг қуйидаги асосий элементларини ҳар хил нуқтаи назардан таҳлил қилишни тақозо этди:

1) китобхон бошқарувнинг мақсадли объекти сифатида ва унинг илмий-ишлаб чиқариш фаолиятининг муайян ва мунтазам ўзгарувчи шароитларида иш кўрувчи шахс сифатидаги ўзига хос хусусиятлари;

2) кутубхоначилик-библиография ресурслари профессионал фаолият учун зарур маълумотларни ўзида мужассамлаштирган воситалар тизими сифатида уларни идрок этиш ва тушунишнинг ўзига хос хусусиятлари нуқтаи назаридан;

3) кутубхоначилик-библиография ресурсларидан ахборотни истеъмолчига етказиб беришнинг йўллари ва воситалари коммуникация тизими элементлари ўртасидаги алоқа каналлари сифатида.

Профессионал мутолаанинг дастлабки икки элементини ўрганиш борасида анча кўп ишлар амалга оширилган бўлса, учинчи элементни ўрганиш, одатда, кутубхоначилик-библиография хизматлари кўрсатиш шакллари ва усуллари ҳамда уларнинг ахборот узатиш воситалари сифатидаги имкониятларини таҳлил қилиш билангина чекланади.

Айни вақтда мутолаани рағбатлантириш шакллари ва усулларининг мумкин қадар кўпроқ миқдоридан фойдаланиш яхши самара бермайди, бу эса китобхонга кўрсатиладиган таъсирни сусайтиради ва пировард натижада илмий-ишлаб чиқариш фаолиятининг даражасида ўз аксини топади. Шу сабабли ҳозир энг муҳим муаммолардан бири – мутолаани китобхонлар ва ҳамкасб-муаллифлар ўртасидаги ўзаро алоқа жараёни сифатида изчил ўрганишдан иборат бўлиб, унда кутубхоначилик-библиография ресурслари (техник адабиётлар, уларни китобхонларга етказиш шакллари ва усуллари) нафақат мутахассисларнинг илмий-ишлаб чиқариш фаолияти учун зарур маълумотларни олиш воситаси сифатида, балки коммуникация субъектларининг бир-бири ва ахборотни турли алоқа каналлари орқали узатиш воситалари билан ўзаро алоқасини ҳисобга олган ҳолда ҳам қаралиши лозим.

Профессионал мутолаа жараёнида китобхонлар ва муаллифнинг ўзаро алоқаси механизмнинг таҳлили бу ўзаро алоқанинг барча иштирокчилари доим ҳам ҳисобга олинавермайдиган мураккаб жараён эканлигини кўрсатди. Масалан, кутубхонашунослик ва библиографияшуносликда китобхон ва китобнинг ўзаро алоқасини ўрганиш концепцияси етакчилик қилади, библиографик фаолият эса фақат акс эттирувчи тизим сифатида қаралади.

Мутолаани коммуникатив жараён сифатида кенгроқ ўрганиш коммуникация жараёнининг ўзи китобхон ва муаллифлар ўртасида юз беришини кўрсатди: адабиётларни мутолаа қилиш натижасида китобхонда мутахассис-ҳамкасбларининг илмий-ишлаб чиқариш фаолияти хусусияти ҳақида тасаввур пайдо бўлади. Мазкур концепцияга биноан, кутубхоначилик-библиография фаолияти мутолаани бошқариш, мутахассисларнинг илмий билиш жараёнини тартибга солиш борасидаги уларнинг ижодини тезлаштирувчи ёки секинлаштирувчи фаолият сифатида намоён бўлади.

Бундан ташқари, муаллиф ва китобхон ўртасидаги ўзаро алоқа жараёнини синчиклаб ўрганиш ўз ижтимоий-психологик хусусиятларига эга бўлган бир нечта ҳар хил элементларни фарқлаш имконини берди:

1) муаллифнинг замонавий билим билан ўзаро алоқаси. Бу алоқа ижодий фаолият жараёнида юз беради ва ахборот тақчиллигини аниқлаш ва юзага келтиришда, муаллифи бир вақтнинг ўзида ҳам мутахассис ва ҳам китобхон сифатида амал қилувчи ҳужжатларнинг яратилишида намоён бўлади;

2) муаллифнинг ноширлик-тахрир бўлинмаси ёки илмий-техникавий ахборот бўлими ходимлари билан ўзаро алоқаси. Бу алоқа натижаси ўлароқ ҳужжат эълон қилинади ёки ундан воз кечилади, ҳужжат сақланади ёки мазмуни бузиб кўрсатилади, унинг сифати яхшиланади ёки ёмонлашади;

3) муаллифнинг ҳужжатда қайд этилган ахборотни баҳолаш ва қайта ишлаш амалга оширилувчи тармоқ ахборот марказлари билан ўзаро алоқаси. Бунинг натижасида ҳужжатни у ёки бу библиографик қўлланмада акс эттириш ёки ундан воз кечиш масаласи ҳал қилинадики, бу ҳам у ҳақдаги ахборотнинг хусусиятига ўзининг бевосита таъсирини кўрсатади;

4) муаллифнинг “ҳужжат – китобхон” коммуникатив жараёнида воситачи бўлган кутубхоначи-библиограф билан ўзаро алоқаси. Бунинг натижасида китобхоннинг информацион эҳтиёжлари, унинг мураккаблик даражаси ҳар хил бўлган матнларни идрок этиш ва тушунишга нисбатан тайёргарлик даражаси ҳақида воситачининг тасаввурлари ойдинлашади ва изланишга кўрсатма таърифланади;

5) кутубхоначи-библиографнинг библиографик ресурслар тизими билан алоқаси. Бунда изланишга берилган кўрсатмани китобхоннинг информацион эҳтиёжлари хусусияти ва имкониятлари билан таққослаш ҳамда изланишга берилган кўрсатмага аниқлик киритиш, шунингдек информацион эҳтиёжларни янада тўлиқроқ қондириш учун библиографик ресурслар тизимининг потенциал имкониятларини таҳлил қилиш ва баҳолаш амалга оширилади.

Бу ўзаро алоқа жараёнларининг ҳар бири уларнинг юз бериш хусусияти ва натижасига таъсир кўрсатувчи муайян ижтимоий муҳитда амалга ошади. Масалан, ҳужжатни яратиш жараёнида унинг мазмуни хусусиятига тармоқ ёки йўналишнинг ривожланиш даражаси, ҳужжат яратилган фаолият соҳаси ва босқичи ва бошқа шунга ўхшаш омиллар таъсир кўрсатади.

Бундан ташқари, профессионал мутолаа жараёнида матн маъно жиҳатидан кўрсатувчи таъсирнинг самарадорлиги субъектив омилларга ҳам боғлиқ бўлади. Боз устига, улар илмий-ишлаб чиқариш фаолияти объектив вазиятининг хабарни тайёрлаш ва узатиш чоғида юзага келган барча элементлари тўғри акс эттирилишини белгилайди. Ахборот манбалари (айни ҳолда ҳужжат матни) нафақат мазмунни ифодалаши, балки муаллифнинг асл мақсадлари ва ниятларини тўғри ва теран тушунишга кўмаклашиши лозим.

Ҳар қандай тармоқ ҳужжати матнида, унинг ҳажми ва хусусиятидан қатъи назар, қуйидаги “қатламлар” ёки мулоҳазаларни фарқлаш мумкин:

1. Мулоҳазаларнинг умумий қатлами – хабарнинг бош ғояси ва мақсади (унда нима ҳақида сўз юритилиши).

2. Мулоҳазаларнинг концептографик ёки тушунчалар қатлами – хабарнинг бош ғояси ёки мақсадини ёритувчи асосий мулоҳазалар (нималар айтилиши).

3. Мулоҳазаларнинг фактографик қатлами (омиллар қатлами) – асосий мулоҳазалар, хабарнинг бош ғояси ва мақсадини ёритувчи ва тасдиқловчи жами фактик материал (бу қатламни шартли равишда “тафсилотлар ва тавсифлар” деб номлаш мумкин).

4. Шакл ҳосил қилувчи қатлам – матн мазмунининг умумий фони. У муаллиф тили, услуби, материални баён этиш услуби, жанр ва шу кабиларни, яъни матн мазмунининг таркибий-мантиқий, лингвистик ва бошқа жиҳатлари билан боғлиқ барча хусусиятларни тавсифлайди. Турли матнларни таркибий-мантиқий уюштириш вариантлари матн хусусиятлари, унинг ҳажмига, яъни мулоҳазалар сони ва уларнинг хусусиятига ҳам боғлиқ бўлади.

Мутолаа жараёнининг умумий қонуниятларини аниқлаш принципи мутолаа психологияси масаласини ечишда анча яхши самара беради. Шу сабабли маъно воситасида изчил таъсир кўрсатишнинг бирон-бир натижаси амалда мавжуд бўлган, бу жараён доирасида коммуникатор билан реципиент ўртасида тўғридан-тўғри ва тескари ўзаро алоқалар йўлга қўйилган тақдирдагина коммуникация жараёни юз берган деб ҳисоблаш мумкин.

7.2. Бадиий адабиётни ўқиш ва ўзлаштириш психологияси.

Бадиий адабиётни идрок этиш – ўта мураккаб психологик жараён. У ўз динамикасида муайян босқичлардан ўтади. Бу жараёнларни аниқлаш ва ўрганиш идрок этишнинг моҳиятини англаб етиш учун жуда муҳимдир.

Тадқиқотчиларни фикрича, бадиий адабиётни идрок этиш жараёнининг босқичли хусусиятга эга бўлган ҳозирги концепцияларида бу жараён одатда камида икки босқичга ажратилади. Биринчи босқич бевосита идрок этиш босқичи деб белгиланади. Яхлит идрок этишда биринчи босқич жуда муҳим рол ўйнайди. Айти шу ерда китобхон асар қаҳрамонлари билан учрашади, бадиий образларни ўз кўз ўнгида гавдалантиради, айти шу босқичда китобхоннинг тасавури ва сезгилари алоҳида аҳамият касб этади.

Иккинчи босқич, асарнинг ғоявий мазмунини тушуниш босқичи. Бу ерда идрок этишнинг эмоционал томонини чуқурлаштирувчи китобхоннинг тафаккури ва интеллекти биринчи ўринга чиқади.

Бадиий адабиётни идрок этиш босқичлари ҳақида сўз юритганда, улар ўртасида мавжуд динамик ўзаро боғланишни яна бир карра қайд этиш лозим. Тадқиқотчи П.Русеев масаланинг бу жиҳатига алоҳида эътиборни қаратади: “Бадиий идрок этишнинг қайд этилган босқичлари аниқ ва қатъий ажратилган ва уларнинг ҳар бири қонуний ва мустақил хусусият касб этади, деб ўйлаш ярамайди. Уларни изчил кетма-кетликда тасаввур қилиш хато бўлур эди... Бадиий идрок этиш жараёнлари чексиз даражада ранг-барангдир”.

Идрок этиш муаммоларини тадқиқ этишда унинг айрим таркибий қисмлари, элементларини, ҳар бир босқичга хос бўлган руҳий жараёнларни ўрганишга алоҳида эътибор берилади. Ҳозирги тадқиқотчилар бу масалаларни ечишда бадиий асарни идрок этиш жараёни – бу китобхон шахсининг индивидуал хусусиятлари билан ҳам, асарнинг таркиби ва тузилиши билан ҳам белгиланувчи фаолият эканлигидан келиб чиқадилар. Тўлақонли идрок этиш руҳиятнинг ўзига хос хусусиятлари билан бевосита боғланмайди. Одатдаги руҳий жараёнлар (тасаввур қилиш, фикрлаш, эмоциялар ва ҳ.к.) махсус билимлар ва кўникмалар билан мураккаб ўзаро алоқаларга киришиб, китобхоннинг эстетик тажрибасида мужассамлашган тақдирдагина бадиий асарни аниқ идрок этишни таъминлаши мумкин. Бошқача айтганда, одатдаги руҳий жараёнлар мураккаб эстетик қобилиятларга айланиши лозим. Ўз-ўзидан равшанки, бу жараёнлар бадиий асар матнининг таҳлилига таянади.

Яна бир тадқиқотчи Л.Г.Жабицкая “қатламма-қатлам таҳлил қилиш” концепциясини илгари суради. Унинг фикрича, бу концепция мутолаа жараёнига ижодий ёндашувчи китобхонни шакллантириш вазифасига кўпроқ мос келади. У адабий-бадиий матннинг қуйидаги қатламлари (ёки даражалари)ни фарқлайди: -табиий тил қатлами; -тасвирланаётган фактлар қатлами; -ғоявий мазмун қатлами.

Тажрибасиз, эстетик жиҳатдан яхши ривожланмаган китобхонлар матннинг айрим қатламларинигина идрок этадилар, юксакроқ қатламлар уларнинг эътиборидан четда қолади. Агар бундай китобхонларнинг тасаввури яхши ривожланган бўлса, улар бадиий асарда тасвирланган “фактлар қатлами” (қаҳрамонларнинг қилмишлари, муносабатлар, воқеалар юз бераётган вазият ва ҳ.к.)ни ўз тасаввурларида яхши гавдалантирадилар.

Л.Г.Жабицкая ўтказган эксперимент бундай китобхонлар воқеаларнинг ривожланишини тахмин қилувчи гипотезалар яратиши, бу гипотезалар қаҳрамонлар феъл-атвори мантиқига ҳам, ҳаётда воқеаларнинг ривожланиш мантиқига ҳам мувофиқ бўлишини кўрсатди. Бироқ бунда улар муаллиф талқинини умуман эътиборга олмайдилар. Мазкур китобхонлар тафаккури “фактлар қатлами”да ишлайди, бироқ ғоявий мазмун, муаллиф дунёқараши, унинг фалсафаси ифодаланган қатламни четлаб ўтади.

Л.Г.Жабицкая фикрига кўра, бундай ўхшатишларнинг туғилиши асарни яхлит англаб этиш даражасида идрок этишнинг муҳим омилларидан биридир. Кўрсатилган фонд қанча бой ва китобхоннинг бадиий матнни талқин қилиш тажрибаси қанча катта бўлса, идрок этиш даражаси шунча теран ва фалсафий бўлади. Бироқ бадиий асар шундай бир ягона, яхлит тизимки, унда ғоявий мазмун умумий мазмуннинг олий қатламини ташкил этиб, айни вақтда бутун тизимга ўз таъсирини кўрсатади ва унинг ҳар бир қатламида акс этади.

Ёзувчилар услубидаги фарқларни таҳлил қилишни талаб этувчи масалалар, агар улар тилнинг ташқи хусусиятларига, аниқроғи ёзувчининг ўзига хос интонациясини ифодалашга тегишли бўлса, ҳатто катта мактаб

ёшидаги ўсмирларни ҳам боши берк кўчага олиб кириб қўяди. Муаллифнинг услуби, одатда, “ёрқинлик”, “рангларга бойлик”, “сержилолик” тушунчалари орқали ифодаланади. Лингвистик воситаларни ёзувчининг эстетик идеали, унинг дунёқарашини тавсифловчи воситалар сифатида таҳлил қилиш мактабда ҳам, кутубхонада ҳам кам амалга оширилади.

Мутолаани рағбатлантириш методикасида китобхоннинг эстетик тажрибасини шакллантиришга қаратилган усуллар бисёр. Булар сўз ёрдамида оғзаки тасвирлаш, ижодий кўрсатиш, театрлаштириш, кўп сонли ижодий изланиш ўйинлари ва ҳ.к. Л.Г.Жабицкая ўтказган тадқиқот бу методик усуллар, шунингдек бадиий адабиётни мутолаа қилиш жараёни замирида матннинг тўлақонли, ижодий таҳлили ётиши лозимлигини яна бир қарра тасдиқлайди.

Таҳлил – мутолаа жараёнида юзага келган туйғулар, фикрлар, тасаввурда уйғонган манзараларни текширувчи иш. Таҳлил – китобхонни унинг ўз таассуротларидан асар муаллифи, унинг нуқтаи назари сари олиб борувчи йўл. Уни эгаллаш учун китобхон маълум эстетик тажриба орттириши, махсус билимларни ўзлаштириши лозим.

Бу ерда кўп сонли экспериментал маълумотларга таяниб идрок этишнинг ҳар бир босқичида “ишлайдиган” психологик механизмларни аниқ фарқлаган ва бу маълумотларни матн таҳлили билан бирлаштириб, мазкур механизмларни рағбатлантириш, уларни китобхоннинг эстетик тажрибасига айлантириш юзасидан муайян тавсиялар берган О.Н.Никифорованинг материаллари ва тадқиқотлари кутубхоначига катта амалий ёрдам бериши мумкин.

Идрок этишнинг биринчи босқичида тасаввурлар, яъни китобхоннинг асарда ифодаланган образларни тўғри тасаввур қилиш қобилияти идрок этишнинг энг муҳим механизми ҳисобланади. Китобхоннинг бу қобилияти, ўз навбатида, унда гавдалантирувчи тасаввурнинг ривожланиш даражаси билан белгиланади. Мазкур босқичда шахс онгининг эмоционал-ҳиссий томони табиий равишда фаоллашади, О.Н. Никифорова таъбири билан айтганда, “китобхонларнинг эмоционал-иродавий фаоллиги” кучаяди. Мутолаани рағбатлантириш амалиётида тадқиқотчи бадиий асарда фарқлаган “мўлжаллар”дан фаол фойдаланиш мумкин. Муаллиф ўтказган эксперимент бу “мўлжаллар” гавдалантирувчи тасаввурнинг ижодий фаоллигини рағбатлантириши ва йўлга солишини тасдиқлади. Булар асар жанри ва умумий хусусияти, воқеалар юз берувчи жой ва вақт, асарнинг асосий қаҳрамонлари, муаллифнинг уларга нисбатан эмоционал муносабатидаги “мўлжаллар”дир. Тадқиқот мазкур “мўлжаллар” китобхоннинг эмоционал фаоллик механизмини ҳаракатга келтирувчи бош омил эканлигини кўрсатди. Тасаввурнинг бу ижодий иши китобхоннинг ҳаётий тажрибаси билан бирикуви, Никифорова фикрига кўра, образли хулосалар юзага келишига, яъни идрок этиш жараёнидаги ўта муҳим босқич – тасаввурда асар образлари гавдаланиши ва уларга ҳамдардликнинг юзага келишига кўмаклашади.

Бадиий асарнинг умумий ғоявий-эстетик мазмунини тушуниш босқичида муҳим руҳий жараён – фикрлаш биринчи ўринга чиқади. Фикрлаш

тасаввур ва сезгилар фаолиятини йўлга солади ва теранлаштиради, улар онгли, идрок этилган нарсалар эса – яхлит хусусият касб этишига имконият яратади. Кези келганда шуни таъкидлаш лозимки, бадиий асарларни тушуниш масаласи етарли даражада тўла ўрганилган, деб айтиш мушкул. Тушунишнинг моҳияти турли муаллифлар ҳар хил талқин қилиши ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Тушунишнинг О.Н.Никифорова таклиф қилган талқини, бизнингча, мутолаани рағбатлантириш жараёни учун айниқса самаралидир. У тушунишга амалий нуқтаи назардан ёндашиб, адабий асар ҳақида мулоҳаза юритишнинг асосий босқичлари ва фикрлаш амалларини белгилайди:

- 1) Образларнинг тушуниш учун муҳим ғояларини аниқлаш;
- 2) Энг муҳим образларнинг асосий хусусиятларини таҳлил қилиш;
- 3) Колган барча образларни энг муҳим образларга таққослаб таҳлил қилиш;
- 4) Асарнинг ғоявий-бадиий мазмунини бажарилган барча амаллар синтези сифатида аниқлаш.

Кутубхоначи бу жараёнларни таклиф қилинган кетма-кетликда олиб, китобхонни “мўлжаллар лабиринти” орқали китобни яхлит, эстетик ўзлаштириш сари ишонч билан бошлаб боради.

8-боб. Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишда бадиий-оммавий тадбирлар сценарийларини тузиш услублари.*

8.1. Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишда бадиий-оммавий тадбирлар сценарийсини тузиш услублари.

8.2. Сценарийда иллюстрациялаштириш ва театрлаштириш усуллари хамда кўргазмали материаллардан, техника воситаларидан фойдаланиш.

8.1. Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишда бадиий-оммавий тадбирлар сценарийсини тузиш услублари

Бадиий-оммавий тадбирларни ташкил қилишнинг ўзига хос хусусиятлари. Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишда бадиий–оммавий тадбирлар алоҳида аҳамиятга эга. Бадиий- оммавий тадбирлар китобхонларга керакли ахборотлар бериш, уларни бадиий –эстетик завқлантириш, маданий-ижодий ишга жалб қилиш ҳамда уларни мазмунли ҳордиқ чиқаришлари учун ёрдам беради. Бу тадбирлар, асосан оғзаки журнал, турли кечалар, мунозаралар, китоб тақдимотлари, учрашувлар ва бошқалардан иборатдир. Шу билан бирга бадиий-оммавий тадбирлар ижтимоий характердаги йирик саналарга

махаллий ҳаётдаги муҳим воқеаларга бағишланиб, улардаги ўзгаришлар ва ютуқлар моҳиятини очиш, турмушдаги ҳар хил ҳолатларни ёритишга ҳам бағишланган бўлиши мумкин. Хулоса қилиб айтганда, бадиий-оммавий тадбирлар ҳаётимизнинг энг долзарб масалаларига бағишланади.

Бадиий-оммавий тадбирларни ташкил қилишнинг ўзига хос хусусиятларини билиш шу соҳага оид билимларни эгаллашга аниқлик киритади, тадбирлар моҳияти ва характерини тўлароқ ёритиб беришга ёрдам беради.

Ўзига хос хусусиятлар деганда, ҳодисаларни бир-биридан ажратиб турадиган, фақат бир ҳодисанинг ёлғиз ўзига тегишли бўлган хусусий белгилари ва томонлари тушунилади. Лекин ўзига хос хусусиятлар бир ҳодисанинг яқка ўзини ўрганиш билангина аниқланмайди. Балки бир неча ҳодисаларни бир-бирлари билан солиштириб кўрилганда, уларнинг аввал умумий, кейин эса хусусий томонларини топиш мумкин бўлади.

Бадиий-оммавий тадбирларнинг хусусиятларини аниқлаш учун уларни санъат, оммавий ахборот турлари билан таққослаб кўрилади. Чунки бадиий-оммавий тадбирларнинг театр спектаклари, концерт дастурлари, кинофильм ва радиоэшиттиришлари, телекўрсатувлар билан умумий бўлган ҳамда улардан ажралиб турадиган ўзига хос томонлари бор. Улар қуйидагилардир:

* Ушбу бобни ёзишда Усмон Қорабоевнинг “Бадиий-оммавий тадбирлар:” Т.: 1986 йил. ўқув қўлланмасидан ижодий фойдаланилди.

- Бадиий-оммавий тадбирларни ташкил этишнинг биринчи асосий хусусияти шундан иборатки, у кундалик ҳаётнинг таркибий қисми сифатида намоён бўлади ва ундаги муҳим ва диққатга сазовор воқеаларни тадбир сифатида уюштиради. Аҳолини бўш вақтини мазмунли ташкил қилиш асосан маданий-маърифий муасасаларнинг, шу жумладан АРМ, АКМ ва кутубхоналар зиммасига тушади. Шунинг учун ҳам уларни ишдан ёки ўқишдан бўш вақтларида ҳаётнинг муҳим дақиқаларини ва меҳнат ютуқларини нишонлаш, ҳамда уларни адабиётга ва ахборотга бўлган эҳтиёжларини, бадиий –эстетик завқларини қондириш учун бадиий-оммавий тадбирлар уюштирилади. Аҳолини бўш вақтларида уларнинг билимларини ошириш учун оғзаки журнал, ҳордиқ чиқаришлари учун дам олиш кечалари, бирон буюк сана ёки меҳнат ютуғини нишонлаш учун байрамлар каби тадбирлар ташкил қилинади. Бу тадбирлар эса махсус ўйлаб топилмайди. Уларни ҳаётни ўзи, кишиларни маънавий эҳтиёжи бевосита тақазо қилади ва шуларга биноан тадбирлар ташкил қилинади. Кутубхоналарда ўтказиладиган тадбирлар реал хужжатли материаллар билан боғлиқ ҳолда акс эттирилади. Албатта, улардаги барча ҳаётий материаллар бадиий-эстетик безатилиб, маданий тадбир шаклига келтирилади.

- Бадиий-оммавий тадбирларнинг иккинчи хусусияти шундан иборатки, у бир марта ташкил этилиб, асосан бир марта намоёиш қилинади. Чунки

улар асосан маълум ва муҳим саналарга бағишлангани учун фақат белгиланган кунда ёки унинг арафасида ташкил қилинади. Кутубхоналарда ўтказиладиган тадбирларни деярли ҳаммаси худди шу хусусиятга эга. Фақат баъзи бир мавзули тадбирлар ҳар хил жойларда бир неча маротаба ўтказилиши мумкин. Лекин маълум муддатдан кейин, албатта бошқа дастур тузилади. Шунинг учун ҳам кутубхоналарда ўтказилган тадбирларни сценарийсининг иккинчи тадбирга қўллаш мумкин эмас.

- Бадиий-оммавий тадбирларнинг учинчи хусусияти шундан иборатки, улар асосан маҳаллий аҳоли учун, уларни реал ҳаётдан олинган материаллар асосида тузилади. Тадбирларда акс эттириладиган материаллар аниқ туман ёки шаҳар ҳаётдан олинади. Буюк саналар, давлат арбоби ва ёзувчиларга бағишлаб ўтказиладиган тадбирларни ҳам маҳаллий аҳоли ҳаётига яқинлаштириб ўтказиш мақсадга мувофиқдир.
- Бадиий-оммавий тадбирларнинг тўртинчи хусусияти шундан иборатки, уларда жуда кенг кўламда таъсирчан воситалар синтезлаштирилади. Тадбирлар реал ҳаётнинг ўзини ташкил қилиши билан бирга, ундаги муҳим воқеалар ўз мазмунига сингдирилади. Уларнинг моҳиятини очиш ва аҳамиятини ёритиш учун таъсирчан воситаларга мурожаат қилинади. Тадбирда мазмун маълум бир композицион тузилиш ҳолатига келтирилиши учун ундаги барча баён қилиш ва таъсирчан воситалар ҳам бир-бирлари билан бирлаштирилади, уйғунлаштирилади. Акс ҳолда, тадбирнинг мазмуни пуч, шакли эса самарасиз бўлиб қолиши мумкин. Маълумки, кутубхоналардаги бадиий-оммавий тадбирларнинг деярлик барчаси китобхонларга ахборот бериш ва уни тарғиб этиш характериға эга. Улар “қуруқ” ва “зерикали” бўлиб қолмаслиги учун уларни мантиқ талаб қиладиган таъсирчан воситалар билан бойитиш лозим. Нотиқнинг оғзаки нутқи ёки тадбирдаги хужжатли ахборот материалларни бадиий воситалар билан бирлаштириш-бу тадбирнинг таъмирчанлигини ва самарадорлигини оширади.
- Бадиий-оммавий тадбирларнинг бешинчи муҳим хусусияти-бу омmani тадбир қатнашчисига айлантиришдир. Кутубхоналарда уюштириладиган тадбирларни оммавий деб аташни боиси шундан иборатки, у омма учун уюштирилади ва омmani иштирокида ўтади. Албатта, тадбирда ҳаммани бирдай фаол қатнаштириш қийин. Унинг асосий қатнашчилари- олдиндан белгилаб қўйилган бадиий ҳаваскорлик жамоалари аъзолари ҳамда сўзга чиқадиган кишилардир. Лекин тадбир ташкилотчиси бу асосий қатнашчилар билан кифояланиб қолмасдан, балки тадбир иштирокчиларини ҳам фаоллаштириш йўлларидан фойдаланиши керак. Бунинг учун тадбир иштирокчилари ўртасида оммавий ўйинлар, кўшиқлар, викториналар, савол-жавоблар каби махсус тадбирлар уюштириш мақсадга мувофиқдир.

Бадиий-оммавий тадбирларни тайёрлаш жараёни ва услуги.

Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишда бадиий-оммавий тадбирларни тайёрлашда энг муҳим жараён-уни режалаштиришдир. Маълумки

кутубхоналардаги барча тадбирлар йиллик, чорак ва ойлик режаларда ўз аксини топади. Уларга биноан маълум иш бошланади ва охирига етказилади.

Бадиий-оммавий тадбирлар тайёрлаш жараёни ҳақида сўз юритар эканмиз, аввало унинг драматургияси – сценарийсига эътибор қиламиз. Театр санъатининг асоси (пьеса) бўлганидек, бадиий-оммавий тадбирлар негизида ҳам сценарий ётади.

Сценарий – италянча сўз бўлиб, асарнинг схемаси, режаси деган тушунчани билдиради. Бадиий-оммавий тадбирлар сценарийси- бу кенг маънода ҳаётини ва ҳужжатли материалларнинг бадиийлаштирилган адабий-публистик шакли демакдир.

Сценарий –бу тадбирни яратиш учун асосий адабий манба бўлиб, унда энг аввал, асрнинг мазмуни, композицион тузилиши акс эттирилади. Шунингдек, сценарийда тадбир ўтказиладиган жой (ўқув зали, сахна, майдон)нинг безатилиши, қатнашчиларнинг сўзларининг матнлари, бадиий ва ҳужжатли материаллар, фойдаланиладиган таъсирчан воситалар баён қилинади. Сценарийнинг пухта бўлиши бўлажак тадбирнинг энг асосий ютуқларидан биридир. Сценарийнинг бўш ёзилиши эса, тадбирни механик қимлар умумлашмасига, ягона сюжетнинг бузилишига, ғоявий мазмуннинг тўла ёритилмаслигига олиб келади.

Кутубхоналарда оммавий тадбирларни тайёрлаш ва ўтказиш жараёни билан асосан кутубхоначининг ўзи шуғулланади. Йирик кутубхоналарда “оммавий ишлар бўлими ёки шуъбаси” мавжуд бўлса, шу бўлим ходимлари шуғулланадилар. Лекин, кўпинча, катта тадбирни тайёрлашда сценарий ёзишга адабиёт билан шуғулланувчи, бу ишда яхши малакага эга бўлган ижодкор таклиф қилинади.

Сценарий ёзиш билан ким шуғулланмасин, у қуйидаги лаёқатларга эга бўлмоғи лозим:

- а) ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётни, маҳаллий аҳоли меҳнати ва турмушини, кутубхона хизмат кўрсатадиган муассасанинг асосий вазифаси ва йўналишларини чуқур тушуна оладиган ҳамда уни тўғри таҳлил қила оладиган шахс бўлмоғи;
- б) адабиёт ва айниқса, драматургия соҳасида билимга эга бўлган, улардан самарали фойдалана оладиган киши бўлиши;
- в) ҳаётини материалларни, ҳужжатли фактлари йиғи оладиган, уларни адабий-бадиий шаклда баён қила билладиган ижодкор бўлмоғи лозим.

Энг муҳими, сценарист ҳаётини ва адабий материаллардан фойдаланиб, бадиият қонуниятлари асосида, ўз ғоясига, мазмунига эга бўлган янги асарни ярата оладиган ижодкор бўлмоғи лозим.

Тадбир сценарийсини яратишда бир қанча босқичлар мавжуд. Аввало, сценарий асосида муҳим ижтимоий ва ва қизиқарли мавзу ётиши керак. Мавзу-бу фикр- мулоҳаза юритиш учун танланган объект, ҳаётнинг маълум масалалари, муаммолари. Одатда, тадбир бирон санага бағишлаб уюштириладиганда, унинг умумий мавзуси ўз-ўзидан вужудга келади. Масалан, 8 Март куни ташкил қилинадиган тадбир албатта хотин- қизлар мавзусига бағишланган бўлади. Лекин бир тадбирнинг ўзи билан хотин-

ояқизлар мавзусини тўлиқ ёритиб бўлмайди. Шунинг учун умумий мавзуни ҳар доим аниқлаштириб, унинг муҳим ва қизиқарли бўлагига диққатни жалб қилмоқ лозим. 8 Мартга бағишланган тадбирга аниқ мавзу сифатида хотин-қизларнинг ўтмиши, қаҳрамон оналар ҳаёти ёки шифокор қизларнинг меҳнати асоси бўлиши мумкин.

Мавзу аниқлангач, ғоя, яъни тадбир нима мақсадда ўтказилаётганлиги ҳақида ўлаш лозим.

Ғоя- бу тадбирда илгари суриладиган асосий ижтимоий фикр, мақсаддир. Мақсаднинг нималиги ғояда ифодаланади. Ғоя тадбирнинг охиридагина ойдинлашиши керак. Шунга эришиш керакки, тадбир давомида тлмошабинлар ижтимоий ғоя ҳақида, унинг асосий фикри ҳақида ўйласин, қизиқиши ортсин. Амалда эса кўпгина ташкилотчилар ғояни тайёр кўринишда, тадбирнинг бошланишидаёқ бериб қўйишади. Бу эса тадбир иштирокчисини унга бўлган қизиқишини камайтиради, тадбир қимматини пасайтиради.

Мавзу ва ғоя аниқлангандан кейингина сценарий режаси тузилади. Сценарий режаси эса тадбир мавзуси ва ғояси асосида вужудга келган мазмун тарзда шаклланади.

Мазмун- бу асарнинг умумий маъноси, мағзи. Тадбир мазмуннинг воқеалар занжири бўлиб, у воқеа ҳаракатларида ривожланиб боради. Масалан, “Мустақилликнинг шонли 16 йили” номли хроника кечаси мазмунида Мустақил Ўзбекистон Республикасини биринчи кундан ҳозирги давригача бўлган воқеалар ёритилиши мумкин. Агар биз тадбирда 16 йил ичида Республикамизда бўлган ҳамма воқеаларга тўхталадиган бўлсак, унда жуда кўп вақт талаб этилади. Шунинг учун диққатни энг муҳим воқеаларга жалб қилиб, уларни қисқача ёритиб ўтиш лозим бўлади. Ҳар бир тарихий воқеани тадбирнинг бир эпизодида акс эттириш мумкин. Эпизодлардан тузилган воқеаларни эса ягона мазмун “занжири”га боғлаш керак.

Шу билан бирга ҳар қандай бадиий асар мазмунининг мағзи бўлиб хизмат қилган конфликтлиликни тадбирда ҳам четлаб ўтиб бўлмайди. Конфликт (қарама-қаршилиқлар) мураккаб меҳнат фаолиятида, у ёки бу мақсад йўлидаги қийинчиликларда пайдо бўлиши ва ривожланиши мумкин.

Мазмун ва конфликт аниқ танлангандан кейингина сценарий материалларини тўплашга киришиш керак.

Кутубхона бадиий –оммавий тадбирлари замонамизнинг глобал масалалари, фан соҳаларидаги янгиликлар, ижтимоий- иқтисодий соҳалардаги ўзгаришлар, янги бадиий асарлар тарғиботида қаратилган бўлиши, умуман, кутубхона ва ахборот муассасаларидан фойдаланувчиларни билим доираларини, дунёқарашларини кенгайтиришга хизмат қилиши керак.

8.2. Сценарийда иллюстрациялаштириш ва театрлаштириш усулларида ҳамда кўргазмали материаллар, техника воситаларидан фойдаланиш.

Сценарийда тадбирларни ташкил қилиш усуллари белгилаш талаб қилинади. Ташкил қилиш усуллари деганда, тадбирни вужудга келтириш

учун қўлланиладиган усул ва воситалардан фойдаланиш тушунилади. Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш ишларидаги тадбирларда асосан икки хил усул- иллюстрациялаштириш ва театрлаштириш усуллари қўлланилади.

Иллюстрациялаштириш учули дейилганда- тадбирда санъат элементларидан фойдаланиш тушунилади. Театрлаштириш эса, мураккаб жараён бўлиб, аввало оммавий тадбирларни театр ва драматургия қонунлари асосида яратишни, уларга тарғибот ва ташвиқот характерини беришни талаб қилади.

Иллюстрациялаш усули. Бу тадбирни бошқарувчини сўз мазмунига ва мақсадига мос келадиган турли-туман бадий ва санъат воситаларидан фойдаланишидир. Иллюстрациялаштирилган тадбирда асосий урғу сўзга берилади. Бошқа материаллар эса уни кучайтириш ва тўлдириш учун хизмат қилади. Мусиқа, кўшиқ, рақс, шеър, монолог, проза, кинокадрлар ва бошқа воситалардан иллюстрация сифатида фойдаланилади. Масалан, ҳаммага таниш бўлган “Ҳайвонат дунёси”, “Оламга саёҳат” номли цикли теледастурларда бошқарувчи маълум мавзулар ҳақида сўз юритади, нутқининг мазмуни кўргазмалар ва жонли бўлиши учун баён этилган воқеаларга оид кинолавҳалар кўрсатилади. Нутқ мазмуни тасвирий лавҳалар билан бойитилади. Бу мисол иллюстрациялашнинг типик усулидир. Бу усул кутубхона тадбирларининг деярлик барчасида, айниқса мавзули кечаларда, оғзаки журналларда кенг қўлланилади.

Театрлаштириш усули. Бу усул алоҳида мақсадга қаратилган, бадий образли ташкил этилган, театр қонуниятлари асосида, драматургия талабларига жавоб бера оладиган тадбирларда ўз аксини топади. Бунда тадбир жараёнида қўлланиладиган барча ғоявий эмоционал воситалар ҳамда оғзаки чиқишлар комплекс тарзда бирлашади ва ягона сюжет линиясини вужудга келтиради.

Театрлаштириш усулини асосий талаблари куйидагилардир:

1. Театрлаштирилган тадбирларда, аввало, ягона ғоявий- бадий сюжет ва композицион тузилиш бўлиши керак. Композицион сюжет-муқаддима, асосий воқеа, тугун, воқеалар ривож, кульминация ва финал каби компонентлардан ташкил топиши лозим.
2. Театрлаштирилган тадбирда фойдаланиладиган воситалар алоҳида ажралиб қолмасдан сюжетга сингиб кетиши, унинг ривожланишига ёрдам бериши керак. Шунинг учун унда сюжет мазмунига қараб керакли таъсирли воситалар мантиқан танланади.
3. Театрлаштирилган тадбирларда реал қаҳрамон образи ёки бадий асарлардан олинган образлар киритилиши мақсадга мувофиқдир.
4. Театрлаштирилган тадбирларда омма оддий томошабин эмас, балки тадбир қатнашчисига айланиб кетиши керак.

Фақат юқорида қайд қилинган талаблар эътиборга олинган холда ташкил этилган тадбирларни театрлаштирилган тадбирлар деб аташ мумкин.

Бадий-оммавий тадбирларни ғоявий эмоционал воситаларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Воситалар тадбирнинг таркибий қисми, асосий компонентлари ва механизмлари сифатида хизмат қилади.

Тадбир воситалари деганда, кишиларни ҳиссиётига, рухиятига ва онгига таъсир этувчи ва билим олиш самрадорлигини оширувчи ғоявий-ҳиссий куруллар, асбоб-ускуналарни тушунамиз. Тадбирларда жонли сўз, матбуот, кўргазмалар ва ҳар хил техника воситаларидан кенг фойдаланилади.

Жонли сўз. Асосий таъсирчан воситалардан бири- бу жонли (оғзаки сўз) сўздир. Жонли сўз ахборот-кутубхона хизмати тадбирларининг деярлик ҳаммасида энг асосий восита сифатида қўлланилиб, ўзгармас компонент сифатида хизмат қилади. Кутубхоналарда ўтказиладиган бадиий-оммавий тадбирларда жонли сўз фақатгина мазмунни ёритишда хизмат қилмасдан, балки сюжет билан оммавий ҳаракатларни ҳам бир-бирига уйғунлаштириб боради.

Айнан жонли сўз воқеа маъносини томошабинга етказди, бир эпизодни иккинчисига боғлайди, бошқарувчининг аудитория билан мулоқатда бўлиши учун шароит яратади. Жонли сўзнинг яна бир афзаллик томони шундаки, баъзан фикрни ҳеч қандай таъсирчан восита томошабинга етказиб бера олмайдиган дақиқаларда, жонли сўз ёрдамга келади.

Оммавий тадбирларда бошқарувчи сўзи асосий ўринни эгаллайди, баъзи ҳолларда эса кечанинг бошидан то охиригача етакчи восита сифатида қўлланилади. Тадбир давомида эса бошқарувчи, коментаторга, ҳикоячига ёки интервью берувчига айланиб, жонли сўздан фойдаланилади. Тадбирларда жонли сўздан фойдаланиш имкониятлари жуда кўп.

Жонли сўз бошқарувчининг гапидан ташқари, тадбир қаҳрамонининг нутқи ёки ундаги қатнашчиларнинг сўзи, кеча қаҳрамонига аталган табриклар ва бошқалар бўлиши мумкин.

Бадиий сўз. Бадиий сўз айтимокчи бўлган фикрни бадиий-эмоционал тарзда етказиб беришга хизмат қилади. Кутубхоналарда ўтказиладиган кечаларда бадиий сўзнинг шеър ўқиш, прозаик ва шеъринг монологлар каби турларидан кенг фойдаланилади.

Бадиий сўзни вужудга келтириш учун бадиий асарлардан намуналар келтиришнинг ўзи камлик қилади. Ёзма шеър- ёзма бадиий сўздир. Уни жонли бадиий сўзга айлантириб ижро этиш учун ижрочининг шеърдаги фикрга муносабати, рухий кечинмалари, ҳис-ҳаяжони талаб қилинади. Акс ҳолда шеърнинг оддий, жонли сўздан фарқи қолмайди. Яна шуни унутмаслик керакки, чуқур ангалш, фикрнинг туб мазмунига етказиб, ҳис-ҳаяжон билан айтилган ҳар бир жонли сўз бадиий сўзга айланиб кетиши мумкин.

Матбуот воситалари. Бадиий –оммавий тадбирларга китобхонлар янги, уларга ҳали маълум бўлмаган ва қизиқарли ахборотлардан хабардор бўлиш учун ҳам қатнашадилар. Бу ишда матбуот воситалари, янги газета ва журналлар ва турли мазмундаги китоблар манба бўлиши мумкин. Тадбирларда кўпроқ иштирокчиларнинг назари тушмаган материаллардан фойдаланишга ҳаракат қилиш керак. Энциклопедик асарлар, маълумотномалар, турли луғатлар, илмий адабиётлар ва бошқалардан тадбирлар учун муҳим материалларни олиш мумкин.

Муסיқа. Бадиий-оммавий тадбирларда муסיқа ҳам еткази ўринлардан бирини эгаллайди. Одатда тадбирлар учун бастакорларнинг тайёр

кўйларидан фойдаланилади. Тадбирларда мусикадан икки хил вариантда фойдаланиш мумкин:

1. Тадбирларни алоҳида номери сифатида;

2. Тадбирларда акс этаётган воқеаларнинг таъсирини ошириш учун кўшимча восита (музыкавий фон) сифатида.

Биринчи вариантда бадий ҳаваскорлик жамоаларининг тайёр ёки махсус тайёрланган номеридан фойдаланилади. Кўпинча музик ёки кўшиқ тадбирларда махсус номер сифатида қўлланилади. Бундай пайтда номер тадбир мазмуни ва мавзуга мос равишда эпизоднинг таркиби қисмига айланиб кетмоғи керак.

Иккинчи вариантда эса мустика кечанинг ғоявий мазмунига қараб танланди ва магнитофон орқали “фон” сифатида берилади. Мусикадан фойдаланишнинг мазкур варианты тадбирларда жуда кенг қўлланилади. Масалан, шеър ўқиладиганда, кинолавҳалар кўрсатиладиганда, драматик парчалар ижро этиладиганда бу воситалар таъсирчанликни ошириш мақсадида хизмат қилади. Мусика асосан тадбир таъсирини кучайтирувчи восита сифатида ҳам ишлатилиб, айтиладиган фикрнинг нозик кечинмаларини оммага етказиб беришга хизмат қилади. Тадбир мазмунига қараб, мустикали чиқишлардан, мустикали антрактлардан ва мустикали яқунлашлардан фойдаланиш мумкин.

Кўрғазмали воситалар. Тадбирларда кўрғазмали воситалардан фойдаланиш ўзига хос хусусиятларга эга. У тадбир мазмунининг яхшироқ ёритилишига ёрдам беради, тадбир қатнашчиларининг кайфиятини кўтаради ва таассуротларини бойитади. Кўрғазмали воситалардан кутубхонанинг деярлик барча тадбирларида фойдаланилади. Тадбир қатнашчиларининг илк бор таништирувчи воситалар- бу афишалар, эълонлар ва таклифномалардир.

Эълонларда фақат тадбир бўлиши ҳақидаги хабарнинг ўзинигина ёзиб кўйиш кифоя қилмайди, балки унинг тузилишига қараб кўрғазмали безаш ҳам керак.

Тадбирларда карта, схема, диаграмма, плакатлар, шиорлардан ва сахна харакатида фойдаланиладиган бошқа предметлар ҳам тадбир мазмунини очиқ беришга ёрдам беради.

Техник воситалар. Ҳозирги кунда тадбирларни техник воситаларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Чунки тадбир махсус нур билан ёритилмаса, ёзиб олинган овозлар, шовқин –суронлар, мустикалар билан безатилмаса, ташкил қилинадиган тадбир шакли кўримсиз бўлиб қолади. Шунинг учун тадбирларда техник воситалардан фойдаланиш муҳим ўрин эгаллайди.

Техник воситалар кўпинча бошқа таъсирчан воситалар- кино, мустика, жонли нутқ ва ҳокозолардан фойдаланиш учун хизмат қилади. Уларни яна бир вазифаси – сахнага ҳар хил ранглар бериш, тасвирлар тушириб, тадбирни гўзаллаштириш ва бадий-ғоявий безашдан иборатдир. Ҳозирги кунда тадбирларда компьютер имкониятларидан кенг фойдаланиш яхши натижалар бермоқда.

Хулоса

Республикамизда бозор муносабатларини шаклланиш даври ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш тизимида ҳам, жaxon амалиётида эришилган назарий ва амалий билимлардан кенг фойдаланишни таққозо этмоқда. Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш аввало истеъмолчилар қизиқишини ўрганиш тарихи, назарияси ва усуллари билан ҳар томонлама танишишни талаб этади. Шунингдек талабалар хозирда мавжуд ахборот-кутубхона тизими, унинг муаммолари ва ривожлантириш йўллари хақида ҳам маълумотларга эга бўлишлари лозим.

Ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишда асосий эътибор истеъмолчиларга яққа ва оммавий хизмат кўрсатиш шакллари ва усулларини ўзлаштириш, уни самарадорлигини ошириш йўлларини эгаллашдир. Бунда этика ва мулоқат масалалари ҳам атрофлича ўрганилиши зарурияти пайдо бўлади.

Ахборот-кутубхона хизматини амалга ошириш истеъмолчилар ва уларни ўқиш психологияси бўйича назарий ва амалий билимларни, иш услубларини эгаллаш зарур.

Хулоса қилиб айтганда, ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш бир тарафдан технологик жараёнлардан иборат бўлса, иккинчи тарафдан бу ишлар ижодий, педагогик, психологик характерга эгадир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси қонунлари

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси // Халқ сўзи-1992.-8 декабрь.
2. “Республика аҳолисини ахборот-кутубхона билан таъминлашни ташкил этиш тўғрисида” 2006 йил 20 июндаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори // Халқ сўзи-2006.-20 июнь

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мавфура. 1-жилд. Т.: -Ўзбекистон, 1996.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т.: -Ўзбекистон, 1996.
3. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. 5-жилд. Т.: -Ўзбекистон, 1996.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997.

Дарслик ва ўқув қўлланмалар

1. Библиотечное обслуживание: теория и методика: Учебник /Под ред. А.Я.Айзенберга.- М.: Изд-во МГУКИ, Изд-во ТОО “Либерия”, 1996.-200с.
2. Езова С.А. Грани библиотечного обхения.- М.: Профиздат, 2002.-160 с.
3. Алтухова Г.А. Профессиональная этика библиотекаря: Учеб.пособие. 2-е изд., испр., доп.- М.: МГУКИ. ИПО “ Профиздат”, 2001. –112с.
4. Андреев О.А., Хромова Л.Н. Техника быстрого чтения.-Минск: Изд-во Белорусского ун-та, 1987.-224 с.
5. Рубакин Н.А. Психология читателя и книги: краткое введение в библиологическую психологию. –М.: Книга, 1997.-264с.